

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

A RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ INTÉZET ÉS LEVÉLTÁR FOLYÓIRATA

X. évfolyam | 3. szám

Helsinki, 1975

Vajda Barnabás
Helsinki '75 – Vallásszabadság
Csehszlovákiában

Pálincás Barnabás
Állami szempontok – civil önvédelem

Lázin Áron
Interjúk Erdős Andréval és Magyarics
Tamással

RETÖRK!

2025. ŐSZ

Nemzeti
Kulturális
Alap

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

MAGYAR KULTÚRÁÉRT
ALAPÍTVÁNY

Tartalomjegyzék

MŰHELY

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN: Kerülőút. A magyar emigrációs közvélemény viszonyulása a helsinki folyamathoz, 1975–1984	3
VAJDA BARNABÁS: Helsinki 1975, vallásszabadság, Csehszlovákia	21
PÁLINKÁS BARNABÁS: Állami szempontok – civil önvédelem. Adalékok a csehszlovákiai magyar kisebbség jogvédő küzdelmeinek kezdeteihez	29

PALETTA

KAHLER FRIGYES: Volt egyszer egy forradalom. Szubjektív megemlékezés és búcsú	38
BOGNÁR ZOLTÁN: Különvélemény Siófokon. A lokális közösségek döntési lehetőségei a rendszerváltás hajnalán – A siófoki MDF első másfél éve	47

PORTRÉ

LÁZIN ÁRON: A Helsinki egyezményhez vezető út a színpalak mögött. Interjú Erdős André nagykövettel	55
LÁZIN ÁRON: A Helsinkihez vezető út és ahogyan azt Washingtonból látták. Interjú Magyarics Tamással	58
PÁLINKÁS BARNABÁS: „Azért szeretem ezt a pályát, mert minden nap tanulok valami újat.” Interjú Martha Lamplanddel	63

RECENZIO

RIBA ANDRÁS LÁSZLÓ – NAGYMIHÁLY ZOLTÁN: „Bibó nem besorolható”	71
NAGYMIHÁLY ZOLTÁN: Folytatása következzen	74

AKTUÁLIS

Az elmúlt negyedév fontosabb eseményei	77
A Rendszerváltó Szemle 2025/3. számának szerzői	81

A magyar küldöttség tagjai – (j-b) Kádár János, az MSZMP KB első titkára, Lázár György, a Minisztertanács elnöke, Puja Frigyes külügyminiszter, Nagy János külügyminiszter-helyettes és Rónai Rudolf nagykövet – az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezleten. (Helsinki, 1975. augusztus 1.). MTI Fotó: Vigovszki Ferenc

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

Lektorált folyóirat.

Kiadó:

Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Levéltár Nonprofit Közhasznú Kft.

Felelős kiadó:

Nyári Gábor

Kiadó székhelye:

6065 Lakitelek, Szentkirályi út 4.

Főszerkesztő:

Strausz Péter

Olvasószerkesztő:

Nagymihály Zoltán

Szerkesztőség tagjai:

Házi Balázs, Kovács Balázs, Pálinkás Barnabás

Szerkesztőbizottság elnöke:

Riba András László

Szerkesztőbizottság tiszteletbeli elnöke:

M. Kiss Sándor

Nyomdai munka: Tama Solutions Kft.

Creative Commons Nemzetközi Licenc

Szerkesztőbizottság tagjai:

Czetz Balázs, Cseh Gergő Bendegúz, Fejérdy Gergely,
Fodor Richárd, Germuska Pál, Kaposi József, Kiss Gy. Csaba,
Kukorelli István, Medgyesi Konstantin, Müller Rolf, Szekér Nóra,
Ujváry Gábor, Varga Zsuzsanna, Vizi László Tamás,
Zachar Péter Krisztián

Nyelvi lektor:

Budai-Szántó Daniella

Szerkesztőség elérhetősége:

1145 Budapest, Columbus utca 27–29/b.

szerkesztoseg@retorki.hu

Ingyenes kiadvány. Megjelenik negyedévenként.

HU ISSN 2732–379X (nyomtatott)

HU ISSN 2939–5496 (online)

A folyóirat megjelenését a Magyar Kulturáért Alapítvány,
a Petőfi Kulturális Ügynökség és
a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

Nemzeti
Kulturális
Alap

FŐSZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Nem könnyű a mostani lapszámhoz köszöntőt írni. A készítő fejében hiába volt meg már július elején az elképzelés; pedig kitalálta, milyen, a *Rendszerváltó Szemle* szempontjából fontos eseményeket említsen meg, hogyan térjen ki a szám választott témájának egyes aspektusaira, merre futtassa ki gondolatait. A mindannyiunk sorsát alakító valaki vagy valami azonban közbeszólt. Eldöntötte, hogy ennek az írásnak a búcsúról kell szólnia.

Amikor június elején az újjáalakult szerkesztőbizottságunk megtartotta alakuló ülését, Nyári Gábor felelős kiadóval és Riba András László elnökkel közösen nagyon inspiráló volt, milyen kedvvel és segítő szándékkal találkoztunk a bizottsági tagok részéről, akik közül szinte mindenki részt tudott venni a megbeszélésen, és sok hasznos meglátást, javaslatot fogalmazott meg a lap még nívósabb működése érdekében. Különösen aktív volt Kiss Gy. Csaba professzor úr, számos ötletet vetett fel, aminek kapcsán több jövőbeli terv is megfogalmazásra került.

Azonban minden másként alakult, mint ahogy azt azon a június eleji délutánon gondoltuk. Először M. Kiss Sándor professzor úr, intézetünk Tudományos Tanácsának elnöke, a szerkesztőbizottság örökös tiszteletbeli elnöke hunyt el július elején, majd Kiss Gy. Csaba professzor úr, aki korábban a RETÖRKI kötelékében is dolgozott, távozott az élők sorából. Végül nem sokkal lapzártánk előtt érkezett a hír, hogy a nemzetünk történelmének kutatása iránt elkötelezett Kásler Miklós professzor úr, volt miniszter, aki tárcavezetőként folyamatosan figyelemmel kísérte és támogatta a RETÖRKI munkáját, szintén elhunyt.

Mindannyiuk halála megrázó volt. Nem csupán a személyes veszteség okán, hanem amiatt is, mert M. Kiss és Kiss Gy. professzor urakkal az a történészgeneráció is tovább foglalkozott, amely már a rendszerváltást megelőzően, a kádári-aczéli időszak fojtogató tudománypolitikai légkörében is sokat tett a 20. századi magyar és közép-európai történelem kutatásáért, 1990 után pedig a még inkább kibontakoztathatta képességeit, s a tudomány mellett a közélet színterén is tevékenyen közreműködött múltunk objektív bemutatásában, ezáltal a jelen problémáinak mélyebb megértésében is. Mindketten a „régí iskola” neveltjei, majd mesterei voltak: a lelkiismeretes kutatómunkában és a személyes, emberi kapcsolatokban hittek, ezért is tudtak saját szakmai műhelyt létrehozni sok tehetséges tanítvánnyal. Személyiségük, tudományos hitvallásuk sokaknak szolgált követendő mintául, zsinórmértékül. Köteteiken, előadásaikon túl személyiségük magával ragadó volta is hozzájárul ahhoz, hogy emlékezetük nem holmi üres udvariasságon, hanem értékeik és munkásságuk tiszteletén, megbecsülésén alapszik.

Bízunk benne, hogy a magyar történettudomány gazdagodik majd a jövőben is olyan eredményekkel, amelyek az ő munkásságukhoz foghatóak. Ha így is lesz, akkor is távoztuk jelzi, hogy lassan lezárul egy időszak diszciplínánk történetében. „Új idők új dalosai” lépnek helyükre, más megközelítésekkel, más módszerekkel, más hitvallással.

Valamiképpen sorsszerű is, hogy e lapszám írásai milyen témákat tárgyalnak, hiszen így vagy úgy, de kötődnek M. Kiss Sándor és Kiss Gy. Csaba munkásságára fókuszpontjaira, reflektálnak azokra. Az 1975-ben elinduló helsinki folyamattal ugyanis nemcsak az 1945-ös jaltai *status quo* került megerősítésre, hanem ezáltal a közép-kelet-európai határok etnikai viszonyokat jobban tükröző módosításának akár csak elméleti lehetősége is megszűnt. Ha addig bárkiben is élt volna még az az illúzió, hogy a nemzetiségi kérdés problémájának illetően történő enyhítésére van esély, akkor azzal legkésőbb ekkor le kellett számolnia. A Kárpát-medencei magyarság szempontjából mindez azt jelentette, hogy továbbra is – és a helsinki folyamat által újra megerősítve – a szovjet övezetben és továbbra is szétagoltságban kell berendeznie, folytatnia életét – akkor úgy tűnt, hosszú távon. Csupán szépségflastrom volt mindezen a helsinki dekalógnak emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartását, illetve a népek egyenjogúságát rögzítő két pontja. Annak ellenére

volt ez így, hogy a kisebbségek jogai mellett fellépők az első passzusra hivatkozhattak ezt követően. Ráadásul mindezt ellensúlyozta a 6. pont, ami az egyes államok belügyeibe való be nem avatkozás elvét rögzítette. A szomszédos országok erre a formulára hivatkozva utasították vissza Budapest mégoly visszafogott jelzéseit is, amelyeket a kisebbségi magyarsággal, közéleti szereplőkkel szembeni fellépés kapcsán tett. Ezzel egy újabb akadály gördült a közép-európai népek közötti (történelmi) megbékélés elé.

A *Műhely* rovat írásai ezen 1975-ben elindult, sok mindent lezáró, sok mindent megváltoztató folyamat egyes aspektusaival foglalkoznak, elsősorban a határon túli magyarság és a magyar emigráció, valamint Közép-Európa tekintetében. Emellett a *Paletta* rovatban közlünk 1956-ra és a rendszerváltás hajnalára vonatkozó kérdéseket taglaló munkát, és három interjú is olvasható a helsinki folyamattal, illetve egy érdekes és értékes tudományos életúttal kapcsolatban. Az Olvasó két recenziót is talál a lapszámban, amelyek a nemrég megjelent Bibó István-kötetet, illetve a Csurka István-bibliográfiát ismertetik.

Magyarság és Közép-(Kelet-)Európa. Ez volt M. Kiss Sándor és Kiss Gy. Csaba professzorok munkásságának voltaképpen kettős fókusza. A hangsúlyokban, a módszertanban, a habitusban volt különbség köztük, az alapfelfogásban azonban nem: a történelmet mindketten olyan élő szövetként fogták fel, amelyből ma is szőjük ruháinkat. Az pedig a történész felelőssége, hogy melegít-e minket e szőttes, vagy ránk ég, mint Nesszosz inge. E felelősséggel ők tisztában voltak, ennek tudatában végezték munkájukat. Hála és köszönet érte.

Nagymihály Zoltán Kerülőút

A magyar emigrációs közvélemény viszonyulása a helsinki folyamathoz, 1975–1984

Az 1945 utáni magyar emigrációk első két összegző, egyben önértékelő kísérlete jóval az 1956-os szabadságharc után, de még a rendszerváltás előtt megjelent. Nagy Kázmér¹ és Borbándi Gyula² bár hasonló közegekből érkezett,³ más céllal írta meg munkáját. Előbbi – három kiadásban és helyszínen, 1974-ben Münchenben, 1982-ben Londonban, majd 1984-ben Budapesten – tulajdonképpen a teljes emigráció temetési beszédét publikálta, annak sikertelenségét kívánva igazolni az éppen aktuális olvasóközönség számára.⁴ Utóbbi tárgyilagosságra törekvő, óriási dokumentumanyagot feldol-

gozó, az akkor felhasználható források alapján lehetséges maximális tudományossággal írta meg kötetét, amely 1985-ben, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem⁵ kiadásában, Bernben jelent meg.⁶ A két elemzés végkicsengése teljesen eltérő: Nagy Kázmér *Elveszett alkotmánya* szerint az 1945 utáni csupán „eszköz-emigráció”, amely pőre nagyhatalmi érdek szolgálatába állt, a Kossuth- és a Károlyi-féle emigrációtól eltérően a retrográd pólust képviselte.⁷ Borbándi viszont úgy vélte: az 1945 utáni emigráció különböző csoportosulásai megérdemlik a megértést, a világpolitikai támogatóikat

nem ők választották ki – ahogy soha egyetlen emigráció sem –, teljesítményük pedig nem marad el az elődökétől.⁸

1975-öt mindkét szerző fontos korszakhatárként mutatja be az emigráció életében. Nagy Kázmér szerint az általa élesen támadott Mindszenty József bíboros-hercegprímás halála egyben „a politikai emigráció történetének” végét is jelenti, így annak az ebben az esztendőben sorra kerülő helsinki konferencia idejére „már a hangját sem lehetett hallani”.⁹ A második kiadás alcímében aligha véletlenül szerepel a „hidegháború” szó, amelynek – a helsinki

¹ Nagy Kázmér (1920–1985): író, újságíró, 1945-től a miniszterelnöki sajtóosztály titkára. 1948 végén hagyta el az országot, 1950-től élt Ausztráliában. 1951-től a Sydney-ben megjelenő *Dél Keresztje* munkatársa, 1954 és 1956 között a lap szerkesztője. 1957 és 1968 között az ennek utódjaként megjelent *Független Magyarország* kiadó-szerkesztője. 1968 és 1980 között a BBC munkatársa. 1981-ben hazatért. Ezt és a későbbi, emigráns szereplőket és intézményeket bemutató életrajzok esetén – külön jelzés nélkül – a következő két munkából dolgoztunk: Borbándi Gyula: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*. Budapest, Hittel, 1992.; Nagy Csaba: *A magyar emigráns irodalom lexikona*. Budapest, PIM – Argumentum, 2000.

² Borbándi Gyula (1919–2014): történész, szerkesztő, 1941 és 1949 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tisztviselője. 1949 januárjában hagyta el az országot, 1951 és 1984 között a Szabad Európa Rádió munkatársa Gyulai Ernő néven, 1979 és 1984 között a magyar osztály helyettes igazgatója volt. 1950-ben a *Látóhatár* alapítója, 1953-tól főmunkatársa, 1957–58-ban szerkesztője. 1958 és 1989 között a folyóirat utódjaként létrejött *Új Látóhatár* felelős szerkesztője. 1990-től a budapesti *Hitel* védnökségi tagja.

³ Mindketten folyóirat-szerkesztőként (is) tevékenykedtek, ráadásul egymáshoz ideológiailag és az emigráció-felfogásukat tekintve is hasonló lapot szerkesztve. Mindketten a '47-es, koalíciós időszak emigráns csoportjához tartoztak. Nagy Kázmér fordulatát egy ausztráliai emigránstársa szomorú magánéleti eseményekkel és családi tragédiákkal magyarázta. Kunz Egon: *Magyarok Ausztráliában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997, 187–188.

⁴ Nagy Kázmér: *Elveszett alkotmány. Vázlat az 1944 és 1964 közötti magyar politikai emigráció kialakulásáról*. München, Aurora, 1974.; Uő: *Elveszett alkotmány. A hidegháború és a magyar politikai emigráció 1945–1975 között*. London, 1982.; Uő: *Elveszett alkotmány. A magyar politikai emigráció, 1945–1975*. Budapest, Gondolat, 1984.

⁵ 1969-ben Bernben alakult, az Európai Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferenciából kivált és az idősebb korosztálynak is részvételi lehetőséget biztosító szerveződés, amely 1971-től évente rendezett tanulmányi heteket, 1977-től pedig rendszeres könyvkiadói programot indított, Szépfalusi István evangélikus lelkész vezetésével. A kiadott könyvek között otthoni szerzők munkái (például Szelényi Iván és Konrád György vezetésű munkája), kisebbségi írók tanulmányai (pl. Janics Kálmán *A hontalanság évei* c. összegzése), irodalmi-történeti jellegű művek (Borbándi Gyula, Lehoczky Gergely, Cs. Szabó László stb.) is helyet kaptak. A Szabadegyetem elnökei közé tartozott Balla Bálint és Tóth János.

⁶ Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Bern, EPMSZ, 1985.

⁷ Nagy K. i. m. 1974, 31.; Nagy K. i. m. 1982, 6.

⁸ Borbándi i. m. 1985, 13., 412., 447.

⁹ Nagy K. i. m. 1982, 119–126.

záronyilatkozáttal is jelképezhető – *enyhülése*¹⁰ a szerző szemszögéből tulajdonképpen a nyugati hatalmak segédhadául szegődő emigráció kimúlását is jelentette. A két évvel későbbi, már budapesti kiadás némileg alakított ezen a képen: e szerint az „egyre gyöngébb” emigráció – az emberi jogokra vonatkozó helsinki *harmadik kosár*¹¹ tudatos és tendenciózus kiemelésével – 1975 után is a nyugati „fellazítás” és „destabilizáció” engedelmes eszközeként lép fel.¹² Borbándi szintén külön fejezetet szánt Helsinkinek: azt nemcsak a világpolitika, de az emigráció szempontjából is fontos lépcsőfoknak tekintette, amely után bebizonyosodott, hogy „egy időszak lezárult és egy új elkezdődött”, azaz „az emigrációs politikai szerep [...] lényegesen csökkent, de azért módot és lehetőséget nyújtott hasznos és értékes munkára”.¹³

Az alábbiakban – némileg a fent idézett munkák nyomvonalán haladva, velük gyakran vagy ritkábban, egyetértve és vitatkozva – a helsinki konferenciához való viszonyulást kívánjuk áttekinteni, a teljesség igénye nélkül, az 1975 utáni évtizedet elemezve.¹⁴ Elsősorban a legfontosabb sajtótermékek közleményeire fókuszálunk. Három kérdést helyezünk középpontba: az emigráció viszonyát az otthoniakhoz, a Kárpát-medencén belül, de a határokon kívül élő magyarokhoz, valamint önmagához.

BARÁTSÁGOK ÉS ILLÚZIÓK

Az 1975. augusztus 1-jén, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet keretei között Helsinkiben aláírt zárónyilatkozat már megszületése előtt komoly vitákat váltott ki. Amikor Gerald Ford amerikai elnök az aláírás előtt meghívta magához az Egyesült

Államokban élő közép-európai emigráns vezetőket, a magyar vendég, Pogány András¹⁵ elsősorban annak a félelmének adott hangot, hogy a deklaráció hatalmas propagandafegyvert ad majd a Szovjetunió kezébe, a kelet-közép-európai rabnépek ellenben a róluk való lemondásként fogják értékelni. A folyamatot „nemzetközi cirkuszműtávként” jellemezte.¹⁶ Tény, hogy az emigráció többsége megszületése pillanatában kártékony és/vagy felesleges akciónak tekintette a helsinki aláírást – lásd például a kérdésben többször megnyilvánuló, számos emigráns lapban publikáló, komoly nyugati kapcsolatokkal rendelkező Stankovich Viktor¹⁷ kritikáit.¹⁸ A kritikusok leginkább az európai *status quo* nyugati elfogadását – főleg a „szuverén egyenlőségre”, a belügyekbe való be nem avatkozásra, illetve egyes esetekben a határok sérthetetlenségére

¹⁰ A kifejezés már a helsinki záróokmány bevezetőjében, a második mondatban megjelent: „Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezleten részt vevő államok [...] abban a meggyőződésben, hogy erőfeszítéseket kell tenniük az enyhülés egyszersmind állandó és egyre életerősebb, átfogóbb és egyetemes méretű folyamattá tétele érdekében, továbbá, hogy az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet eredményeinek megvalósítása az egyik legnagyobb hozzájárulás lesz e folyamathoz...”. Az *Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet záróokmánya*. Budapest, Kossuth, 1975, 7.

¹¹ A nyilatkozat már az általános elveket tartalmazó, államok kapcsolatait taglaló részben is szól az emberi jogok és alapvető szabadságjogok tiszteletben tartásának kötelezettségéről, külön kiemelve „a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és meggyőződés szabadságát”, amely mindenkit megillet. Az államoknak emellett ösztönözni kell mindezek gyakorlását, és ezt biztosítják a nemzeti kisebbségek számára is. Ezek tekintetében az ENSZ Alapokmányát, az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát és az emberi jogokról szóló nemzetközi egyezményekeket tartja irányadónak. Az *Együttműködés humanitárius és egyéb területeken* című fejezet híresült el „harmadik kosárként”. Ebben többek között az utazás, a családdegysítés, a turizmus, a sportkapcsolatok, az információterjesztés (többek között a nyomtatott sajtó terén), a kulturális, illetve az oktatási-tudományos kapcsolatok könnyítése szerepelt. Uo. 13–14., 67–98.

¹² Nagy K. i. m. 1984, 203.

¹³ Borbándi i. m. 1985, 402–406., 416.

¹⁴ Korszakunkat 1984-ig zárjuk: úgy gondoljuk ugyanis, hogy 1985-tel – többek között a monori találkozóval vagy a Bethlen Gábor Alapítvány engedélyezésével – új korszak kezdődik a magyar ellenzék szerveződésében történetében, ráadásul a Budapesten rendezett, Helsinki egyik folyományaként megszervezett Európai Kulturális Fórum és ellenfórum tárgyalása szétfeszítené szűkös kereteinket.

¹⁵ Pogány András (1919–1995): jogász, politikus, 1956-ban hagyta el az országot, az Egyesült Államokban élt. 1971 és 1995 között az Amerikai Szabadságharcos Szövetség, 1976 és 1995 között a Magyar Szabadságharcos Világszövetség elnöke.

¹⁶ Pogány András: Elnöki kihallgatáson a Helsinkibe készülő Gerald Forddal. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1975. 08. 24. 1–2.

¹⁷ Stankovich Viktor (1908–1988): szerkesztő, újságíró. 1934 és 1937 között a Magyar Rádió riportere, 1940-től a kormánykiadvány *Külföldi Hírek* szerkesztője. 1941-ben, hivatalos megbízással hagyta el az országot, Belgrádban tevékenykedett, majd Teleki Pál halála után az angol titkosszolgálat, a Special Operations Executive szolgálatába lépett (SOE), Kairóban, majd a brit külügyminisztériumban dolgozott. 1945 és 1952 között a BBC, 1952–53-ban a Szabad Európa Rádió (SZER) munkatársa. 1955–56-ban a *Hungária*, 1957 és 1988 között a *Nemzetőr* angol nyelvű kiadásának, 1961 és 1981 között a NATO rádiójának szerkesztője. 1970 és 1986 között az Európai Szabad Magyar Kongresszus alelnöke, majd elnöke. Lefordította és 1981-ben megjelentette az ENSZ különbizottságának magyar forradalom és szabadságharcról szóló jelentését.

¹⁸ Stankovich egyik korai cikke vitát is kiváltott a lap hasábjain: a több amerikai magyar szervezetben (Közös Magyar Külügyi Bizottság, Amerikai Magyar Szabadságharcos Szövetség, Észak-Amerikai Magyar Egyesületek Koordináló Bizottsága) szerepet vállaló Gereben István bár maga is megértését fejezte ki a „tehetetlenség”, a „becsapottság”, az „elhagyatottság eltúlzott érzelmei” iránt, óvott „a jogos vagy jogtalan Amerika-ellenességgel” egyre gyakoribb megnyilvánulásaitól. Stankovich válaszában arra hívta fel a figyelmet, hogy a Ford-kritikát nem lehet „Amerika-ellenességgel” azonosítani, egyben felhívta a figyelmet az amerikai-európai, atlanti szolidaritás írásaiban való folyamatos megjelenésére. Lásd: Stankovich Viktor: Helsinki után. Avagy a sérelmek sérthetetlensége. *Nemzetőr*, 1975/9, 1.; Gereben István: Vita Helsinkiről. *Nemzetőr*, 1975/11, 4.; Stankovich Viktor: Válasz. *Nemzetőr*, 1975/11, 4.

vonatkozó elveket – tartották elfogadhatatlannak.¹⁹ A sokat látott és az amerikai politikát jól ismerő elemző, Kovács Imre²⁰ is úgy vélte: Helsinkii visszalépésnek tekinthető a sokat szidott és félreértelmezett 1945-ös, jaltai tanácskozáshoz képest – míg utóbbi az önrendelkezési jogot fogalmazta meg, utóbbi elseké-lyesíti azt, és azt bizonyítja: „ma már csak az emberi szabadságjogok korlátozása zavarja Amerika lelkiismeretét”.²¹

Az sem elhallgatható, hogy az ellenérzők közül többen hamar felismerték az okmány pozitív

hatásait és a benne rejlő lehetőségeket. Maga Stankovich Viktor is – már egy hónappal az általános összegzése után – lehetőséget látott a Nyugat emberi jogok és azok megsértése iránti figyelmének növekedésében. Példaként hozta fel francia ügyvédek látogatását két orosz emberjogi aktivistánál, Vlagyimir Bukovszkijnál²² és az 1975-ös Nobel-békedíjas Andrej Szaharovnál,²³ amely a szovjet hatóságoknak is azt üzent: „az üldözöttek nincsenek többé egyedül”.²⁴ Az egykori kereszténydemokrata képviselő, Varga László e kontextusban öncélú

vagdalkozás helyett a lehetőségek határozott kihasználását ajánlotta az emigránsoknak.²⁵ A vélemények árnyalásához hozzájárult az amerikai politikában bekövetkező változás is: Ford 1976-os veresége – és ami a magyar, valamint a kelet-közép-európai emigrációk számára legalább ennyire fontos volt: az enyhülési politika fő mozgatójának tartott Henry Kissinger nemzetbiztonsági főtanácsadó és külügyminiszter, valamint legbefolyásosabb munkatársa, a szovjet blokkhoz sorolt nemzeteket példátlan mértékben megsértő Helmut Sonnenfeldt²⁶

¹⁹ Előbbi két passzus (az I-es és a VI-os) lett a szovjet blokk kormányainak legfőbb hivatkozási pontja. A „szuverén egyenlőség” fejezet úgy fogalmazott: „A részt vevő államok [...] tiszteletben tartják egymás azon jogát, hogy szabadon válasszák meg és fejlesszék politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális rendszereiket, valamint azt a jogukat, hogy maguk határozzák meg törvényeiket és államigazgatási szabályaikat.” A belügyekbe be nem avatkozás doktrínája értelmében az aláírók „tartózkodnak attól, hogy bármilyen módon, közvetlenül vagy közvetve, külön-külön vagy együttesen beavatkozzanak egy másik rész vevő állam belső joghatóságának körébe tartozó bel- és külügyekbe”. Kardos Gábor: A harmadik kosár: a humanitárius együttműködés. In: *A helsinki folyamat: az első húsz év.* Szerk. Dunay Pál – Gazdag Ferenc. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutató Intézet – Magyar Külügyi Intézet – Zrínyi, 1995, [149–168.] 151.; *Az Európai Biztonsági... i. m.* 1975, 10–12.

²⁰ Kovács Imre (1913–1980): író, politikus. A két világháború közötti falukutató mozgalom meghatározó résztvevője, a Márciusi Front és a Nemzeti Parasztpárt alapítója, a *Híd* és a *Szabad Szó* szerkesztője. 1944-ben részt vett az ellenállást koordináló Magyar Front tevékenységében. 1945–46-ban az NPP főtitkára, 1946–47-ben alelnöke, nemzetgyűlési képviselő. Kovács Béla 1947. február 25-ei elhurcolása után kilépett a pártból. 1947 őszén elhagyta az országot, Svájcban, majd 1949-ben az Egyesült Államokban telepedett le. 1950–51-ben a *Magyar Korszerű Világposta* kiadó-szerkesztője. 1957-ben a Magyar Írók Szövetsége Külföldön (MISZK) alapítója, 1961–63-ban a *Hungarian Quarterly* és a *Magyarországi Hírek*, 1974-től a *Szabad Magyar Tájékoztató* szerkesztője. Az *Új Látóhatár* című lap meghatározó szerzője. Az emigráns politika számos fontos vitájának résztvevője és formálója.

²¹ Kovács Imre: Amerika külpolitikája. *Új Látóhatár*, 1977/3, [186–196.] 193–194.

²² Vlagyimir Bukovszkij orosz neurofiziológus, emberjogi aktivistát 1976-ban fogolycsera-egyezmény értelmében engedték ki a Nyugatra, ezzel együtt megfosztották szovjet állampolgárságától. Megmentéséért és „kihozataláért” sokat tett a többek között ’56-os magyar emigráns, pszichiáter Luka László által létrehozott világszervezet. Bővebben lásd: Albert Mária: Csak elmebeteg köhög a Kreml ellen. Beszélgetés Luka László pszichiáterrel. *Kurír*, 1991. 06. 18. 7.

²³ Andrej Szaharov orosz magfizikus tevékenységét 1975-ben Nobel-békedíjjal ismerték el tevékenységét, de csak felesége utazhatott ki a díj átvételére. A róla elnevezett, a keleti blokkban zajló emberjog-sértéseket vizsgáló nemzetközi bizottság egyik fő kezdeményezője a ’45-ös magyar emigráns író, a *Katolikus Magyarok Vasárnapját* szerkesztő Eszterhás István volt. Mihályi Gellért: A Szaharov Bizottság és a Velencei Biennálé. *Katolikus Szemle*, 1978/1, [83–87.] 84.

²⁴ Stankovich Viktor: Csak Nyugat segíthet... *Nemzetőr*, 1975/10, 3.

²⁵ „Jól emlékszem, amikor Washingtonban, a helsinki okmány aláírása után egy ülésen részt vettem, egy derék magyar vezető [a fentiek ismeretében valószínűleg Pogány András – N. Z.] büszkén jelentette ki a bizottságnak, hogy »Fordnál voltam, és alaposan megmondtam a véleményemet, hogy miért írta alá a helsinki okmányt«. Zúgó taps követte a harcias mondatot. Amire én felálltam, és ünneprontón közöltem, hogy Ford megfédéséhez nem szólok hozzá. de ahhoz már igen, hogy Fordnak azt kellett volna mondania: ha már aláírta az okmányt, akkor legyen ereje annak végrehajtását követelni, ami egyben a Szovjetunió gyengítését is jelenti.” Varga László: A Szent Korona és Helsinki. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1977. 11. 20. 1.

²⁶ Az úgynevezett *Sonnenfeldt-doktrína* botránya a *Washington Post* 1976. március 22-ei cikke kapcsán robbant ki. Ez Sonnenfeldt egy londoni, nagykövetség éves tanácskozásán elhangzó 1975 végi beszédét idézte, amelyben a szólok „a Szovjetunió és Kelet-Európa közt” kialakuló „szerves egyesülésről” szolt. A később az amerikai külügyminisztérium által nyilvánosságra hozott szöveg a következőket tartalmazta: „Külpolitikánk olyan fejlődést kell szolgálnia, amely a Szovjetunió és Kelet-Európa közt szerves viszony állapotát teremtené meg... Hosszú lejárátú érdekeinket szolgáljuk az ilyen befolyással, lévén abban a zónában a Szovjetunióhoz való viszony nem természetes; nehogy ott előbb-utóbb olyan robbanás történjék, amely új világháborút okozhatna... A lengyelek leküzdötték romantikus politikai hajlamaikat, amelyek a múltban csapásokat hoztak rájuk. Magyarországon Kádár teljesítménye kiemelkedő: feltűnő sikerrel talál módokat, amelyek elfogadhatóknak bizonyulnak a Szovjetunió számára, s ugyanakkor magyar gyökereket és nemzeti törekvéseket táplálnak...”. Az emigránsok döntő részben úgy értelmezték a szöveget, hogy az egyenértékű a szovjet megszállás alatt tartott országok magára hagyásával. Sonnenfeldt maga azzal védekezett, hogy az *organic* szót abban az értelemben használta, „amely szögesen ellenkezik erőszakon alapuló, erőszakos viszonytal”. „Meggondoltan utaltam arra, hogy a Szovjetunió és a kelet-európai országok közt természetellenes a viszony. [...] Kifejtettem azt az amerikai álláspontot, amely szerintem helyes, észszerű; a Nixon- és Ford-kormányzat alatt előmozdítottam azt a jól felfogott realizmus alapján. Nevezetesen: bátorítani kell és támogatni kell a törekvéseket, amelyek nagyobb önkormányzatra, nagyobb nemzeti önkifejezésre, nagyobb egyéni szabadságra irányulnak; támogatni kell ezeket. [...] És érdekünkben áll, hogy azt fogadjuk el a Szovjetunió. Hiszen érdeke, hogy megerősítse a maga biztonságát olyan szomszédaival szemben, amelyek szabadok és önkormányzók voltak és akiknél a megnyilatkozás lehetőségei és módjai hagyományban gyökereznek.” Az emigrációban a Sonnenfeldt-tel korábban az amerikai külügyminisztériumban együtt dolgozó – ekkor pedig a Jogi Tanácsadó Osztályon dolgozó – Sziklay Andor közölte a legprecízebb elemzést, a következő összefoglalást levonva: „A Sonnenfeldt-ügynek – a köztudatba

távozása – és Jimmy Carter elnök hivatalba lépése ugyanis az egyezkedést és a gazdasági kapcsolatokat az emberi jogok sérelméről való (Helsinki ide vagy oda) hallgatással vegyítő politika végét jelentette.²⁷ Borbándi Gyula némileg tudományosabb megállapítását követve: az amerikai politika ettől kezdve kevésbé a Szovjetunió számára külpolitikai nehézséget okozó blokkbeli országokat (elsősorban Romániát), hanem a saját lakosság igényeit jobban kielégítő államokat (így Magyarországot és Lengyelországot) kívánta privilegizálni.²⁸

Nagy Kázmér megfigyelése, miszerint a politikai emigráció 1975 után „nem a nem létező [sic!] magyarországi »jogtiprások«, hanem általában »a« kelet-európai országok belügyeibe szólt bele”,²⁹ többszörösen is téves. Igazságtartalma legfeljebb annyi, hogy a magyar

emigránsok gyakran emeltek szót a Kelet-Közép-Európában lábra kapó, a helsinki egyezményben deklaráltakat számonkérő mozgalmak és személyiségek mellett.³⁰ A hangsúly továbbra is a magyarságon maradt: egyrészt az otthoni, *létező* jogsértések és a helsinki nyilatkozat tartalmát semmibevevő törvénykezés elleni tiltakozás, másrészt a lábra kapó ellenzéki csoportok támogatása terén. Az emigrációnak szembe kellett néznie azzal a nyugaton meggyökeresedett és némi valóságallappal is rendelkező véleménnyel, hogy a keleti blokk többi országához viszonyítva Magyarországon élhetőbb a mindennapi élet.³¹ Az amerikai politika több esetben meg is adta a relatív elismerést a magyar vezetésnek – már Carter elnök alatt született dokumentum Magyarország „példamutató magatartásáról” a helsinki egyezmény betartásának területén,³² majd a Reagan-adminisztráció

idején George H. W. Bush alelnök Kádárt viszonylagosan méltató bécsi mondatai is felzúdulást váltottak ki az emigráció köreiből.³³ Az emigráns magyar szervezetek – mint a Varga László vezette Szabad Magyar Jogászok Világszövetsége, illetve a Gereben István³⁴-féle Közös Magyar Külügyi Bizottság – memorandumokat terjesztettek a helsinki vállalásokat ellenőrző belgrádi, majd madridi utókonferencia elé.³⁵ A leggyakoribb és legáltalánosabb panasz a szellemi forgalom egyirányúságára vonatkozott: emigráns köteteket és újságokat továbbra sem engedtek Magyarországra, azt legfeljebb „kábítószerszerű dugárúként” lehetett átcsempészni a határon, miközben a „fércmunkák” akadálytalanul érkeztek Nyugatra.³⁶ Az emigráns sajtó mindemellett beszámolt a belügyi kényszerintézkedések szigorításáról,³⁷ az útlevélrendeletéről és az újabb

átment verziót és a körülötte támadt vitákat értve – két szembeszökő szépséghibája van. Az egyik az, hogy az *organic* – szerves – szónak olyan jelentését, aminőt ő a bizottsági kihallgatáson formálgatott, nem lehet megtalálni értelmező szótárainkban, a *Large Oxford*-tól a *Webster International*-on át a *Random House*-ig. A másik az, hogy a londoni értekezlet teljes jegyzőkönyve nem kerülhetett nyilvánosságra és (néhány spekulációk szerint főként Kissinger ott tett bizonyos kijelentései miatt) máig is zárlat alatt van.” Sziklay Andor: Sonnenfeldt visszanez. Változatok egy kínos témára. *Új Látóhatár*, 1978/1, 116–130.

²⁷ Eszterhás István: Védekezésben vannak a diktatúrák. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1977. 03. 13. 2.

²⁸ Borbándi Gyula: A korona és a köztársaság. *Új Látóhatár*, 1978/1, [1–23.] 11.

²⁹ Nagy K. i. m. 1982, 126.

³⁰ Közös aláírásgyűjtés is indult ezen szerveződések mellett, amelynek szövege Kelet-Európa és a Szovjetunió kapcsán megállapította, hogy „először történik meg, hogy valamennyi országban egyidőben követelik a politikai élet területén a polgárjogok tiszteletben tartását”. A magyar aláírók között volt Ditrői Ákos, Fejtő Ferenc, Heltai György, Kende Péter, Király Béla, Koestler Artúr, Méray Tibor, Molnár Miklós, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán és Szász Béla is. De felhívták a figyelmet az orosz Alexander Ginzburg és Jurij Orlov, az ukrán Valentyn Moroz Helsinki betartását számonkérő, ezért kiutasított szovjet állampolgárok kiállítására, a csehszlovákiai Charta 77 mozgalomra (ennek kapcsán Zdeněk Mlynář kirúgására és Václav Havel letartóztatására), a lengyel Munkásvédelmi Bizottság (KOR), illetve a katolikus egyház tanítását követő csoportok megalakulására, illetve a keletnémet püspökök bátor kiállítására. Felhívás a nyugati közvéleményhez! *Irodalmi Újság*, 1977/5–6, 2.; Stirling György: Hogy fel ne zavarják az állóvizet! *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1979. 05. 27. 2.; Stankovich Viktor: Két disszidens. *Új Világ*, 1979. 07. 27. 5.; Kovács Imre: Lehúzni a kesztyűket: elég volt Moszkva dédelgetéséből! *Kanadai Magyarok Vasárnapja*, 1978. 06. 03. 3.; Gereben István: A „77. cikkely” és magyar vonatkozásai. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1977. 03. 06. 2.; Csonka Emil: A madridi konferencia felé. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1980. 11. 02. [1–2.] 2.; Uő: Keresztény bátorság. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1981. 04. 19. 1., 5.

³¹ Ennek a képek az erősítésében természetesen a magyar vezetés is érdekelt volt. Kádár János volt a szovjet blokk országai közül az, aki a legtöbbet beszélt a „harmadik kosár” tartalmáról, a nyugati sajtóban megjelenő elismeréseket pedig további offenzív hozzáállással, előterjesztett javaslatokkal próbálta kiaknázni. Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Budapest, Osiris, 2019, 290–293.

³² Helcz Tibor: A Szent Korona és az emberi jogok. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1978. 06. 18. 2.

³³ Stirling György: Amiről Bush alelnököt nem tájékoztatták Budapesten. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1983. 10. 30. 5.

³⁴ Gereben István (1932–2012): oceanográfus, újságíró. Az ’56-os forradalom leverése után hagyta el az országot, az Egyesült Államokban telepedett le. A Közös Magyar Külügyi Bizottság ügyvezető titkára, az Észak-Amerikai Magyar Egyesületek Koordinációs Bizottságának főtítkára. Bővebben lásd: Révész Sándor: Egy profi kellene. Beszélgetés Gereben Istvánnal. *Beszélő*, 1997/1, 12–18.

³⁵ Stirling György: A madridi konferencia elé. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1980. 06. 29. 3.; Lőte Pál: Az emigrációs magyar politika Clevelandban. Teller Ede üzenete a szabadságharc évfordulóján. *Híd*, 1980/11, 4.

³⁶ Méray Tibor: Dogmák és tabuk. Előadás a Velencei Biennálé irodalmi kollokviumán. *Irodalmi Újság*, 1977/11–12, [16–18.] 17.; Tóttösy Ernő: Olvasási szabadság és levélitók. *Nemzetőr*, 1980/5, 3.; Uő: Szellemi zsoldosok. *Nemzetőr*, 1980/10, [1–2.] 2.

³⁷ Haas György: Helsinki és az emberi jogok. *Irodalmi Újság*, 1977/5–6, 2.

kiutazási korlátozásokról,³⁸ az „izgatás” cselekményének önkényes megállapításáról,³⁹ illetve a családegyesítések visszasságairól is.⁴⁰ A politikai pszichiátria minden eszközének bevetése és a többek között elektrosokkal „kezelt” Pákh Tibor kálváriájának nyilvánosság elé tárása pedig azt bizonyította: a legdurvább emberijogi sérelmek a magyar rendszerben éppúgy kódolva vannak, mint keleti társaiban.⁴¹

Az ellenzéki erőknek való növekvő fórumbiztosítás egyben valamiféle védettséget is kívánt nyújtani az otthon kockázatot vállalóknak. Ahogy Borbándi 1985-ös leírása mutatja, már ekkor is látható és tudható volt, hogy az ellenzék – ha van is közös célja – szellemileg-politikailag megosztott, ez pedig az emigráns sajtótermékek szimpátiájára is hatott. Az esetleges megtorlások elleni tiltakozás és elleheteltelennítések eseteiben ugyanakkor

teljes volt az összhang és a jog-sérelmek számonkérése, akár-melyik „oldalt” érte aktuálisan a represszió.⁴² Helsinki első-sorban a „szamizdatos ellen-zékre” gyakorolt hatást – arra is inkább áttételesen. A lengyel Munkásvédelmi Bizottság (KOR) és annak egyik fő ideológusa, Adam Michnik éppúgy segí-tett a korábban inkább Lukács György és a marxizmus befolyása alatt álló értelmiségiek gondol-kodásának formálódásában, mint a csehszlovák Charta 77 és a Szovjetunióban folyama-tosan jelenlévő szamizdatok. Ehhez kapcsolódik az első szoli-darizáló akció, az 1977. januári, a Charta 77 ügyvivőinek letartó-ztatása miatt szerveződő aláírás-gyűjtés, amelynek az emigráció is nagy örömmel adott hírt.⁴³ A többek között a magyarországi „másként gondolkodók” meg-szólaltatásának reményével és esélyével létrejött párizsi *Magyar Füzetek*⁴⁴ második száma a Bence

György és Kis János filozófusok által összeállított, a lengyel sza-mizdat számára készített 0,1% című gyűjteményt publikálta 1978-ban. Kis és Bence első-sorban a kezdeti szamizdatok közé sorolható *Profil* (Kenedi János kritikus-szerkesztő), illetve *Marx a negyedik évtizedben* (Kovács András filmrendező) anyagaiból válogatott.⁴⁵ A *Magyar Füzetek* főszerkesztője, Kende Péter előszavában egyszerre utalt a szamizdatosokat ért elbocsá-tásokra, tiltásokra és rendőrségi eljárásokra, illetve jegyezte meg azt, hogy a magyar hatóságok bizonyos érdemeket is szereztek a szamizdatosok viszonylag fino-mabb kezelésével, az elnyomás szintjének alacsonyabb voltá-val.⁴⁶ A gyűjteményben az ekkor már – Konrád Györggyel közös *Az értelmiség útja az osztályhata-lomhoz* című, betiltott munkája miatt – emigrációba „terelt” Szelényi Iván⁴⁷ írása is helyet kapott, amely a mezőgazdaság

³⁸ Varga László: Ami odahaza változik és ami nem. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1979. 02. 18. 8.

³⁹ Krassó György: Emberi jogok – magyar törvények. *Irodalmi Újság*, 1984/2, 3. A cikket a Demszky Gábor szerkesztette otthoni szamizdat *Hírmondóból* vette át a folyóirat.

⁴⁰ Hajnal László Gábor: Ne legyenek hasadtlelkűek. Merre tart a magyarországi fiatalság? *Nemzetőr*, 1984/5, 7.

⁴¹ Zsille Zoltán: Politikai pszichiátria Magyarországon. Mi az igazság Pákh Tibor körül? *Nemzetőr*, 1983/11, 7.

⁴² „A mozgalomnak két ága van. Az egyikben főleg a létező kommunizmusból kiábrándult és annak gyökeres reformját, a szocializmus korszerűbb és demokratikusabb változatát sürgető fiatalokat, a másikban a magyarság állapota miatt aggódókat, a nemzeti közérzet és önmegbecsülés javulásán munkálkodó szellemi embereket találunk. További különbség, hogy az első csoport nem riad vissza a legalitás határainak átlépésétől, az utóbbi a nagyobb hatékonyság és eredmény érdekében, ameddig lehet, igyekszik a legalitáson belül maradni és annak eszközeit igénybe venni. [...] Az emigráns szervezetek és sajtóorgánukok egyaránt szót emeltek mind az egyik, mind a másik ellenzéki csoport visszaszorítására irányuló hatósági intézkedések ellen. Köreikben rokonszenvenvel fogadták mind a két irányzat nyugatra látogató tagjait. Mégis, ha a közelebbi érdeklődést és figyelmet nézzük, akkor a demokratikus ellenzék szóvivőit elsősorban a hollandiai Mikes Kelemen Kör, a genfi Dies, a párizsi *Magyar Füzetek* és *Irodalmi Újság*, valamint a Szabad Európa Rádió népszerűsítette, míg a nemzeti ellenzék kimagasló tagjai elsősorban a Protestáns Szabadegyetem, a Magyar Baráti Köösség, a Bessenyei György Kör, az *Új Látóhatár*, a *Bécsi Napló* és a *Nemzetőr* rokonszenvére számíthattak.” Borbándi i. m. 1985, 430–431.

⁴³ E hatásról és a magyar reakcióról bővebben lásd: Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988. Monográfia*. Budapest, T-Twins, 1995, 84–103. Igaz, volt, aki furcsállotta, hogy a magyar viszonyokról egy szót sem szolt a nyilatkozat: Gereben István fel-idézte, hogy a bécsi rádióban megszólaló Fehér Ferenc filozófus külön kérdésre is elhatárolta magát a magyar helyzet bármiféle feszegetésétől. Gereben i. m. 1977, 2.

⁴⁴ Csizmadia i. m. 1995, 101.

⁴⁵ E szamizdatokról is bővebben lásd: Danyi Gábor: *Az írógép és az utazótárska. Szamizdat irodalom Magyarországon, 1956–1989*. Pécs, Kronosz, 2023, 195–200.

⁴⁶ Kende Péter: A párizsi szerkesztő bevezetése. *Magyar Füzetek*, 2 (1978/2), 9–12. Az enyhébb megítélés viszonylagosságára jó példa egy szintén a válogatásban közölt írás, amelynek szerzője álnév alatt Betlen János újságíró, rádiós, későbbi híres televíziós volt. Ő a következőképpen fogalmazott: „Ha már ennyit beszéltünk az emberi jogokról, s mi is csak emberek vagyunk, tekintsük át, mi tör-ténhetne velünk, ha a rendőrség lerántaná a leplet olcsó álnévünkről.” Betlen azt tartotta valószínűnek, hogy ez esteben „hatóság lejáratása”, „törvénnyel szembeni engedetlenségre való izgatás”, esetleg „államellenes izgatás” címén indítottak volna ellene eljárást. Tény ugyanakkor, hogy a Charta 77 melletti szolidaritási nyilatkozat aláírása miatt nem következett be csehszlovák, lengyel vagy szovjet típusú megtorlás. Kellner Mária–Sághy András [Betlen János]: A Gulyás-szigetcsoport. *Magyar Füzetek* 2 (1978/2), [94–100.] 98.; Csizmadia i. m. 1995, 103.

⁴⁷ Szelényi Iván (1938): szociológus. 1970 és 1974 között a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Szociológiai Kutatóintézetének osztályvezetője, a *Szociológia* folyóirat szerkesztője. 1975-ben utasították ki az országból, 1976 és 1981 között Ausztráliában, az Adelaide-i, majd a Wisconsin University egyetem tanára, 1985 és 1988 között a New York-i, 1988 és 1999 között a Californiai Egyetem tanszékvezető tanára. 1995-től az MTA rendes tagja.

és az ipar gazdasági súlyának megváltozását és ennek társadalmi következményeit, a falvak paraszti jellegének elvesztését és proletarizálódását mutatta be.⁴⁸ A szintén a francia fővárosban megjelenő *Irodalmi Újság* ugyanabban az évben közölte – Marc Rakovski álnéven – Kis János és Bence György hosszú elemzését a magyar emberjogi helyzetről, és annak nyugati sajtóban érzékelhető, viszonylagosan pozitív megítéléséről. A szerzőpáros ezért leginkább a „beérkezett értelmiségi középnemzedék” a létező jogsértések és azok elszenvedői iránti közönyét és rezignációját, tulajdonképpen érzéketlenségét okolta. A cikk többek között az „izgatás” tényállásáról és az arra alapozott politikai perekről, a munkavállalással kapcsolatos önkényes szabályokról, a rendőri túlkapásokról, a vallásszabadság hiányáról és a szabad lakóhelyválasztás korlátozásáról számolt be hosszabban.⁴⁹ Ugyanezt a gondolati sémát követte Haraszi Miklós firenzei előadása, amelyet a lap a következő évben közölt. A néhány évvel korábban a *Darabbér* című kézírata miatt elítélt szerző kártékonynak nevezte azt a feltételezést, hogy Magyarországon bármilyen fejlődés állt volna be az emberi

jogok terén, valójában csak azok a perek szűntek meg, „amelyeknek ismert értelmiségiek lennének az áldozatai”, a „névtelen munkások, diákok és más alsó osztálybeli emberek” hasonlóan kemény bánásmódban részesülnek, mint korábban vagy mint a keleti blokk egyéb országai-ban.⁵⁰ Tollas Tibor,⁵¹ a *Nemzetőr* főszerkesztője ugyanakkor – jóval optimistább hangvételben – az új nemzedék szerepvállalását, a fiatal írók 1979-es lakiteleki találkozóját méltatta, amelyet – a Charta 77-et támogató aláírásgyűjtés mellett – a magyar szellemi élet 1956 utáni legfontosabb eseményének nevezett. Az otthoni fiatalok bátor példamutatását sok, szerinte a kompromisszumokra túlzottan hajlamos emigránstárs figyelmébe is ajánlotta.⁵² Szintén a *Nemzetőr* adott helyt Csoóri Sándor *Egy nomád értelmiségi* című, a kecskeméti *Forrás* című lapból kivágott esszéjének,⁵³ valamint az ezt követő, Lezsák Sándor költő által kezdeményezett aláírásgyűjtés hírének is.⁵⁴

Az emigráció kötelességének tekintette az otthoniak minden rendelkezésükre álló eszközzel való megvédését. E „pajzs” léte nem függött attól, hogy egyetértenek-e az „elítélt”

gondolatok szerzőivel. Kende Péter a magyar szamizdatokat kommentáló jegyzeteiben Bauer Tamás közgazdász cikke kapcsán figyelemreméltónak tekintette, hogy „milyen kevésbé foglalkoztatja a szerzőt a marxizmuson kívüli és a Kelet-Európát kívülről elemző gondolkodási áramlatok – és tudományos eredmények – fejlődése”.⁵⁵ Kenedi János esszéjével⁵⁶ pedig elsősorban ’56 értékelése kapcsán szállt vitába: nem tekintette a forradalmat program nélkülinek, óvott a „társadalmi program” és a „nemzeti függetlenség” ügyének elválasztásától, hiszen utóbbi előbbi *előfeltételeként* határozható meg. Az emigráns és otthoni fogalomkészlet különbségeire mutatott rá, amikor úgy vélte: a politika – a marxista meghatározással ellentétben – nem jelentheti „osztály- és rétegérdekek védelmét”, hiszen „nem attól lesz Magyarországon több demokrácia, hogy a különböző rétegérdekek tisztább és nyíltabb kifejezést nyernek, hanem megfordítva, az effajta »artikuláció« – és a vele járó nyílt konfliktusok – akkor válnak lehetségessé, ha demokrácia van”.⁵⁷ Azt, hogy az eltelt évtizedek nem múltak el nyom nélkül, az emigráns skála egyéb pólusain is érzékelték. Az elsősorban jobboldali lapokban

⁴⁸ Szelényi Iván: Az új munkásosztály. *Magyar Füzetek* 2 (1978/2), [89–93.] 90.

⁴⁹ Rakovski, Marc [Bence György–Kis János]: Amiről a beérkezett értelmiség nem akar tudni. *Irodalmi Újság*, 1977/7–8, 9–12. Az írást – némileg bővítve – a párizsi *Esprit* folyóiratból vették át.

⁵⁰ Haraszi Miklós: A „magyar csoda”. *Irodalmi Újság*, 1979/7–8, 1–2.

⁵¹ Tollas Tibor (1920–1997): költő, szerkesztő. Hadnagyként részt vett a második világháborúban, 1944 áprilisától csendőrfőhadnagy és szakaszparancsnok. 1945-ben igazolták és a honvédségnél maradt. 1947-ben koholt vádakkal letartóztatták és tíz év börtönbüntetésre ítélték. A váci börtönben költőtársakkal együtt kézíratos kötetet szerkesztette. 1956-ban szabadult, a forradalom bukása után elhagyta az országot. 1956 decemberétől a müncheni *Nemzetőr* alapító főszerkesztője, idegen nyelvű kiadásainak szerkesztője. 1957-ben *Füveskert* címmel kiadta a börtönversek gyűjteményét. 1962-től a Magyar Szabadságharcos Szövetség, 1979-től a Szabadságharcos Világszövetség alelnöke.

⁵² Tollas Tibor: Búvópatakok-nemzedék. Fiatal írók találkozója – Lakitelek, 1979. május 18–19. – Haza és nemzeti önismeret. *Nemzetőr*, 1980/2, 1., 10. Ugyanezen a nyomvonalon haladt a lap következő számában az 1945 után tizenöt évet a GULAG-on raboskodó Gábor Áron, aki úgy vélte: a lakiteleken tanácskozók – Illyés Gyulát követve – „bátran túlléptek” „az emberi jogok Helsinkiben megcsonkított” értelmezésén. Gábor Áron: Veszélyes utakon Erdélyért. *Nemzetőr*, 1980/3, 1.

⁵³ Csoóri Sándor: Egy nomád értelmiségi. *Nemzetőr*, 1981/10, 7–8. Az esetről bővebben: Müller Rolf: Célkeresztben a Forrás. Kísérlet egy állambiztonsági történet rekonstrukciójára. *Forrás*, 2011/1, 78–93.

⁵⁴ Otthoni tiltakozás a cenzúra ellen. A Kecskeméti megjelenő Forrásból kivágták Csoóri Sándor cikkét. *Nemzetőr*, 1981/10, 7.

⁵⁵ Bauer Tamás: A közgazdaságtudomány és a kelet-európai rendszerek. *Magyar Füzetek* 2 (1978/2), 59–63.

⁵⁶ Kenedi János: Mi az ördögöt fogunk csinálni? *Magyar Füzetek* 2 (1978/2), 119–139.

⁵⁷ Kende Péter: A politikai kultúráról. *Magyar Füzetek* 2 (1978/2), [151–154.] 152–153.

publikáló Stirling György⁵⁸ hasonló következtetésre jutott, amikor az emigráció otthoni ellenzékhez fűződő valós viszonyulásáról elmélkedett: „A hazai »látható ellenzék« tevékenységét együttérzéssel kell figyelniük, de alaptalan illúziókba ne ringassuk magunkat. Ha végső céljaink fedik is egymást – hogy szabad, demokratikus élet legyen hazánkban (és hogy ez a szocializmus vagy a polgári demokrácia keretei közt, vagy más rendszerben valósulhat-e meg, arról úgyis a magyar népnek kell döntenie, szabad elhatározásából) –, gondolkodásunkban, a múlt megítélésében, részletek tekintetében óriási különbségek vannak közöttünk. Tisztában kell lenniünk azzal, hogy a hazai ellenzék legjobboldalibbnak tartott tagjai is balrább állnak a köztünk található legbaloldalibb felfogású emigránsoknál is. És ennek nemcsak generációs okai vannak. Származásuk, társadalmi hátterük, beidegződéseik, neveltetésük s még sok más tényező is közrejátszik abban, hogy a »másként gondolkodó« jelző nemcsak az otthoni határlomhoz, hanem hozzánk, a kinti

emigrációhoz viszonyítva is rájuk illik.”⁵⁹

„DÖRÖMBÖLÉS” AZ EMBERI JOGOKÉRT ÉS AZ ÖNRENDELKEZÉSÉRT

Az Amerikai Erdélyi Szövetség⁶⁰ negyedéves periodikája, a *Transsylvania* 1975-ös utolsó számában adott hírt a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* november 11-ei cikkéről, amely szerint „a romániai magyar és német kisebbségi népek képviselői felszólították a bukaresti kormányt, hogy a nem román ajkú kisebbségekkel szembeni hátrányosan megkülönböztető bánásmódnak vessen véget. Erre a lépésre a lökést nyilván a Helsinkiben létrejött európai biztonsági egyezmény adta; a helsinki értekezleten Románia a nemzeti függetlenség szószólója volt.” A tudósításról beszámoló, nem-sokára maga is román támadások kereszttüzébe kerülő Koréh Ferenc⁶¹ szerint az írásban felsorolt követelések „ott vibráltak az erdélyi életben, és elhihető, hogy Helsinki után vetették papírra és juttatták el illetékesekhez”. Óva intette az emigrációt attól,

hogy túlságosan „nagy dobra verje” a cikket, nehogy a román kormány rájuk fogja a követelések megfogalmazását.⁶² A rövid hírt indokoltan idéztük hosszabban. Azon túl, hogy a határon túli magyarságtól érkező egy korai segélykiáltást rögzített, rávilágít arra, hogy a helsinki záróokmány emberjogi megállapításainak hatása gyorsan hozzájárult az elnyomottak szavának felerősödéséhez, de arra is, hogy az emigráció maga is képes volt hamar alkalmazkodni a helyzethez.⁶³ A cikk megállapításai arra is utalnak, hogy az emigráció nagy része kellő felelősségtudattal állt a változó helyzethez és próbálta megtalálni a segítség megfelelő módját – igaz, e módok megtalálása nem egyszer vitát váltott ki és különbözőségeket is felszínre hozott.

Az emigráció legtöbb tényezője – túltéve magát a szükséges óvatosságon – úgy vélte: küldetésének lényegi része, hogy ahogy az anyaországi ellenzék, úgy a határon túli magyarság képviselőinek követeléseit is felhangozítsa, a szabad világban terjessze és a diplomácia nyelveire

⁵⁸ Stirling György (1921): újságíró. 1945-től a Független Kisgazdapárt sajtóosztályán dolgozott, majd 1947-től a Holnap munkatársa. „Összeesküvés” vádjával letartóztatták, hat év börtönbüntetésre ítélték, csupán 1954-ben szabadult. 1956 októbere és 1957 márciusa között a *Magyar Nemzet* munkatársa. 1970-ben hagyta el az országot, az Egyesült Államokban telepedett le. 1977 és 1997 között a *Független Magyar Hírszolgálat* alapító szerkesztője, 1978-ban a Szabad Magyar Újságírók Szövetsége alapítója, főtíkára. 1997-ben hazatért.

⁵⁹ Stirling György: Mit várhatunk a Kádár-rendszer belső ellenzékétől? *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1984. 01. 22. 5.

⁶⁰ 1952-ben, Clevelandben megalakult egyesület a Romániában élő magyarság érdekképviseleti szerveként, alapítói között megtaláljuk az Erdélyi Párt korábbi vezetőségi tagjait – Páll György, Teleki Béla –, illetve Szakáts I. Jenőt és Wass Albertet. A szervezet tényleges irányítója Teleki volt. 1959-től adta ki a *Transsylvania* című lapot, Páll György és Cseh Tibor szerkesztésében. Bővebben lásd: Hermann Gabriella: Az Amerikai Erdélyi Szövetség története, 1952–1977. *Magyar Kisebbség*, 2011/3, [7–111.] 9–17.

⁶¹ Koréh Ferenc (1909–1997): újságíró. 1940-ben a sepsiszentgyörgyi *Székel Szó* alapítója, majd a Budapestről a Romániánál maradt Dél-Erdélybe sugárzó Gábor Áron Rádió szerkesztője. 1944-ben a *Világ* felelős szerkesztője. 1946-ban egy év börtönbüntetésre ítélték „háborús uszításért”, szabadulása után 1948-ban Nyugatra menekült. 1950-től az Egyesült Államokban élt, 1951 és 1974 között a SZER New York-i irodájának munkatársa, 1951 és 1997 között a *Magyar Amerika Hangja* szerkesztője. Az Amerikai Erdélyi Szövetség alelnöke. 1977 februárjában a *Dreptatea (Igazság)* nevű román emigráns lap nevezte „a náci párt” erdélyi vezérének és románokra és zsidókra vadászó tömeggyilkosnak. Az állításokat izraeli körök, majd a román ENSZ misszió tisztviselői is átvették. A hamisításoktól hemzseggő támadás miatt Koréh pert indított, a rágalmozókknak helyreigazítást kellett megjelentetniük a lapjaiban. A román akció egyik magyarázata lehet, hogy Koréh az Erdélyért és a határon túli magyarságért az emberi jogok nevében tiltakozó Hámos László apósa volt. Szintén ebben az időszakban, 1978 augusztusában Koréh autójában egy bomba robbant, de ki tudott ugrani a kocsiból, és szerencsésen megúszta a valószínűleg szintén titkosszolgálati „ihletettséggel” merényletet. Az ügyekről bővebben lásd: Kovács Imre: Toborzó Erdélyért! In: Uő: *Magyarország és a magyarok. Történelmi reflexiók*. Szerk. Szeredi Pál. Pilisszentkereszt, Barangoló, 99–105.; Szóczi Árpád: *Temesvár. A romániai forradalom kitörésének valódi története*. Nagyvárad, Partium, 2014, 41.

⁶² K. F. [Koréh Ferenc]: Egy nyugatnémet lap tudósítása az erdélyi magyarok és szászok követeléseiről. *Transsylvania*, 1975/4, 6–7.

⁶³ Jellemző, hogy ugyanezen lap egy évvel korábbi száma még így értékelte a helsinki aláírást: „A Szovjetunió mindent megkapott, amit hosszú évek óta követelt, a szabad Nyugat lényegében semmit, néhány általános frázison kívül.” Helsinki: Moszkva és Bukarest győzelme, emigrációs reménykedések temetője. *Transsylvania*, 1975/3, 1–2.

lefordítsa. Ennek – nem egyszer a különböző csoportosulások együttműködésének segítségével – eleget is tett. Az is hamar világossá vált, hogy a romániai mellett a (cseh)szlovákiai magyarság helyzete a legnehezebb és leginkább kezelésre váró.⁶⁴ Új neveket ismert és ismertetett meg az emigráció sajtója: „Lázár Györgyét” – az álnév Tóth Sándor kolozsvári egyetemi filozófianárt, illetve a Kolozsváron született, de ekkor már áttelepült filozófust, Tordai Zádort takarta⁶⁵ –, „aki” hosszú történeti elemzéssel bevezetett jelentésében vizsgálta a legfontosabb erdélyi problémákat. Bemutatta a román nemzetiségpolitika egyirányú, a hosszútávon beolvasztásig vezető, és legfeljebb látszatengedményeket tevő politikáját, a magyar oktatás visszaszorítását, a kisebbségi sajtó ellehetetlenítését,

a magyar értelmiségivé válás megnehezítését, a nyelvhasználat korlátozását, a kisebbségi lapok ellehetetlenítését, illetve a betelepítés és munkavállalás lehetőségeinek asszimiláció célja alá rendelését.⁶⁶

Szintlépést jelentett a Marosvásárhelyen élő, majd Karánsebesre száműzött Király Károly fellépése – Románia Kommunista Pártjának 1974-ig magasrangú pártfunkcionáriusa román pártvezetőknek írott, saját névvel ellátott leveleiben kendőzetlen nyíltsággal mutatta be a románosító tendenciákat. A gyermekek nem tanulhatnak anyanyelvükön, az intézmények neveit nem tüntetik fel magyarul. A helyzet egyre romlik – hívta fel a figyelmet, azt is nyomatékosan jelezve, hogy nem valamiféle nacionalista elvakultság vezetitollát.⁶⁷ Király Károly levele 1978

januárjában eljutott a helsinki megállapodás betartását ellenőrző belgrádi utókonferenciához is, így az ügy nemzetközi szintre került.⁶⁸ „Senki nem tudja úgy ráirányítani az érdeklődés fényszóróját Erdélyre, mint maguk az erdélyi magyarok” – fogalmazott találóan Méray Tibor,⁶⁹ a fent említettekén kívül Takács Lajos, a Bolyai Egyetem 1957 és 1959 közötti rektorának helyzetfelmérő memorandumát idézve,⁷⁰ Cseh Tibor⁷¹ pedig Király kizárólagos érdemének tekintette, „hogy az erdélyi magyarság tragikus helyzetének ügye, évtizedek közönye után, a világsajtó első oldalaira került”.⁷² A madridi utókonferencia elé már a szamizdat *Ellenpontok* ügye⁷³ került, amelynek szerkesztői – Tóth Károly Antal, Ara-Kovács Attila, Szőcs Géza és Tóth Ilona – memorandumot és programjavaslatot készítettek, kifejezetten

⁶⁴ Jelképesnek is tekinthető a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* egy 1976. januári címlapja, ahol a fent már idézett FAZ-cikk elemzése mellett Janics Kálmán egy, szlovákiai iskolaügyi miniszterhelyettesnek szóló panaszírata szerepelt. A mindkét írást jegyző Eszterhás István nem véletlenül állapította meg: „Amikor az erdélyi és bánági magyarok felláltak elsikkasztott emberi és nemzeti jogaikért, a hadizsákmányként Csehszlovákiának adott felvidéki magyarság is megszólalt.” E. I. [Eszterhás István]: Nehéz küzdelem. Erdély és Bánág emberi és nemzeti jogaiért. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1976. 01. 11. 1., 3.; Uő: A felvidéki magyarság panaszírata a szlovákiai diktatúra ellen. „Kulturális lefokozás helyzetébe jutottunk!”. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1976. 01. 11. 1–2., 8.

⁶⁵ A szerzőkkel már a rendszerváltás után készült interjúban Tordai Zádor így fogalmazott: „Egyszerűen arról van szó, hogy ezt a Lázár Györgyöt, akinek a nevén ez megjelent, én nem tudom egyetlen személlyel semmilyen formában azonosítani, nem hiszem, hogy bárki azt mondhatná: »én vagyok Lázár György«. Én sem, aki pedig a szöveget megfogalmaztam, leírtam, eljuttattam a külföldi sajtóhoz. Ez nagyon sok embernek volt a munkája, kisebb-nagyobb kockázatot vállaltak, részt vettek ebben és nincs egyetlen ember e földön, aki fel tudná sorolni az összes nevet, aki ebben részt vett. Senki, magamat beleértve. A kezdetekkor [Tóth] Sándorral megbeszéltük ennek a fontosságát, mint annyi minden más: a legtöbbet vele beszéltem meg, és ő tudott a legtöbbet mindenki közül.” Jelentés Erdélyből. Dokumentumvita. [Beszélgetés Tóth Sándorral és Tordai Zádorral]. *Köztársaság*, 1992. 10. 30. [104–106.] 104.

⁶⁶ Lázár György [Tordai Zádor–Tóth Sándor]: Jelentés Erdélyből. *Irodalmi Újság (Erdélyi Melléklet)*, 1977/3, I–VIII.

⁶⁷ „Mi, nemzetiségiek, németek, szerbek, zsidók, cigányok stb. egyetértésben akarunk élni a román néppel és tiszteletet érünk iránta.” Király Károly: Románosítás Erdélyben. Levél Vincze János elvtársnak a RKP KB tagjának. *Új Látóhatár*, 1977/6, 506–510.

⁶⁸ Uo. 506.; Zathureczky Gyula: Példátlan kiállítás Erdély magyarságáért. *Nemzetőr*, 1978/3, 1–2. A nemzetközi szintre juttatásban komoly szerepe volt Csoóri Sándornak, aki a dokumentumokat Hámos Lászlóhoz küldte le. Utóbbi lefordította a Vincze Jánosnak, az RKP KB tagjának írott levelét, amit aztán a *New York Times* 1978. február 1-jei száma megjelentetett. Király leveleinek ügyében a magyar pártvezetés is megmozdult: egy visszaemlékezés szerint Knopp András, akkor az MSZMP KB osztályvezető-helyettese az Olasz Kommunista Párton keresztül akarta volna a leveleket megjelentetni – utóbbiak azonban ezt visszautasították. Szőcz i. m. 2014, 37–39.; Pankovits József: Irány a szociáldemokrácia? Az olasz kommunista mozgalom metamorfózisáról. *Társadalmi Szemle*, 1990/5, [78–87.] 85.

⁶⁹ Méray Tibor (1924–2020): író, szerkesztő. 1946-tól a *Szabad Nép* belső munkatársa, majd koreai és kelet-berlini tudósítója, 1954-ben szerkesztőbizottsági tagja. 1955-ben a Rákositól való eltávolodása és Nagy Imréhez való korábbi közeledése miatt elbocsátották a laptól. A szabadságharc bukása után Jugoszlávián keresztül hagyta el az országot, 1957-ben Párizsban telepedett le. 1962 és 1989 között az *Irodalmi Újság* szerkesztője.

⁷⁰ Méray Tibor: Erdély dolgában. *Irodalmi Újság*, 1979/1–2, 4–5.

⁷¹ Cseh Tibor (1925–2005): vegyészmérnök, író. 1948-ban hagyta el az országot, 1949-től élt Brazíliában, majd 1962-ben az Egyesült Államokban telepedett le. Fontos szerepet játszott a nyugati magyar cserkészmozgalomban.

⁷² Cseh Tibor: Szimpózium az erdélyi magyarság sorskérdéseiről. *Itt-Ott*, 1978/2, 17–27.

⁷³ Az *Ellenpontok* megalapítására nagy hatással volt a Szőcs Géza által 1979–80-ban megismert lengyel szamizdatirodalom, de természetesen az akkorra már elindult magyarországi magyar is (*Beszélő*, *Hírmondó*). A nagyváradi szamizdatnak leginkább Hámos László, illetve a Szabad Európa néhány munkatársa – így Kasza László és Juhász László – biztosította a nemzetközi nyilvánosságot. A memorandumot és a programjavaslatot Bollobás Enikő irodalomtörténész adta át a budapesti amerikai kulturális attasénak a Margit hídon. Szőcz i. m. 2014, 49–59.

a helsinki utótálatkozó résztvevőihez fordulva.⁷⁴

A fiatal szerzők által fogalmazott dokumentumok már egy új korszak eljövételét jelezték. Követeléseik között szerepelt, hogy a romániai magyarságot elismerjék „az összmagyarság elszakíthatatlan részének”, szabadon őrizhesse azonosságtudatát, saját érdekvédelmi szervezetet alapíthasson, valamint, hogy egy „pártatlan nemzetközi bizottság” vizsgálja meg helyzetét.⁷⁵ Bár érezhetően használták Helsinki frazeológiáját a romániai magyarság „eddiggi létének talán legsúlyosabb veszélyhelyzetének” leírásához – többek között a Magyarországra való szabad utazási lehetőséget, a példátlan szállástörvény visszavonását, a kulturális csereakciók lehetőségét, a vallásszabadság és az egyházak belső autonómiájának

tiszteletben tartását, a magyarlakta területeken a magyar nyelv oktatásának kötelezővé tételét, a moldvai csángók hitéleti nyelvének szabad megválasztását követelve –,⁷⁶ érezhetően tovább is léptek azon. A helsinki záróokmány ugyanis a nemzeti kisebbségek problematikáját az egyéni jogok biztosításának optikáján keresztül értelmezte.⁷⁷ Az *Ellenpontok* szerzői ennek ellenére autonómiát követeltek Székelyföldnek, ezzel rámutatva az „egyéni jogok” korlátozó kategóriájának nemzeti kisebbségek terén való alkalmazhatatlanságára.⁷⁸ Az otthoniak bátorsága és az emigráció fellépése el is ért bizonyos eredményeket: bár 1983-ban még nem sikerült elérni, hogy az Egyesült Államok vonja meg a „legnagyobb kedvezmény elvét” Romániától, a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos gondolkodásmód

kezdt megváltozni. Ennek volt köszönhető, hogy az USA delegációja megvizsgálta az erdélyi helyzetről szóló tudósításokat, és azokat a többi nemzetközi küldöttség számára is továbbította.⁷⁹

A határon túli magyarság által megfogalmazott és nyilvánosságra hozott követeléseken túl az emigráció feladata volt, hogy azon gondolatoknak is fórumot biztosítson, amelyek a Kárpát-medencében nem jelenhettek meg. Janics Kálmán, a vágkírályfai-jolsvai orvos *A hontalanság évei* című, az 1945 utáni csehszlovák elnyomás tudományos megközelítésű bemutatását az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem adta ki 1979-ben,⁸⁰ Duray Miklós *Kutyaszorítóját* – élete addigi 12 250 napjának és ezen keresztül egy egész közösség

⁷⁴ Memorandum a helsinki értekezlet megállapodásainak betartását ellenőrző madridi konferencia résztvevőihöz. *Irodalmi Újság*, 1983/1, 4.; Az *Ellenpontok* szerkesztőségének programjavaslata a romániai magyarság jogfosztott helyzetének megváltoztatása érdekében. *Irodalmi Újság*, 1983/1, 4–5. (Az emigráns lap a dokumentumokat az *Ellenpontok* 1982/8., utolsó előtti számából vette át.) A dokumentumok keletkezéseire az erdélyi szamizdat kiadvány számait rendszerező, sajtó alá rendező és kiadó Tóth Károly Antal így emlékezett vissza: „A Programjavaslatot Tóth Károly Antal írta. Egy megbeszélésen – melyen Ara-Kovács Attila és Tóth Ilona is jelen volt – Szócs Géza néhány elhagyást és összevonást javasolt, valamint a nemzetközi bizottságra vonatkozó pontot. A szükséges összevonásokat Tóth Ilona, a kiegészítést Tóth Károly Antal eszközölte.” *Ellenpontok*. Szerk. Tóth Károly Attila. Csíkszereda, Pro-Print, 2000.

⁷⁵ Memorandum... i. m. 1983, 4.

⁷⁶ Az *Ellenpontok* programjavaslata... i. m. 1983, 4–5.

⁷⁷ Az elvek között az okmány a következőképpen fogalmaz: „A részt vevő államok, melyeknek területén nemzeti kisebbségek vannak, tiszteletben tartják az ilyen kisebbségekhez tartozó személyek jogát a törvény előtti egyenlőségre, maradéktalanul biztosítják számukra azt a lehetőséget, hogy ténylegesen élhessenek az emberi jogokkal és az alapvető szabadságjogokkal, és ily módon védelmezik a nemzeti kisebbségek törvényes érdekeit ezen a téren.” Azaz leginkább szószaporításról van szó a nyilatkozat egyéb részeihez képest, miszerint az emberi jogok védelme mindenkire, így a nemzeti kisebbségek tagjaira is kiterjed. Az *Együttműködés humanitárius és egyéb területeken* című fejezet az együttműködés területei és formái alfejezetében kerülnek még elő a „nemzeti kisebbségek” és „regionális kultúrák”, amelyek hozzájárulhatnak az államok közötti együttműködéshez a kultúra területén, ezért azok figyelembe veszik „ezek tagjainak jogos érdekeit”. Szó szerint ugyanez a megfogalmazás olvasható az *Oktatási módszerek* területén. Az *Európai Biztonsági...* i. m. 1975, 13–14., 89., 98.

⁷⁸ „Az a törekvés, mely a kisebbségek emberi jogait azok csoport-jellegének figyelembe vétele nélkül igyekszik biztosítani – szándékától függetlenül – kiszolgáltatja őket a többségnek.” Memorandum... i. m. 1983, 4.

⁷⁹ Chászár Ede: A kisebbségek ügyének előmozdítása az ENSZ-nél. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1984. 05. 27. 8.

⁸⁰ Janics Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után, 1945–1948*. Bern, EPMSZ, 1979. Janics 1978 szeptemberében kereste fel Illyés Gyulát Tihanyban, utóbbira akkora hatással volt a kézirat, hogy előszót írt hozzá. Ő tanácsolta a szerzőnek, hogy próbálja meg Nyugatra küldeni a szöveget, mert kiadására csak ott van lehetőség. A „futár” a szintén Felvidéken született, de 1945-ben onnan kiutasított és az anyaországban letelepedő Hábel György volt, aki mellett Csoóri Sándornak és Kéri Kálmánnak is szerepe volt az anyag kijuttatásában. Hábel nehezményezőleg szólt Benda Kálmán történetéről – de Janics és Für Lajos felesége, Bíró Friderika levelezése, valamint Für visszaemlékezése alapján Benda is cselekvő részese volt az ügynek. Az írás angolra való fordítása és 1982-es kiadása a szintén felvidéki gyökerekkel bíró, 1947 óta emigrációban élő Borsody Istvánnak köszönhető, míg az első teljes, már a pozsonyligetfalui mészlárlás történetét is tartalmazó kiadás Kunszabó Ferenc és a Hunnia érdeme. Bővebben lásd: Hábel György: Dr. Janics Kálmán: A hontalanság évei. *Kapu*, 2013/4, 51–56.; Pálincás Barnabás: Konspirált könyvkiadás. Janics Kálmán levelei Bíró Friderikának A hontalanság évei megjelenésével kapcsolatban. *Lymbus Magyarágtudományi Forrásközlémények* 2020, 943–968.; Für Lajos: „Fölpülni rajban”. *Utak a Fórumba*. Budapest, Püski, 2007, 244–246. A két ismertett kiadás adatai: Kálmán Janics: *Czechoslovak policy and the Hungarian minority, 1945–1948*. English version adapt from the hungarian by Stephen Borsody. New York, Columbia University Press, 1982.; Janics Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után, 1945–1948*. 3. javított kiadás. Budapest, Hunnia, 1989. [Köszönöm Pálincás Barnabás kollégámnak, hogy Hábel György személyére felhívta a figyelmemet.]

kálváriájának történetét – a Püski Kiadó bocsátotta nyilvánosság elé, 1983-ban.⁸¹ De hasonlóképpen járt Illyés Gyula nemzeti kérdésbeli álláspontját összegző válogatáskötete, a *Szellem és erőszak* – a Magvető által kiadásra szánt, kinyomtatott példányait a dabasi nyomdába zárták és forgalmazását megtiltották –, amelynek nem terjesztésre kiadott „műszaki példányait” reprodukálta a müncheni Aurora Könyvkiadó.⁸² E kötet címadó – és a *Magyar Nemzet*ben korábban már megjelent – esszéjében olvasható az emigrációban később oly sokszor idézett gondolat arról, hogy „dörömbölni kell”.⁸³ A nyugati recenzensek a felvidéki szerzők morális bátorsága, kitartása, emberisége és tárgyilagossága előtt adóztak elismeréssel,⁸⁴ és

teljes értetlenségüket fejezték ki, hogy Illyés humanista gondolatai nem juthatnak a magyar(országi) olvasóközönség elé.⁸⁵

Összegezve a három kötetet, azt láthatjuk, hogy a magyarországi, a határon túli és az emigráns magyarság együttműködése példásan segítette elő a helsinki egyezményben foglalt szabad kultúrcserére vonatkozó, a diktatúra által megakadályozni kívánt pontok teljesülését, egyben egy népközösség jogaiért való hatékony fellépés kibontakozását is.

Bár a cél – a kisebbségi sorban élő magyarság segítése – egyesítette a nyugaton élő magyarságot, a megfelelő módszer kiválasztása meg is osztotta. Mindenkinek van saját, „székelykapus megoldása” – ahogy Cs. Szabó László,

a nyugati magyar irodalom egyik legnagyobb alakja fogalmazott egy előadásában.⁸⁶ Sokan vallották, hogy a kiállások és a különböző segítségnyújtások kiegészíthetik és fel is erősíthetik egymást, azaz mindenki azt tegye meg, ami tőle telik.⁸⁷ Volt, aki arra emlékeztetett: az otthoniak – elsősorban Illyés Gyula és Csoóri Sándor – nyomvonalán kell haladni, és mivel a szabad szólás lehetősége adott, náluk hangosabban és bátrabban is fel lehet szólalni az érdekükben, a Helsinki által központba állított nyelvezetet is használva.⁸⁸

Néhány erdélyi ügyet központba állító emigráns szereplő – például a több szervezetben szerepet vállaló Wass Albert⁸⁹ – továbbra is a maximalista programot követte. Egy

⁸¹ Duray Miklós: *Kutyaszorító*. New York, Püski, 1983. Szeredi Pál egy tanulmánya szerint Csoóri Sándor 1982-ben ismertette össze Püskit és Durayt a budapesti Rózsadomb vendéglőben, ahol előbbi azonnal ígént mondott a kézirat megjelentetésére. 1982 őszén Csoóri New Yorkban járva írt előszót a kötethez. Duray másképpen emlékezett: ő az 1980-as, pécsi Anyanyelvi Konferenciát elevenítette fel, ahol találkozott Püskivel, aki kiadásra buzdította. Az első verzió szerint Püski, a második szerint Duray kérte meg Csoórit az előszó megírására. Szeredi Pál: Gondolatok a Szárszói Konferencia utóéletéről. *Napút*, 2018/8, [129–143.] 139.; Seres Sándor: Duray ma is kutyaszorítóban van. „A szlovák kormánnyal nem lehet korrekt szerződést kötni”. *Heti Délkelet*, 1995. 08. 27. [4–5.] 4.

⁸² Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*. Budapest, Magvető, 1978 [1988]. Illyés Mária, a költő lánya így idézi fel az eseményeket: „Apám kért legalább ötven példányt, de a kiadónak már megtiltották, hogy kiszállítsa a boltokba a könyvet. Csak tíz év múlva került forgalomba. Akkor, 1978 tavaszán, apám kapott belőle húszat, mindegyikbe belenyomva a nagy pecsét, »Műszaki példány, nem terjeszthető«. [...] A *Szellem és erőszak* ki tudja, milyen példányaiból kalandos utakon Csoóri Sándorék útnak indítottak néhányat Nyugat felé. Többet elkoboztak a határon, de az egyiket sikerült Münchenbe csempészni, ahol Borbándi Gyula és Molnár József, a bajor fővárosban működő nyugati magyar folyóirat, az *Új Látóhatár* felelős szerkesztői hasonló kiadást készítettek belőle. Amikor ezek a Münchenben nyomott példányok visszajutottak Magyarországra, döbbenet láttuk, hogy nem lehet őket megkülönböztetni az eredetitől. És tudommal elkerültek Erdélybe, a Felvidékre is. Apámnak a *Szellem és erőszak* kötetében megfogalmazott gondolatai talán az emberi méltóság erősítői, a határon túli magyarok szellemi fogódzói lehetnek.” Csendes Csilla: A puszták eltűntek, a népe megmaradt? Illyés Gyula lányával, Illyés Máriával beszélgettünk. *Nagyítás*, 2020. 02. 24. 5–6.

⁸³ Illyés parabolisztikusnak is tekinthető esszéjében nem nevezi nevén a határon túl élő magyar kisebbséget, de utal a baszkok és az amerikai négerek példájára. Az általa támogatott „dörömbölés” gyakran ismételt ellenérveit is felsorolja – például hogy a tiltakozások csak növekvő elnyomáshoz és bosszúhoz vezetnek az elnyomók részéről. „Múltán elmarasztalható az olyan közösség, amely bárhol bajba jutott tagjai iránt süketséget mímél, épp akkor, amidőn azok szavát legközelebből épp ő érti” – írta. Illyés *i. m.* 1978 [1988], 175–197.

⁸⁴ András Károly: Szlovákok és magyarok a háború után. Janics Kálmán: A hontalanság éve, Illyés Gyula előszavával. *Új Látóhatár*, 1979/5, 435–445.; Román J. István: A félelem iskolája. Duray Miklós: *Kutyaszorító*. *Új Látóhatár*, 1983/3, 418–421.

⁸⁵ Ölvedi János: Jelentés egy meg nem jelent könyvről. *Új Látóhatár*, 1977/6, 471–479.; Deák Ernő: A tehetetlenség görce. Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1981. 07. 19. 1., 5.

⁸⁶ Cs. Szabó László: Számvetés a hármaskorú határon. A király jó szolgája, de elsősorban Istené. *Új Látóhatár*, 1978/3, [161–176.] 172. A szervezetek mellett fontos megemlékezni az egyéni kezdeményezések lehetőségéről – jelesül az amerikai, illetve nyugat-európai döntéshozók levelekkel való bombázásáról, amely megoldást egyaránt ajánlotta Varga László és Wass Albert. Varga László: Mit tehetünk Erdélyért? *Nemzetőr*, 1980/5, 3.; Wass Albert: Mustármag, mely hegyeket mozdit. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1981. 11. 22. 1., 5.; Uő: Halk szavak a jövőépítés titkáról. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1983. 02. 27. 1.

⁸⁷ Lásd például: Gábor Áron: Porszem és görgeteg. *Baltimore-i Értesítő*, 1977/5, 1–2.; Kollarits Béla: Levél a szerkesztőhöz. *Baltimore-i Értesítő*, 1977/6, 8. E gondolat jegyében jött létre 1979-ben az Északamerikai Erdélyi Szervezetek Koordináló Bizottsága, amelyben az Amerikai Erdélyi Szövetség, az Erdélyi Bizottság, a Romániai Emberi Jogokért Bizottság, valamint a Kanadai Magyar Szövetség képviseltette magát. Ellentétek természetesen a későbbiekben is előfordultak. Borbándi *i. m.* 1985, 428–429.

⁸⁸ Flórián Tibor: „Irredentizmus” vagy nemzetmentés? *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1977. 10. 09. 1.

⁸⁹ Wass Albert (1908–1998): író. Az Erdélyi Szépmíves Céh alapítója. 1944 végén elhagyta Magyarországot, Hamburgban élt, majd 1952-ben az Egyesült Államokban telepedett le. 1949-től a Magyar Szellemi Munkaközösség elnöke. 1950-től az *Új Magyar Út* felelős kiadója és társszerkesztője. 1964-ben az Amerikai Magyar Szépmíves Céh alapítója, 1969 és 1971 között annak *Értesítőjének*, 1979-től pedig a *Transsylvania Quarterly* című szemlének a szerkesztője. Részt vett az Erdélyi Szövetség munkájában is, 1970-től a szervezet lapja, az *Erdélyi Magyarság* szerkesztőbizottságának tagja volt. 1978-tól a *Lármafa* felelős szerkesztője.

cikkében két lehetőséget fogalmazott meg az erdélyi magyar megmaradásra: az egyik az, hogy Románia biztosítja a területnek „a teljes adminisztrációs és kulturális” autonómiát, a másik a Magyarországhoz való visszacsatolás megvalósítása. Az emberi jogok programját „olcsó propagandának” nevezte, „minden gyakorlati érték nélkül”, egyben élesen bírálta azokat – nevük említése nélkül is az Egyesült Államokban szervezkedő, polgárjogi kiállást szorgalmazó csoportokat –, akik megpróbálják kirekeszteni rendezvényeiről azokat, akik túlmennek az általuk megfogalmazott követeléseken.⁹⁰ Az Erdélyi Bizottság vezetője, Lőte Lajos taktikai szempontból tartotta előremutatónak az emberi jogokra való hivatkozást, azt tekintette a jelen realitásának – leszögezve ugyanakkor, hogy hosszú távon nem mondtak le a revíziós célkitűzésekről sem.⁹¹

Helsinki „termékének” tekinthető a Hámos László által létrehozott és vezetett *Committee for Human Rights in Romania* (Romániai

Emberi Jogokért Bizottság, CHRR), majd *Hungarian Human Rights Foundations* (Magyar Emberi Jogok Alapítvány, HHRF) tevékenysége. Tüntetések szerveztek, lobbitevékenységet folytattak, dokumentációkat készítettek és aláírásokat gyűjtöttek, elsősorban az Egyesült Államok és Kanada vezetői és a közvélemény figyelmét kívánták felhívni a súlyos emberi jogi sérelmekre.⁹² Bármely más magyar szervezetnél jobban beszéltek a címzettek nyelvét (eredeti és átvitt értelmében egyaránt). Illyés Gyula személyes biztatását is magukénak tudhatták, aki a magyarokat megillető emberi jogok és a nemzeti szolidaritás védelmét kérte az amerikai magyaroknak – konkrétan Hámos Lászlónak – címzett levelében.⁹³ A CHRR és a HHRF kétségtelenül a legnagyobb hatással bíró „erdélyi” – majd 1983-as névváltoztatásától „határon túli” – nyugati magyar szerveződéssé vált, Hámos pedig egyedülálló kapcsolatrendszert hozott létre anyaországi, határon túli és a diaszpórában élő magyarság érdekében.

Ennek köszönhetően csaknem minden otthonról érkező nyilatkozat, petíció, segélykiáltás befutott hozzá, és ezeknek meg is próbálta megtalálni a megfelelő nyilvánosságot.⁹⁴ A legnagyobb segítséget a „régii emigránsok” közül az Amerikai Erdélyi Szövetségtől és annak vezetőjétől, Teleki Bélától kapta. Utóbbi emigrációja kezdetétől és a szövetség megalakításától az önálló, svájci kanton alapon megszerveződő Erdély gondolatát képviselte,⁹⁵ de a hetvenes évek közepén hamar felfigyelt az agilis – és eleinte általa is „forrófejűnek” vélt – másodgenerációs fiatalok sikereire és az emberi jogi politika eredményeire.⁹⁶ Az ellenkező póluson helyezkedett el az Erdélyi Világszövetség, különösen annak vezetője, Zolcsák István, aki egyértelműen a revízió hívének számított – vagy ahogy ő és a szervezet vezetése fogalmazott: „unió Magyarországgal”.⁹⁷ Miután mindent az erdélyi ügynek kívánt alárendelni, e kérdésben az otthoni kormányzattal való együttműködést is lehetségesnek nevezte, sőt az emigrációban meglehetősen szokatlan

⁹⁰ Wass Albert: Agyalágyultak álma az igazság? *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1978. 05. 14. 6. Wass Albert az Erdélyi Világszövetség elnökeként küldte el az amerikai szenátusnak azt a javaslatát, amely a zsidó emigrációs kvóta mintájára a legnagyobb kedvezmény elve elnyerésének feltételül szabta, hogy „másfél éven belül engedélyezze mindazon állampolgárainak kivándorlását, akiknek hozzártartozója az Egyesült Államokban él”. Mindez azonban erősen kontraproduktívnak bizonyult, miután a román politika egyre kevesebb ideiglenes útlevelet adott ki, szemben az elsősorban az értelmiségnek adott kivándorlási útlevelekkel, amelyek száma növekedett. Az Amerikai Erdélyi Szövetség szenátorokhoz írt memoranduma ezért hangsúlyozta az emigráció engedélyezésével szemben szükséges feltételként a „minden egyénre kiterjedő minimális emberi szabadság és élethez, szabadsághoz és boldogsághoz való jogának, valamint a kisebbségek jogainak helyreállítását”. Hermann i. m. 2011, 83–86.

⁹¹ Lőte Lajos: Levél az Itt-Ott-nak. *Itt-Ott*, 1979/2, 37–38. A Lőte által vezetett Erdélyi Bizottság – az Amerikai Erdélyi Szövetségből kilépve – 1956-ban jött létre, ám a két szervezet között később is hangsúlyos maradt az együttműködés. Hermann i. m. 2011, 16., 42.

⁹² Borbándi i. m. 1985, 426–429.; Ludányi András: *Amerikai életutam*. Somorja, Méry Ratio, 2020, 93–95.; Gábor Áron: Viszontválasz [Zolcsák Istvánnak]. *Nemzetőr*, 1978/6, 3.; [Z]: Hatásos kisebbségvédelem. *Nemzetőr*, 1980/12, 9.

⁹³ A Tihanyban hangsúlyozta rögzített szöveget Hámos Lászlónak címezte Illyés Gyula. „Itt tulajdonképpen nem is nemzeti összetartozásról van szó, bár az is nemes és igen fontos emberi tulajdonság, hanem egy szociális igazság kivívásáról, az emberiség legelemibb jogainak a védelméről. [...] Tehát ha valamit kérhetek az amerikai magyaroktól, az az, hogy éljenek azzal, hogy önékik kivételes helyzetük van olyan szempontból, hogy tudtára tudnak adni a világnak olyasmit a sajtó és egyéb gyűlések felhasználásával, amit csak ők tudnak. Tehát igen fontos az a munka, amit az emberiség szolgálatában végezni tudnak. [...] Meg vagyok arról győződve, hogy ha az amerikai magyarok összefognak, közösséget alkotnak azért, hogy a távol élő testvéreiken segítsenek, ők maguk is jobban fogják magukat érezni egymás között. Rögtön megteremtene egy olyan közösséget, ami anélkül talán nem alakulna ki.” Illyés Gyula: Üzenet az amerikai magyarokhoz, az erdélyi magyarok ügyében. (Tihany, 1977. 07. 28.). In: *Alapítvány a nemzet javára. A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada, 1980–2005*. Szerk. Bakos István – Szécsi Árpád. Budapest, Püski – BGA, 2005, 22–23.

⁹⁴ A teljesség igénye nélkül lásd a felsorolást: Király Károly, Szőcs Géza, Ara-Kovács Attila, az *Ellenpontok*, az Erdélyi Magyar Hírügynökség, Tőkés László. *Szóczi i. m.* 2014, 35–41., 49–52., 74–78.

⁹⁵ Hermann i. m. 2011, 25–31.

⁹⁶ Uo. 89–103.

⁹⁷ *Szóczi i. m.* 2014, 241.

módon amellé is hitet tett, hogy az Erdély-kérdés megoldása a szovjet politikától (is) függ.⁹⁸ Zolcsák összességében a Kádár-féle politika nemzeti elkötelezettségét meglehetősen túlértékelte, még ha tény is: a magyar kommunista pártfőtitkár helsinki beszéde általános meglepetésre hozta szóba a trianoni békediktátumot és a magyar nép szétszakíttatását.⁹⁹ Mindazonáltal a kommunista politikában szövetségest kereső politika a többségében antikommunista emigráns szervezetek nagy részében elutasítást váltott ki.

Ki kell még térnünk egy kisebb vihart kavart, de elgondolkodtató és történeti mintázatokat is megjelenítő eszmecsere, amely az *Új Látóhatár*-ban zajlott Péter László¹⁰⁰ és a felvidéki kötődésű Ölvédi János¹⁰¹ között. Előbbi úgy vélte: az erdélyi magyarság emberijogi helyzetének javítása érdekében, a román politika görccseinek oldására, egyben a *status quó*-ban érdekelt szovjet külpolitika megnyugtatója és

a nyugati közvélemény megnyerése céljából érdemes volna a magyar kormánynak újra és újra deklarálni, hogy tudomásul veszi, „hogy Erdély egész területe Románia része marad”. Úgy vélte ugyanis, hogy a kérdésben „kétértelműség” uralkodik, és „nem kizárólag a nyelvi-állampolgári jogok kérdéséhez tartozik, hanem a területi kérdés (az országhatár kérdése) felélesztéséhez ad tápot”, „ha az író az erdélyi magyarok helyzetére gondolva a baszk és a kurd szabadságmozgalomról ír, azaz nemzeti önrendelkezésről, országhatárokról nyelvi, nemzetiségi sérelem kapcsán”. A szerző egy másik megállapítása szerint a liberális-demokrata emberjogi szemléletet kell követni, amelyből azonban „nem következik sem nemzeti önrendelkezési jog, sem az államhatárok megváltoztatásának a joga”.¹⁰² A némileg a későbbi alapszerződések logikáját idéző álláspontra válaszul a Felvidékről elszármazott Ölvédi úgy reagált: a szerző nyitott kapukat döngött, miután a két

világháború közötti időszak óta senki, semmilyen formában nem feszegette a határkérdést magyar részről. Szerinte Illyés tanulmánya sem területi kérdésekről, hanem egy nemzeti kisebbség igazságáról, anyanyelvhasználati jogáról szól, amely miatt „a legmélyebb tisztelettel kell megemelnünk előtte kalapunkat”. Nemzetközi szervezetek deklarációit idézve cáfolta, hogy a népek önrendelkezési joga ütközne „a liberális-demokratikus szemlélettel”. „A lényeges különbség mindössze ott van közöttünk, hogy mi nem az országhatárokról beszélünk, hanem az erdélyi magyarok megillető és nemzetközi dokumentumokban lefektetett emberi jogokra. És úgy véljük, hogy azokat kell hangsúlyoznunk, ott és olyan gyakran, ahol erre alkalom és mód kínálkozik” – összegzett Ölvédi, az állandó védekezés helyett tulajdonképpen az emberi jogokért, a magyarok emberi jogaiért való „dörömbölést” ajánlva.¹⁰³ Ölvédi

⁹⁸ Egy, Gábor Áron cikkére adott reakciójában Zolcsák megerősítette: az Erdélyi Világszövetség kezdeti célkitűzése volt, hogy „az erdélyi kérdést Magyarországra vigye”. „Hangsúlyozom, hogy meggyőződésem az, illetve nemcsak nekem, hanem az emigráció nagyrésze-nek, hogy az erdélyi kérdés kulcsa a Szovjetunió kezében van és az út a Szovjetunióhoz Magyarországon, Kádáron keresztül vezet. [...] Biztosra veszem, hogy Kádár János nem volt részese Nagy Imre kivégzésének és fenntartom azt az állításom, hogy Kádár bölcsessége rendkívül hasznos a magyar nép sorsára.” Zolcsák Illyés Gyula és társai kiállásáról is úgy vélekedett, hogy az nem lenne lehetséges a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió „beleegyezése nélkül”. Az otthoni hatalommal való kapcsolat kialakítása ügyében konkrét lépéseket is tett: levéltári dokumentumok szerint az EVSZ 1976-ban együttműködési javaslatot tett a washingtoni magyar nagykövetségnek. Szintén kapcsot jelentett a magyar állambiztonság által 1983-ban szervezett Damenija Csaba, aki 1979 óta ismerte Zolcsákot. Elmondása szerint a titkosszolgálat azért kereste meg, mert „nem merik vele [Zolcsákkal – N. Z.] közvetlenül felvenni a kapcsolatot. Zolcsáknak imponált, hogy rajtam keresztül kapcsolat legyen a magyar kormánnyal. A megbízásokat csak azért nem nevezném kémtevékenységnek, mert végül is Zolcsák tudtával és beleegyezésével mentek az információk.” Zolcsák István: Levél. *Nemzetőr*, 1978/6, 3.; Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956–1989*. Budapest, Nagyvilág, 2007, 198.; Seres László: „Kettős ügynök voltam, és büszke vagyok rá”. Interjú Damenija Csabával. OSZK 1956-os Intézet és Oral History Archívum. http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:890616/890616_damenija (Utolsó letöltés: 2025. 09. 15.); Szóczi i. m. 2014, 242.

⁹⁹ „Meggyőződésünk, hogy Európa minden népének legfőbb kívánsága a béke. Ha lehetséges, még fokozottabban így van ez a magyar nép esetében, amely évszázadokon át a hadak útjának keresztvezetési pontján élt és mérhetetlen véráldozatokat hozott, hogy fennmaradjon és megőrizhesse államát a fenyegető pusztulással szemben. Századunkban, az első világháború hiábavaló áldozatait után a vesztes Magyarország területe a korábbinál egyharmadára csökkent, a második világháborúban, urai bűnéből a rossz oldalon vérezve, elvesztette felnőtt lakosságának 8 százalékát és az ország romhalmazzá vált.” Ahogy a beszédet elemző Földes György rámutatott: Kádár ugyanakkor nem ment tovább és nem tette szóvá az elszakított területeken élő magyarok *jelenben* tapasztalható, minden korábbinál sanyarúbb sorsát. Henry Kissinger állítólag Puja Frigyes külügyminiszter elmondása szerint azt kérdezte tőle, hogy mindez azt jelenti-e, hogy Magyarországnak területi követelései vannak. Kádár János: Felszólalás az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet zárószakaszán. In: *Az Európai Biztonsági...* i. m. 1975, [109–114.] 109.; Földes i. m. 2007, 196.

¹⁰⁰ Péter László (1929–2008): történész. Az ’56-os forradalomban való részvétele miatt a bukás után emigrált. Angliában élt, londoni egyetemeken tanított, fő kutatási területe a dualizmus kori magyar parlamentarizmus volt. 1993-tól a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

¹⁰¹ Ölvédi János (1914–1983): író, újságíró. Felvidéki kötődésekkel rendelkezett, a Magyarországhoz való visszacsatolás után minisztériumi titkár. 1944-ben a *Függetlenség* napilap munkatársa, 1945 tavaszán elhagyta az országot és Nyugatra távozott. 1947 és 1949 között a *Katolikus Szemle* szerkesztője, 1949-ben a *Szabad Nemzet* kiadó-szerkesztője. 1951 és 1979 között a SZER munkatársa.

¹⁰² Péter László: Erdély vagy az erdélyi magyarok? *Új Látóhatár*, 1977/3, 197–202.

¹⁰³ Ölvédi János: Erdély és az erdélyi magyarok. *Új Látóhatár*, 1977/6, 511–515.

szavai Helsinki elveiből is levezethetők – az ugyanis nemcsak „a határok sérthetetlensége” és „az államok területi épsége” elvét, hanem „a népek önrendelkezési jogát” is rögzítette.¹⁰⁴

A SZENT KORONA BUDAPESTEN: JELKÉP ÉS ESZME

Az emigráció önmagához való viszonyulását nem csak e tanulmány korlátozott terjedelme miatt szűkítjük le a Szent Korona Magyarországra való visszaszolgáltatásával kapcsolatos vitára. Ez ugyanis a résztvevők létszámát, hangerejét és a megnyilvánulók értékelése szerinti fontosságát tekintve is az emigráns évtizedek talán legkomolyabb disputájává vált – ráadásul mint cseppben a tenger volt jelen benne az egyes személyek Helsinkivel és az enyhüléssel kapcsolatos állásfoglalása is. Mindezt értelemszerűvé tette, hogy az Egyesült Államok fő indoka a visszaadásra a magyar-amerikai kapcsolatok érezhető javulásának érzékeltetése/elismerése volt. Az érvelés mindkét „oldalon” egyszerű volt. A Budapestre szállítást

ellenzők szerint a Szent Korona Magyarországra küldésére csak akkor kerülhet sor, ha a haza önálló, független lesz, amely megszabadul a szovjet megszállóktól. A támogatók azzal érveltek: a Szent Korona a függetlenség jelképeként otthon jobban erősítheti a magyarokat saját magyarságuk és szabadságvágyuk megélésében és megtartásában. Előbbiek nem vonták kétségbe azt, hogy a Szent Koronának egy ideális világban Magyarországon a helye, utóbbiak pedig nem vélték úgy, hogy a magyar berendezkedés megfelelne bármiféle demokrácia vagy jogállamiság követelményeinek.

Az első hírek¹⁰⁵ közvetlenül az amerikai elnökválasztás után, 1976 novemberében jelentek meg az amerikai sajtóban – az információt hallva számos magyar szervezet jelezte tiltakozását és egyet nem értését.¹⁰⁶ Kétségtelen, hogy Carter elnök megválasztása előtt – a Közös Magyar Külügyi Bizottság konkrét kérdésére válaszolva – azt ígérte: a Szent Korona visszaadásával kapcsolatban még ki nem dolgozott véleményét a magyar szervezetek álláspontját

figyelembe véve fogja kialakítani.¹⁰⁷ Egyértelmű az is, hogy a nyugati magyarság kérdésben véleményt nyilvánító részének döntő többsége a Szent Korona Egyesült Államokban tartása mellett voksolt – az ellenzők közül talán a legnagyobb hatással érvelő Habsburg Ottó¹⁰⁸ nem véletlenül vélte úgy, hogy a virtuális „népszavazási többséggel” ellenétes döntéssel az amerikai vezetés „sutba dobta a demokrácia elvét, amikor egy határain belül állampolgárrá lett népcsoportja többségi akaratát egyszerűen félretette...”.¹⁰⁹ A felháborodást csak fokozta, hogy a *New York Times* 1977. november 4-én, a második szovjet intervenció huszonegyedik évfordulóján hozta nyilvánosságra a Carter-adminisztráció döntését.¹¹⁰ Mivel mindez az amerikai politika szereplőit is megosztotta – Mary Rose Oakar clevelandi demokrata képviselő például a korona védelméről szóló törvényben (*The Hungarian Crown of St. Stephen Protection Act*) tiltotta volna meg a Budapestre való visszaszállítást –, november 9-én az egyik képviselőházi albizottságban a magyar emigránsok is megszólalhattak.¹¹¹ Az ülés

¹⁰⁴ „A részt vevő államok tiszteletben tartják a népek egyenjogúságát és önrendelkezési jogát, mindenkor összhangban cselekedve az Egyesült Nemzetek Szervezete Alapokmányának céljaival és elveivel, valamint a nemzetközi jog vonatkozó szabályaival, beleértve azokat, amelyek az államok területi épségére vonatkoznak.” *Az Európai Biztonsági... i. m.* 1975, 14–15.

¹⁰⁵ A Szent Koronára formált magyar kormányzati/pártbeli igény persze korábban is megfogalmazódott: először 1950-ben, a Vogeler-ügyhöz kapcsolva, majd 1964–65-ben, az amerikai–magyar kapcsolatfelvétel kezdeti szakaszában, később pedig 1975-ben, Helsinkiben Puja Frigyes és Kissinger, majd 1976-ban Székér Gyula minisztertanácsi elnökhelyettes és Gerald Ford találkozáján. Kávássy János Előd: „Most nézzük a mi oldalunkról”. A Szent Korona hazatérésének értékelése a késői kádárizmus belső logikájában. In: *Jeles napok, jeletlen ünnepek a diktatúrában. Pillanatképek a kommunista emlékezetpolitika valóságából*. Szerk. Székér Nóra – Nagymihály Zoltán. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 10., 2015, [165–185.] 167–174.

¹⁰⁶ (ra.) [Makra Zoltán]: Ismét veszélyben a Szentkorona. *Nemzetőr*, 1977/2, 4.

¹⁰⁷ „Szent István koronájának visszaadásával kapcsolatban be kell vallanom, hogy eddig nem volt lehetőségem arra, hogy ezzel a problémával oly mértékben foglalkozzam, mint amilyet az ügy megkíván. Önök segíthetnek nekem azzal, hogy majd rendelkezéseimre bocsátanak olyan adatokat, amelyek lehetővé teszik azt, hogy ezt a kényes és nehéz problémát teljesen megismerjem. Elhatározásomban az Önök álláspontját a leghatározottabban figyelembe fogom venni.” Gereben István: G. Ford és J. Carter magyar tárgyú kérdésekről nyilatkozott. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1976. 10. 24. [6–7.] 7.

¹⁰⁸ Habsburg Ottó (1912–2011): osztrák–magyar történész, író, politikus. IV. Károly magyar király és osztrák császár fiaként az utolsó magyar trónörökös. 1919-ben menekült családjával Svájcba, majd Madeirában, Spanyolországban, Belgiumban, a második világháború idején pedig az Egyesült Államokban élt. Több európai ország után 1954-ben Bajorországban telepedett le. 1973-tól a Páneurópai Unió elnöke, 1979 és 1999 között a bajor Keresztényszociális Unió (CSU) tagjaként európai parlamenti képviselő.

¹⁰⁹ Habsburg Ottó: A Szent Korona és a magyar nép. *Új Európa*, 1978/2, [7–14.] 9.

¹¹⁰ Kollarits Béla: Szent István koronáját átadják Kádárnak. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1977. 11. 20. [1., 4.] 1. Az amerikai demokráciafelfogás állapotát az sem erősíti, hogy a döntést eredetileg titokban akarták tartani, csupán néhány nappal a Szent Korona Budapestre vitele előtt akarták bejelenteni – ám egy képviselői részről érkező kiszivárogtatás kiéleltette a vitát és a magyar szervezetek tiltakozását. Kávássy i. m. 2015, 177.

¹¹¹ Kovács Imre: Tanúskodás Washingtonban. I. Képviselők a Szent Koronáról. *Kanadai Magyarság*, 1978. 04. 08. 3.

jegyzőkönyvét Kovács Imre és Varga László is hosszabban elemezte. Határozottan egyikük sem támogatta, de nem is ellenezte a Szent Korona visszaszolgáltatását, inkább a helyzetből adódó lehetőségek kihasználására hívtak fel. „Engem [...] a Carter-kormányzat nyilvánosságra jutott döntése nem lepett meg, de megrázkódtatott, mert én is hittem, hogy amíg a Szent Korona itt van Amerikában, addig van remény. De mire?” – érzékeltette ambivalens érzelmeit Kovács Imre, arra a következtetésre jutva, hogy a Szent Korona kétségtelenül nyugati világhoz tartozásunkat és történelmi örökségünket szimbolizálja. Az pedig „jobban ragyoghat Budapesten, mint Fort Knox egyik beton kazamatájában”, utóbbiban ráadásul senki, még az emigráció képviselői sem láthatták – az amerikaiak egyetlen augusztus 20-a alkalmából sem adták ki, „hogymeg legalább egyszer körülötte melegedhessenek a didergő, száműzött magyarok”.¹¹² Varga László úgy látta: miután a döntés már megszületett, valójában az volt a kérdés, hogy milyen feltételeket lehet támasztani ahhoz, hogy a Szent Korona betölthesse küldetését, „a függetlenség és szabadság szellemének” közvetítését. Szerinte ezek a következők: „az amerikai nép” adja „a magyar népnek”, a Szent Koronát nyilvános helyen állítsák

ki, és biztonságáról megfelelően gondoskodjanak.¹¹³

A magyar emigráció szereplésével kapcsolatban az otthoni koalíciós időszak két meghatározó politikusa hasonló következtetésre jutott. Úgy látták, az albizottság előtt szereplő emigránsok – ha a döntést magát nem is változtathatták volna meg – jobb szereplésükkel előnyösebb feltételeket harcolhattak volna ki, netán nagyobb hírért vihették volna a magyar ügynek. Tájékoztatlannak, felkészületlennek, kioktatónak, rossz stílusúnak, az érvelésük módját nem kellőképpen egyeztetőnek, az amerikai kongresszus felé gyakorolt hangnemet elvétőnek tartották a hozzászólókat. Kovács Imre hibának tartotta, hogy a fent már említett Oakar képviselőn kívül a hazaszállítást ellenzők republikánusok voltak egy demokrata adminisztráció idején, azaz az akció „politikailag színeződött”, de az 1945 és 1947 közötti koalíciós időszak USA által legitimált mivoltára – és például Nagy Ferenc volt miniszterelnök akkori véleményére¹¹⁴ – sem hivatkoztak.¹¹⁵ Varga László arra emlékeztetett: míg a visszaadók támogatói kétségtelen hazai legitimációval rendelkeztek – Nagy Ferenc egykori kormányfőként, Király Béla pedig az '56-os Nemzetőrség vezetőjeként –, addig az ellenzők közül senki

sem bírt komoly otthoni közéleti múlttal. Utóbbiak legnagyobb hibájának a mondandó elaprózását – míg a támogatókat kettő, az ellenzőket kilenc magyar képviselte –, valamint az otthoni politikai elnyomásról szóló jól kiérlelt és dokumentumokkal megalapozott memorandumok be nem csatolását tartotta. Elsősorban Pogány András fellépését bírálta élesen, aki szerinte rangjainak felsorolásával, a többiek mondanivalójának gyengítésével, tévedéseivel és vagdalkozásaival csak ártott az ügynek. A bizottság ülését kiváló alkalomnak látta volna arra, hogy „a magyar nép kulturális, politikai, gazdasági elnyomásának”, az igenis létező politikai foglyok sorsának, vagy éppen a – szintén a Szent Koronához tartozó – határon túli magyarság elnyomásának hangot lehessen adni. Ennek elmaradása elszalasztott lehetőséget jelent.¹¹⁶

A Szent Korona visszaszolgáltatásáról szóló döntés és annak 1978 vízkeresztjén történő gyakorlati megvalósulása – mint a bizottsági meghallgatásból és különböző sajtótermékek korábbi reakcióiból sejthető volt – óriási érzelmeket mozgatott meg. Megindult az amerikai–magyar kapcsolatok javításán túli, esetleges mögöttes indokok – és ezzel együtt a felelősök – keresése.¹¹⁷ Ezzel egy időben megkezdődött

¹¹² Uő: Ké a Szent Korona? *Kanadai Magyarság*, 1977. 11. 19. 3.

¹¹³ Varga i. m. 1977, 1.

¹¹⁴ Ezt egy *Új Látóhatár*-beli cikkében Sziklay Andor – aki a Szent Korona átadásakor az amerikai hadseregben szolgálva Pajtás Ernő koronaőr is kihallgatta – így idézte fel: „Semmi körülmények között ne küldjék vissza a Koronát mindaddig, amíg a magyarországi politikai helyzet nincsen egészen tisztázva.” Ezt Nagy Ferenc a '77-es meghallgatáson is elmondta. Sziklay Andor: Amerika, a Vatikán és a magyar korona. *Új Látóhatár*, 1979/1, [174–175.] 174.

¹¹⁵ Kovács Imre: Tanúskodás Washingtonban. III. A senki földjén. *Kanadai Magyarság*, 1978. 04. 22. 3.

¹¹⁶ Varga László: Vizsga a Hamilton-bizottság előtt. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1978. 08. 20. 5.

¹¹⁷ Ezek között volt, hogy Billy Graham baptista prédikátor magyarországi fogadása lenyűgözte a szintén baptista Jimmy Cartert; hogy Magyarországon a zsidóság biztonságban érezheti magát és a kormányzat megbecsülését élvezheti; vagy hogy a demokrata elnök „magyarellenes” politikája mögött egyes amerikai magyar szervezetek republikánusok melletti kampányolása áll. De volt olyan is, aki annak tulajdonította a döntést, hogy Zbigniew Brzezinski nemzetbiztonsági főtanácsadó felesége az egykori magyarellenese csehszlovák elnök, Beneš unokahúga. A legközelebb talán azok jártak az egyéb valós indokok felfejtéséhez, akik szerint az amerikai adminisztráció különböző gazdasági előnyök megszerzését is várja a Szent Korona kiadása után. E cikkeket a teljesség igénye nélkül lásd: Kollarits i. m. 1977, 1.; Stirling György: A Washington Postból megtudtuk a Szent Korona sorsáról hozott döntés kulisszatitkait. *Hídő*, 1977/12, 5–6.; Kollarits Béla: Belgrád után. *Baltimore-i Értesítő*, 1978/4, [5–6.] 6.; Oláh György: Négy és félkiló arany. Ezerév szimbóluma a zsidóvásáron. *Kanadai Magyarság*, 1977. 12. 24. 7.; Impersonal [Eszterhás István]: Mi van a felszín alatti jéghegyben? *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1977. 05. 08. [1., 7.] 7.

az eseményekből levonható következtetések felmérése is. Az eredetileg a kiadás ellen szólók kevésbé dogmatikusan és negatívan ítélték meg a következményeket, mint magát a történetet. Eszterhás István¹¹⁸ úgy vélte: otthon csak a reménytelenség fog növekedni a Szent Korona kiszolgáltatása után, ezzel ugyanis az Egyesült Államok immár elismerte a Kádár-rendszert olyan uralomnak, „amelynek a magyar függetlenség szimbólumát” át lehet adni. Ezzel Kádárék óriási győzelmet arattak az emigráció felett is.¹¹⁹ Oláh György¹²⁰ annak a véleményének adott hangot, hogy a Szent Korona most először kerül „istentagadó, materialista” kezekbe.¹²¹ Az esetleges pozitívumok között olyan tényezőket tüntettek fel a szerzők, minthogy a „magyar ügy” – vagy patetikusabban megfogalmazva: „az

ezeréves magyar szuverenitás” és annak szovjet megszállók általi elnyomása – újra napi-rendre és az amerikai média célkeresztjébe került.¹²² Ekképpen vélekedett Szitnyai Zoltán,¹²³ aki szerint az emigráció bebizonyította, hogy képes szervezett erőt mutatni, 1956 óta ugyanis nem volt hasonló ügy, amely a világ figyelmét ilyenképpen a magyar sérelmekre tudta volna terelni.¹²⁴ Közi Horváth József¹²⁵ örömeinek adott hangot, hogy új, fiatal arcok is sorompóba léptek a magyar ügy érdekében.¹²⁶ A legmesszebb talán Gábor Áron¹²⁷ merészkedett az optimizmusban, aki úgy vélte: azzal, hogy az Egyesült Államok „a lehető legmagasabb szinten” adta vissza a Szent Koronát, „nemcsak [...] fizikai biztonságáért, hanem a Szent Koronában rejlő szimbolikus erők érvényesüléséért is felelősséget

vállal”. A szerző szerint mindez azt jelenti, hogy az emigráció meglehetősen maximalista és kicsavart követeléseket is előterjeszthet.¹²⁸ Habsburg Ottó ezzel szemben – a pragmatikus hozzáállást követendőnek tartva – azt idézte fel: bár a rendszer érezhetően kicsinyíteni próbálta a Szent Korona magyar földre érésének *szimbolikus* jelentőségét – nem közvetítette például élőben az eseményt a magyar televízió –, számos jel, így a magyar újságírók kérdéssel való foglalkozásának mértéke és mélysége, a kommunista funkcionáriusok érezhető megilletődöttsége, vagy a tömegek jelenléte például a Mátyás-templomban Liszt Ferenc *Koronázási miséjének* felcsendülésekor arra utal, hogy a korona más dimenzióban, ahogy a hatalom képzelet, de működni kezd és „önállósíthatja magát”.¹²⁹ E – Helsinkihez

¹¹⁸ Eszterhás István (1907–2001): újságíró, író, szerkesztő. 1938-tól a Miniszterelnökség sajtóosztályának munkatársa. 1945 elején hagyta el az országot, először Ausztriában telepedett le, majd 1950-től az Egyesült Államokban élt. 1951 és 1977 között a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* szerkesztője.

¹¹⁹ Impersonal [Eszterhás] i. m. 1977, 1.

¹²⁰ Oláh György (1902–1981): újságíró, író, szerkesztő. 1929-ben jelentette meg *Hárommillió koldus* című művét, amelynek címe később a Horthy-korszak egészének gyakori jellemzése lett. 1939-től országgyűlési képviselő, 1940-től Imrédy Béla vonalához és a szélsőjobboldalhoz csatlakozott, ennek fórumaként megalapította az *Egyedül vagyunk* című folyóiratot. Az országgyűlés többi tagjával menekült el az országból, 1948-ban Argentínában telepedett le.

¹²¹ Oláh i. m. 1977, 7. Mindez igaz, ám e gondolat szinte kizárólag a Szent Korona vallási dimenziójára koncentrál. A Szent Korona történetét is kutató Bogyay Tamás ellenben arra mutatott rá, hogy az elmúlt századokban immár harmadszor tér haza a nemzeti ereklye – 1790 és 1853 után –, jelen eset pedig nem különbözik az előző kettőtől abban, hogy az uralkodó hatalom nem híve a korona által megtestesített önálló Magyarországnak. Bogyay Tamás: Az ország és koronája. *Katolikus Szemle*, 1978/1, [1–13.] 1.

¹²² Kövágó József: Záró gondolatok a Szent Koronáról. *Új Világ*, 1978. 01. 13. 7.; Gábor Áron: [Európai jelzések]. *Kanadai Magyarorság*, 1978. 01. 21. 3.; Közi Horváth József: Az emigráció hivatása és felelőssége. *Nemzetőr*, 1978/2, 1.

¹²³ Szitnyai Zoltán (1893–1978): író. A két világháború között számos lapban (a *Nyugatban*, a *Napkeletben*, majd az *Egyedül vagyunkban*) is publikált. 1945-ben öt évi kényszerszolgálatára ítélték, amelyből négy évet töltött le. 1949-ben elhagyta az országot, Ausztriában telepedett le.

¹²⁴ Szitnyai Zoltán: Az álmodozók. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1978. 01. 08. [1., 8.] 1.

¹²⁵ Közi Horváth József (1903–1988): katolikus pap, politikus. 1927-ben szentelték pappá. 1939-ben kormánypárti országgyűlési képviselő lett, keresztényszocialis programmal. 1944. március 19-e után a parlamentben tiltakozott a német megszállás ellen. 1948-ban emigrált, Párizsban megalapította a Magyar Keresztény Népmozgalmat, amelynek vezetője volt. 1949-ben az Egyesült Államokban telepedett le, tagja lett a Magyar Nemzeti Bizottmány Végrehajtóbizottságának, a menekültügyi bizottság vezetője volt. 1957-ben visszatért Európába, Németországban élt és a müncheni Paulinumot igazgatta. 1970-től az Európai Szabad Magyar Kongresszus elnöke.

¹²⁶ Közi Horváth i. m. 1978, 1.

¹²⁷ Gábor Áron (1911–1982): író, újságíró. A második világháború alatt haditudósítóként dolgozott, a háború befejezése után pedig a Magyar Vöröskereszt főtitkára volt. 1945 augusztusában a Szovjetunióba hurcolták, és sokéves kényszerszolgálatára ítélték. Hosszú munkatáborokban való raboskodás után csupán 1960-ban szabadult. 1965-ben hagyta el az országot, Németországban telepedett le. *Rabságának történetét Az embertől keletre* címmel írta meg, azt több nyelvre lefordították.

¹²⁸ „Ebből viszont az is nyilvánvaló, hogy a Magyar Népköztársaság nemcsak a koronázási ékszer megőrzésére vállal felelősséget, hanem a Szent Koronával járó alkotmányos és történelmi kötelezettségek betartatására is elkötelezte magát, vagyis a protokoll mélyebb értelmében Kádárék a Szent Koronával kapcsolatos alkotmányos kötelezettségeket is elfogadták. De vajon betartják-e? A protokoll szerint tehát az amerikai magyar emigráció, mint az amerikai alkotmány teljes jogú részese számon kérheti a feltételek betartatását. Többek között azt is, hogy a Szent Korona a magyar Alkotmány és a függetlenség szimbólumaként kerüljön az otthoni iskoláskönyvekbe, sőt a magyar törvényhozó testület és végrehajtó hatalom a Szent Korona alapelveinek megfelelően alakuljon újra.” Gábor Áron: [Európai jelzések]. *Kanadai Magyarorság*, 1978. 02. 18. 3. Az okfejtés határozott kritikáját lásd: Borbándi i. m. 1978, 19–20.

¹²⁹ Habsburg i. m. 1978, 14.

hasznoló – történelmi „bumerángthatást” emelte ki Varga László is,¹³⁰ a visszatérést támogató Borbándi Gyula pedig precíz és hosszú elemzésében jutott hasonló következtetésre. „A magyar Szent Korona – a többi koronázási ékszerrel együtt – harminchárom évi hányattatás után ismét Budapesten van és január 31. óta az emberek tízezrei zárandokolnak a Nemzeti Múzeumba, hogy közvetlen közletről láthassák. Egy nagy angol hírügynökség budapesti tudósítója szerint március közepéig, tehát másfél hónap alatt a kiállításnak több mint 112 000 látogatója volt... [...] Öröndetes, hogy a koronát és a koronázási ékszereket most mindenkiláthatja. Végre nemcsak kevesek kiváltsága ez, hanem magyaroknak és idegeneknek egyaránt könnyen kihasználható lehetősége. [...] Nem lehetetlen, hogy az élők közül hamarosan többen látták, mint magyarok a múltban összesen. [...] A Szent Korona hazatért. Ott van, ahol a helye: Magyarország fővárosában és a magyar nemzet tulajdonában.”¹³¹ Cs. Szabó László is az otthon – az anyaországban és a Kárpát-medencében élő magyarság – felől vizsgálta a kérdést, amikor hibának tartotta, hogy az emigránsok „az otthoniakat egyszerűen megkérdőzésre se méltatták”. Míg azonban Nyugaton „a tiltakozás egyáltalában nem volt egyöntetű,

a hazai fogadtatás viszont igen. A Nemzeti Múzeumban történt közszemlére helyezés után száz közül nyolcvan-kilencven látogató hajtott fejet, gyermekeivel együtt a nem kért, de visszakapott Szent Korona s egyéb koronázási jelvények előtt, szerte a Székelyföldön meg bort csapoltak a hazatérés örömeire.”¹³² Lehoczky Gergely¹³³ szintén e gondolati sémát követve úgy vélte: bár most nem volt lehetőség az 1790-es visszatéréshez hasonló népünnepélyre, figyelemreméltó, hogy a különböző nemzedékek, így a fiatalok is magukénak érzik a visszatérés örömet.¹³⁴ Ráadásul a Szent Korona ahogy *anno* németül, úgy angolul sem „tanult meg”, „csak magyarul ért és beszél, mert magyar *mondanivalója* van, magyaroknak”, méghozzá a szabadság és függetlenség üzenete, amely csak még inkább kisugárzik, ha azt éppen csorbítja a hatalom.¹³⁵ Cseh Tibor pedig – aki az egymással szembeni emigráns közbeszéd durvulását konstataálta – úgy összegzett: „A korona ma otthon van. Sok külföldi magyar lelkében ma is aggodás és kétség. Elöttem egy levél. Húszéves unokaöcsém írta Pécsről: Látni akarjuk! Zsolt, ez a korona a tiétek. Értetek, hozzatok ment haza. Nézzétek meg gyakran és beszélgetsetek vele. Legyetek méltóak hozzá!”¹³⁶

A Szent Korona hazatéréséről szóló vita, ha középpontba nem is állította, de a múlt mélyéből – „a történelem néma sírházából”¹³⁷ – legalábbis a felszínre hozta és színvonalas diskurzus keretében be is mutatta a Szent Koronához kapcsolódó eszmeiség történetét és esetleges közjogi funkcióját. Borbándi Gyula beszédes című, *A korona és a köztársaság* című tanulmányában amellettt érvelt, hogy a Szent Korona visszaszolgáltatása azért sem érintheti a Kádár-rendszer legitimációját, mert az ereklve elvesztette közjogi funkcióját. A Szent Korona-tannak nem lehet köztársaságban alkotmányjogi rendeltetése – mindez azonban nem jelenti, hogy a korona csupán múzeumi tárgy lenne. Mivel az egész nemzet jogos tulajdona, a modern világban leginkább a szétszakadt magyar nemzet egységét jelképezheti.¹³⁸ Ezzel egy időben más elképzelések is teret kaptak az emigrációban. A neves történész, Szent Istvánnal és koronájával, valamint a magyar középporral foglalkozó Bogay Tamás olyan misztikus tárgynak nevezte a Szent Koronát, amely mögött nem babonáság, hanem igazi politikai gondolat lakozik. Nem múzeumi tárgy, hanem a magyar múlt kiszakíthatatlan része, amelyet Kölcsey Ferenc a reformkorban az „alkotmányos közszabadság”, a „szabad nemzet” jelképének tekintett, amely

¹³⁰ Varga i. m. 1977, 1.

¹³¹ Borbándi i. m. 1978, 1.

¹³² Cs. Szabó i. m. 1978, 172.

¹³³ Lehoczky Gergely (1930–1979): író, újságíró. 1945-ben szüleivel került Nyugatra, itt fejezte be iskoláit, hosszú távon Franciaországban telepedett le. 1967 és 1975 között a Francia Rádió magyar adásának munkatársa, 1974 és 1979 között az *Irodalmi Újság* segédszerkesztője.

¹³⁴ „Érezni lehetett, hogy nemcsak szikár öregurak tápáskodnak görnyedt vigyázzállásba a tévéképernyőn feltündöklő korona előtt, de fiatalabb szemeket is elhomályosít a nemzet kollektív tudatalattijának mélyéről felszálló megilletődöttség párája.” Lehoczky Gergely: A Szent Korona otthon. *Irodalmi Újság*, 1978/1–2, 11.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ Cseh Tibor: Sulykolás. *Itt-Ott*, 1977/6, 4–5.

¹³⁷ A kifejezést „fordított irányban” Sztinyai Zoltán használta fent idézett cikkében, tragikusnak nevezve, hogy „a rendszer felszínre hozta ugyan az ásványi tehetetlenségbe kövült mélyréteget, de nem tette lehetővé, hogy az államélet tényezője lehessen”. Azaz: „a Szent Korona közjogi jelentőségét veszítve, a történelem néma sírházába kerül”. Sztinyai i. m. 1978, 8.

¹³⁸ Borbándi i. m. 1978, 2., 21–23.

a zsarnokságnak is gátját képezheti. A Szent Koronát Bogay a magyar múltból kimetszhetetlen jelképnek tekintette, annak otthoni megkísérlése „durva történelemhamisítás”, a nemzeti öntudat támadása lenne. Hosszasan mutatta be a később, a dualista korban írásba foglalt Szent Korona-eszme korábbi történetét, Werbőczy Istvántól az ország három részre szakadásának korszakán és a reformkoron át egészen 1944-ig, amikor Szálasi Ferenc eskütetele „szomorú és groteszk záróakkordja volt [...] egy nagy és szép történelmi szerepnek”.¹³⁹ Lehoczky Gergely fenti nyomvonalon továbbhaladva emlékeztetett arra, hogy a Szent Korona-tan alapvetően demokratikus, nem kötött a királysághoz, hanem a köztársasági államformával is összeegyeztethető gondolat. Lényege ugyanis az az évszázadok alatt alakuló eszmeiség, mely szerint „az ország egyetlen jogos birtokosa mindig a nemzeti közösség”.¹⁴⁰ E gondolatot ismételte meg – elsősorban a közjog szempontjából – a Borbándival az *Új Látóhatár* hasábjain vitatkozó alkotmányjogász, Feketekúty László, aki szerint a Szent Korona-tan középpontjában a nemzeti szuverenitás és a nemzet „államot kormányozni hivatott szervek kijelölésére” szóló joga áll. A modernitását köztársaságban is megőrző

eszme pontosan zsarnoki korokban fokozhatja leginkább az ellenálló erőt, nemzetvédelmi funkciója ekkor bontakozik ki leginkább. Feketekúty szerint ezt nemcsak azok a magyarok értették meg, akik hosszú sorokban állnak, hogy megtekinthessék a Szent Koronát, de még az amerikai politika is, amely „az amerikai nép szolgáltatja vissza a magyar népnek” kitétellet megerősíti, hogy a jelkép nem a rendszerek tulajdona, hanem kizárólag a nemzeté.¹⁴¹ Borbándi válaszában nem tartotta kizártnak, hogy a jövőben valamikor „idő és helyzet által indokolt” formájában befolyást gyakorolhat az eszmeiség, ugyanakkor a jelenben ezt értelmezhetetlennek találta. Elsősorban is azért, mert a magyar alkotmány már nem történelmi, hanem 1946 óta írott, amelyben semmi szó nem volt a Szent Koronáról. Borbándi kétségeinek adott hangot azzal kapcsolatban, hogy ha a király megkoronázásával lett a legitim hatalom birtokosa, vajon hogyan lenne mindez alkalmazható egy köztársasági elnök esetében.¹⁴² Nem tartotta ugyanakkor szükségyszerűnek a köztársaság és a Szent Korona-tan bármiféle egyeztetését, utóbbit inkább történelmünk egyik nagyszerű hagyományának tekintette. Érveit azzal is erősítette, hogy amennyiben államjogi következtetést nem kapcsolunk hozzá,

úgy a határon kívül élő magyarok is részeseinek érezhetik magukat, szemben azzal az esettel, ha a korona „az állami főhatalom jelképe”.¹⁴³

A koalíciós időszakban emigrált, akkor a parasztpárti ifjak közé tartozó Borbándi természetszerűleg köztársaságpárti véleménye mellé érdekes odahelyezni a szintén hozzászóló '56-os emigráns, Sztáray Zoltán¹⁴⁴ narratíváját is. Ő elsősorban személyes tapasztalatokból indult ki: a két világháború közötti korszak „koronatúltengése” és a „Szent Korona nevében” hozott vállalhatatlan bírósági ítéletek a nemzedék egy részét inkább elidegenítették a jelképtől. Az sem véletlen, hogy 1956-ban a szabadságharc idején nem beszéltek róla. Sztáray soraiból kitűnik, hogy számára inkább a múlt örökségét, esetlegesen, rosszabb esetben egy illuzórikus, magunkról alkotott hamis kép részét jelképezi a Szent Korona közjogi funkciója, a címerben való megjelenése pedig a forradalom idején azt jelentette volna, hogy a résztvevők meg akarják állítani az időt. Hogy sokaknak – így az '56-os emigránsok egy részének is – mit jelentett ugyanakkor a Szent Korona a nagyvilágban, azt jól érzékelteti egy meg nem nevezett diplomata megjegyzésének felidézése: „Istennek hála, legalább a Szent Korona is itt van

¹³⁹ Bogay i. m. 1978, 10–13.

¹⁴⁰ Lehoczky i. m. 1978, 11.

¹⁴¹ Feketekúty László: A Szent Korona és a Szent Korona-tan. Hozzászólás Borbándi Gyula cikkéhez. *Új Látóhatár*, 1978/4–5, 315–323. Szintén egybecsengett a Szent Korona valós értékelésével, hogy Phil Kaiser amerikai nagykövet Nagy János külügyminiszter-helyettesnek az amerikaiak egyik előfeltételeként azt javasolta: a koronát a Budai Várban helyezték el. Kávássy i. m. 2015, 175.

¹⁴² Borbándi felvetette a köztársasági elnök Szent Korona előtt tett esküjét, amelynek azonban – ahogy ő is érzékeltette – Szálasi gesztusa meglehetősen rossz ízt kölcsönözött. A szerző nem tért ki rá, de hasonló kísérlet a köztársasági törvény megszavazása előtt is történt: 1946-ban Kovács István kisgazda képviselő vetette fel a történelmi folytonosság ekképpen való alkalmazását. Borbándi Gyula: Szerep és jelleg. Válasz Feketekúty Lászlónak. *Új Látóhatár*, 1978/4–5, [324–328.] 326–327.; Török Bálint: Magyarország: köztársaság. Ma ötven éve. *Magyar Nemzet*, 1996. 02. 01. 10.

¹⁴³ Borbándi i. m. 1978 Szerep..., 327.

¹⁴⁴ Sztáray Zoltán (1918): író, közgazdász. 1946–47-ben a Magyar Állami Szénbányák főrevizora, 1947–48-ban az Országos Árhivatal osztályvezetője volt. 1948 őszén letartóztatták, 1950 és 1953 között a recski kényszermunkatáborban raboskodott. A forradalom bukása után hagyta el az országot, 1957–58-ban a Magyar Forradalmi Tanács gazdasági vezetője volt. 1958-ban az Egyesült Államokban telepedett le, 1960-ig a New York-i Kossuth Foundation igazgatója. 1960-tól az *Új Látóhatár* főmunkatársa, 1980 és 1985 között amerikai szerkesztője, 1986 és 1989 között amerikai kiadója. 1960–61-ben a brüsszeli Nagy Imre Intézet, a *Szemle* társszerkesztője. 1982-ben a Recski Szövetség alapítója, 1982–83-ban a *Recski Tanú* alapító szerkesztője.

velünk!” „Ma is szégyellem, hogy erre a kötekedő, pestiesen megfogalmazott kérdésre fakadtam: »No, és miért jó az nekünk?» Az időközben az égiekhez költözött magyar úr soha többet szóba nem állt velem, amit nyilván meg is érdemeltem.”¹⁴⁵

HELSINKI TANULÁSÁGAIRÓL – 1978- BÓL KIINDULVA

A tanulmányban már idézett író, Sztinyai Zoltán halála előtt nem sokkal üzenettel fordult a Szabadvilági Magyarok II. Világkongresszusához.¹⁴⁶ A veretes írás – egyben a szerző utolsó üzenete – számot vet azzal, hogy a háború utáni első emigránsok megérkezése óta eltelt több mint három évtized nem hozta meg a felszabadulást, a harcot ezért folytatni kell, mégpedig az új, másodgenerációs nemzedék bevonásával. Ők már nem „bélyeges sereg”, hanem bennszülöttjei a nyugati társadalmaknak, annak nyelvét beszélik.¹⁴⁷ A megfogalmazást olvasva idézzük fel sokadszorra is Hámos Lászlóék példáját, akik a befogadó állam és az aktuális helyzet „nyelvén” kommunikálva hívták fel a figyelmet az elnyomásban élő magyarok emberi jogaira, az őket ért „kulturális genocídiumra”.¹⁴⁸ Sztinyai az emigráció – azaz szükségszerűen az

első nemzedék – dilemmájaként ábrázolja azt is, hogy annak otthonról kapott – és ezért megváltoztathatatlan – mandátuma „az elnémított nemzet helyett szólni a világ előtt”.¹⁴⁹ Helsinkiben az enyhülés folyamatába simuló nyelve csak jobb híján és eszközként volt alkalmazható az emigráció döntő része számára, a hűség sokkal inkább Mindszenty Józsefhez vagy a Nyugatra kényszerített orosz emigránshoz, Alekszandr Iszajevics Szolzsenyicinhoz kötötte őket.¹⁵⁰ Sztinyai ’78-as helyzetképe leginkább azt tartotta reménykeltőnek, hogy az Európa megújulása érdekében gyakran ismételt fogalmak – „regionalizmus, federáció, integráció, önkormányzat, nemzetiségi jog, direkt demokrácia” – egybecsengenek a magyar múlt bizonyos elemével, a történelmi Magyarországon biztosított széleskörű autonómiák rendszerével és az „oszthatatlan és egységes szabadság” alapelvét hirdető Szent Korona-tan téziseivel.¹⁵¹

Helsinki csak egy fejezete volt a hidegháború, így az emigráció történetének is. Nagy Kázmér állításaival szemben egyáltalán nem zárta le utóbbi tevékenységét, legfeljebb – és ebben Borbándival egyetértünk – új feladatok elé állította. Utólag tekintve valamiféle „erőgyűjtés”,

„tapogatózás”, a másik félen való „fogáskeresés” aktusának tűnik. Az emigrációnak, amely messze volt nemcsak a döntéshozó, de nagyrészt a tárgyaló pozícióktól is, változatlan célok mellett is össze kellett hangolnia módszereit a nyugat-európai politika fővonalával. Ezt – több-kevesebb sikerrel – szinte minden csoportosulás és szereplő megpróbálta. Tudomásul vették a kerülőutat, és rákanyarodtak arra annak reményében, hogy az az otthoniak sorsán való javítás, végül pedig egy szabad nemzet felé vezet.

¹⁴⁵ Sztáray Zoltán: A magyar valóság nyomában. Bibó István emlékének. *Új Látóhatár*, 1979/5, [321–334.] 322–324.

¹⁴⁶ Az otthoni, kommunista fedőszervnek tekintett Magyarok Világszövetségével szemben, az összemigráció ernyőszervezetének szánt szerveződés, amely azonban ezeket a reményeket nem töltötte be. A kongresszus létrehozásával ugyanakkor állandó fórumot teremtett bizonyos amerikai és az európai emigráns szervezetek találkozására. Borbándi i. m. 1985, 418–420.

¹⁴⁷ Sztinyai Zoltán: Egy találkozó elé. *Kanadai Magyarok*, 1978/7, 3.

¹⁴⁸ E fogalom már a CHRR első, 1976. májusi, nemzetközi közvéleménynek szánt és a *New York Times*-nak megjelent felhívásában is szerepelt, amely bizonyítja, hogy a szervezet egyáltalán nem kívánt kódosítani vagy finomítani a valóságot, inkább a módszereiben és a választott terület és érvelésmód (emberi jogok) tekintetében tért el a többiektől. Szóczi i. m. 2014, 36.

¹⁴⁹ Sztinyai i. m. 1978 Egy találkozó..., 3.

¹⁵⁰ Mindszenty és Szolzsenyicin egymás mellé helyezése sok emigráns szerző írásában megjelent, általában a határozottan antikommunista, saját nemzeti múltból merítő, a szabadság új korszakát megnyitó, a megalkuvást elvető kiemelkedő alakként ábrázolták őket. De e két emberrel példálózott az otthoni kommunista politika nevében Puja Frigyes külügyminiszter, aki Helsinkit és a magyar helyzetet értékelve úgy vélte, hogy a magyar nép nem kér a Szolzsenyicinhoz és Mindszentyhez hasonló „középkori kóborlovagok” [sic!] véleményéből. Gereben István: Találkozásunk Szolzsenyicinnel. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1975. 07. 27. 1.; Eszterhás István: Akik elmaradnak Mindszenty és Szolzsenyicin korától. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1975. 07. 27. 1., 8.; Csernohorszky Vilmos: A partizán hazatért. *Nemzetőr*, 1983/2, 3., 8.; Puja Frigyes: Az európai biztonsági és együttműködési értekezlet után. *Külpolitika*, 1975/4, [3–18.] 10.

¹⁵¹ Sztinyai i. m. 1978 Egy találkozó..., 3.

Vajda Barnabás

Helsinki 1975, vallásszabadság, Csehszlovákia

Az ún. helsinki folyamat során több évig tartó és sokoldalú nemzetközi tárgyalások zajlottak, amelyben az összes akkori európai állam részt vett (Albánia volt az egyetlen kivétel), továbbá a Szovjetunió, az USA és Kanada. A folyamat, amely az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) elnevezést kapta, 1975. augusztus 1-jén Helsinkiben ért véget egy záróokmány ünnepélyes elfogadásával, amit mind a 35 résztvevő állam aláírt.

Finnország akkoriban semleges katonai státusú ország volt, és ez szükséges volt ahhoz, hogy a fővárosa nevével jegyzett nemzetközi tárgyalássorozat a hidegháború egyik enyhülési periódusának meghatározó történelmi folyamatává váljon. Az egész Európára vonatkozó, *átfogó nemzetközi politikai konferenciasorozat*, majd egyezmény eredetileg szovjet ötlet volt (Genf 1954), ami a vietnámi háborús évek légkörében pozitív visszhangra talált a másik szuperhatalmi félnél. A helsinki folyamat megkezdését és lefolytatását az USA stratégiailag úgy fogta fel, mint a második világháború után elmaradt rendezés pótlását. Gerard Ford

elnök többször nyilatkozta, hogy az USA számára Helsinki a Kelet és a Nyugat között a háború után keletkezett szakadék áthidalását jelentheti. Nagyhatalmi szempontból Helsinki egy nyilvános *politikai* kiegyezés volt, és ebből következett, hogy bár a folyamat elnevezésében hangsúlyosan szerepelt a biztonság kifejezés, a tárgyalások mégis inkább politikai ügyekről szóltak, mint fegyverekről. Épp ebben rejlett Helsinki újszerűsége: a sokéves EBEÉ-folyamat a második világháború óta első ízben foglalkozott átfogóan a nemzetközi béke és biztonság *nem fegyveres* aspektusaival is.¹

BREZSNYEV KEDVENC NEMZETKÖZI PROJEKTJE?

A helsinki folyamat több közvetlen szemtanúja (nagykövetek, sajtó) szerint Leonyid Brezsnyev pártfőtitkár eltökélt volt, hogy elérje a *Szovjetunió szuperhatalmi szerepének formális elismerését*. Mind Vojtech Mastny, mind Richard Davy úgy látja, Brezsnyevnek az a személyes ambíciója, hogy „meg akarta kapni a maga csúcstalálkozóját”, alapvetően befolyásolta az eseményeket. Davy szerint annak az

oka, hogy Brezsnyev egyenesen „a saját presztízsét tette föl a helsinki békeprogramra”, a szovjet félnek az a téves feltételezése volt, hogy az EBEÉ egy olyan, a két szuperhatalom közti gyors megegyezés lesz, amelyhez a többi „kis állam” majd sebtében csatlakozik. A kelet-európai szövetségeseket puhító szándékkal meglátogató szovjet tanácsadók minden alkalommal hangsúlyozták, hogy az EBEÉ-t minél előbb, a lehető leggyorsabban be kell fejezni, hogy „az együttműködés és a détente Európában visszafordíthatatlan legyen”.² Brezsnyev türelmetlensége ugyanakkor rontotta a szovjet pozíciókat, mert minél elhúzódóbb tárgyalásokba bonyolódtak a küldöttségek (főleg Helsinkit megelőzően Genfben), annál lehetetlenebb volt az arcvesztés nélküli meghátrálás, mert a Szovjetunió óriási hírverést csapott az átfogó békekezdeményezésnek.

HELSINKI ÉS A KERESZTYÉN BÉKEKONFERENCIA

A Szovjetunió igen nagy erőket mozgósított mind Keleten, mind Nyugaton a neki fontos cél érdekében. Eközben nem a tárgyalások valódi okaira – saját hatalmi

¹ Számos további részlet található a Helsinkire vonatkozó nemzetközi szakirodalomban, pl. Davy, Richard: Helsinki myths: setting the record straight on the Final Act of the CSCE, 1975. Cold War History, 2009/1, 1–22.; Mastny, Vojtech: *Helsinki, Human rights and European security. Analysis and Documentation*. Durham, Duke University Press, 1986.; Nünlist, Christian – Aunesluoma, Juhana – Zogg, Benno: The road to the Charter of Paris: Historical narratives and lessons for the OSCE today. *OSCE Network*, 2017. december 17. https://osce-network.net/file-OSCE-Network/Publications/Road_to_the_Charter_of_Paris_final_report.pdf (Utolsó letöltés: 2025. 08. 17.)

² Davy *i. m.* 2009, 3.; 18–20.; Mastny *i. m.* 1986, 4–5.

szférája nemzetközi elismertetésére és Európa ún. semlegesítésére³ – hivatkoztak a nyilvánosság előtt, hanem a békére, az együttműködésre és a kölcsönös megbékélésre mint univerzális értékekre.

A nyugati közvélemény befolyásolásába bevonták a Keresztyén Békekonferencia (KBK) elnevezésű nemzetközi mozgalmat is.⁴ A KBK mint nemzetközi protestáns szervezet első szinten a kelet-európai kommunista államok egyházügyi hivatalainak és állampártjainak a közös irányítása alatt állt, végső soron pedig szovjet fedőszervezetként, ún. frontszervezetként működött – miközben a befolyásolás mindkét szinten titkosan, a háttérből érvényesült.⁵ Bár a kommunista egyházügyi hivatalok elsősorban belföldön figyelték és felügyelték a vallási-társadalmi mozgásokat a kommunista egy pártrendszer egyházpolitikai érdekeinek a szemszögéből, aközben nagyon is szemmel tartották a nemzetközi folyamatokat (akár a II. Vatikáni zsinatról, akár Helsinkiről volt szó), és igyekeztek azokat a lehető *legaktívabb módon befolyásolni*. A KBK nem is titkolta, ellenezőleg, nyíltan kimondta, hogy a teológiai tevékenység mellett a fő politikai célja az, hogy „a békeeszméjében képviselje a szocialista

világrendszer kül- és belpolitika érdekeit”.⁶ Nehéz megítélni, hogy a korabeli egyházi vezetők mennyire voltak tisztában a KBK-ra gyakorolt szovjet hatással, az azonban ismert volt számukra is, hogy a kommunista egyházügyi hivatalok koordinált együttműködése hathatós nemzetközi diplomáciai támogatást nyújtott a korabeli Szovjetunióknak.

Az korábban is tudható volt a kutatásokból, hogy a Szovjetunió módszeresen és hosszú éveken át tartó nemzetközi kampányt folytatott saját helsinki céljai érdekében; például felvilágosító jellegű politikai eseményt tartott „az európai népek számára” 1971-ben Brüsszelben,⁷ továbbá 1975. január 23–25. között (a genfi megbeszélésekkel párhuzamosan) a Belga Kommunista Pártot győzködték a szovjetek az EBEÉ gyors befejezéséről arra hivatkozva, hogy mindenkinek érdeke „a béke és a szociális haladás Európában”.

Az viszont újdonság, hogy a Keresztyén Békekonferencia irataiban már kilenc évvel (!) Helsink előtt felmerült egy európai biztonsági értekezlet terve. Rendelkezésre áll egy 1966-os keltezésű magyar nyelvű forrás, amelyben a KBK prágai Munkabizottsága egy „európai biztonsági értekezletre”

hivatkozva lépéseket kezdeményezett egy keresztyén európai konferencia megszervezésére, amelynek azt a feladatot szánták, hogy „az európai egyházak támogassák az európai biztonság gondolatát”.⁸

A KBK az 1970-es években – a déntente politikai jelszavait egy az egyben felhasználva – fokozni kezdte kampányszerű ráhatását a nyugati közvéleményre. Mind a csehszlovák, mind a magyar Állami Egyházügyi Hivatal titkosított irataiban, mind a KBK nyilvános témái és hívószavai között az 1972–1975-ös időszakban az addig szokásos témákon túl (leszerelés, közel-keleti helyzet, az amerikaiak vietnámi agressziója stb.) kifejezetten sűrűn szerepeltek az „európai béke és biztonság”, valamint az „együttműködés” kifejezések. A KBK Nemzetközi Titkársága 1972 februárjában egy Budapesten lebonyolított ülésén azt az ajánlást fogalmazta meg a mozgalom számára, hogy „a cél az európai biztonsági konferencia egyházi oldalról történő erősítése”, sőt felmerült egy KBK által összehívandó békekonferencia is Helsinki (!) helyszínnel.⁹ A KBK 1973-as éves munkaterve is „a béke és biztonság kérdésével való intenzív foglalkozást” tette meg a moszkvai béke-világgyűlés legfőbb feladatává.¹⁰ Eközben

³ Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest, Osiris Kiadó, 2014, 429–430.

⁴ Ang. Christian Peace Conference; cseh. Křesťanské mírové konference.

⁵ Haines, Gerald K. – Leggett, Robert E.: *CIA's Analysis of the Soviet Union, 1947–1991. A Document Collection*. Washington, Center for the Study of CIA, 2001.; Shultz, Richard H. – Godson, Roy: *Dezinformatsia. Active measures in Soviet Strategy*. Washington, Pergamon-Brassey's, 1984.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Állami Egyházügyi Hivatal – Csehszlovák Állami Egyházügyi Hivatal. XIX – A – 21 – d: TÜK-iratok. A továbbiakban: MNL. Felszólalás-tervezet az Egyházak Világtanácsával kapcsolatban a szocialista országok egyházügyi hivatalai vezetői értekezletére 1975.09.15-én. MNL XIX-A-21-d-0046/1975, 147. doboz. E helyütt köszönöm a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet igazgatójának, Molnár Antalnak és Fejérdy András igazgatóhelyettesnek, hogy előmozdították a kutatásomat, valamint Keresztes Csaba főlevéltáros helyszíni segítségét a Magyar Nemzeti Levéltár Daróci úti helyszínén.

⁷ Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA TK, Budapest, 2019, 276.

⁸ Grnák Károly feljegyzése a Hrašek elvtárrsal folytatott tárgyalásról. 1966. szeptember 14. MNL XIX-A-21-d-0014-6/b/1966, 34. doboz. Megjegyzendő, hogy 1966-ban a Varsói Szerződés egy felhívást tett közzé egy átfogó európai biztonsági értekezlet érdekében, amit 1969-ben Urho Kekkonen finn elnök nyilatkozata követett.

⁹ Miklós Imre jelentése Ilku Pálnak a csehszlovák és a szovjet egyházügyi hivatalok vezetőivel folytatott konzultációról. Budapest, 1972. február 23. MNL XIX-A-21-d-0014-1/1972, 66. doboz.

¹⁰ Feljegyzés a csehszlovák elvtársakkal folytatott megbeszélésről. Budapest, 1972. december 16. MNL XIX-A-21-d-0014-7/1972.

a KBK belső irataiban, amelyeket többségében cseh, holland, német stb. protestáns lelkészek írtak, egyre gyakrabban emlegették a „reálpolitikát”, ami ebben a szövegkörnyezetben a nemzetközi *status quo* elfogadását, annak megőrzését jelentette. Pontosan úgy, ahogy a brezsnyevi külpolitika is a szocialista országok offenzívabb fellépését értette a korban reálpolitika alatt.¹¹

A KOSARAK RÉSZLETEI

Az európai biztonsági és együttműködési folyamat résztvevői a megtárgyalandó területeket három ún. kosárra osztották, ennek megfelelően a meglehetősen terjedelmes helsinki záródokumentum végső szövegét is három nagyobb részre tagolták.¹²

Az első kosár *A biztonság kérdései Európában* címet viselte és politikai alapelveket fogalmazott meg. A tíz pont tíz princípiumot, alapelvet jelentett, amikhez az aláíró államok a jövőbeli nemzetközi viselkedésüket igazították; ezért is utalgattak rá a tárgyalások során mint betartandó „tízparancsolatra”. Az alapelvek közé tartozott:

- (1) a szuverén egyenlőség;
- (2) az erőszaktól vagy az erőszakkal való fenyegetéstől való tartózkodás;
- (3) az államhatárok sérthetetlen-sége;
- (4) az államok területi épsége;
- (5) a viták békés rendezésének a szándéka;
- (6) a belügyekbe való be nem avatkozás;
- (7) az emberi jogok tiszteletben tartása;
- (8) a népek egyenjogúsága és önrendelkezési joga;

- (9) az államok közti együttműködés;
- (10) és a nemzetközi jogi kötelezettségek jóhiszemű teljesítése.

Az első kosár a Szovjetunió szempontjából azért volt fontos, mert azt az igényét fejezte ki, hogy a Nyugat egy nemzetközi fórumon szögezze le, nyilvánosan fogadja el azt az adott területi és politikai rendet, amelyet a Szovjetunió 1945 után kialakított. Az első kosár által szebb nevet kapott az, amit a Szovjetunió *de facto* amúgy is birtokolt; vagyis azt, hogy az EBEÉ nyugati résztvevői immár nem vonják kétségbe, hogy a Szovjetunió ellenőrzése alatt tartja Közép- és Kelet-Európát. Ez volt a *szovjet sikerérzet* legfőbb oka: a győztes nagy késéssel, de mégiscsak elérte azt az átfogó európai rendezést, amely a hidegháború beállta miatt 1945 után elmaradt. Helsinki után Moszkva úgy tekinthetett önmagára, hogy ő vált az európai színtér legnagyobb és privilegizált nagyhatalmi döntnökévé.

Érdekes, hogy az előkészítés fázisában nem irányult különösebb figyelem az első kosár 8. alapelve, amely kimondta: „A népek egyenjogúsága és önrendelkezési joga elvének értelmében valamennyi népnek mindenkor joga van ahhoz, hogy teljesen szabadon, bármikor és belátása szerint, külső beavatkozás nélkül határozza meg belső és külső politikai helyzetét, és belátása szerint valósítsa meg politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődését.” 1975-ben minden józanul gondolkodó politikusnak tudnia kellett Nyugaton és Keleten egyaránt, hogy ezeknek a szavaknak nincs realitásuk, legalábbis a belátható jövőben. Holott

fontos szavak voltak, amelyek kifejezték a Nyugatnak és főleg az USA-nak a Kelet-Európa irányában gyakorolt külpolitikai startégiái alapelvét, amelyet lényegében 1948 óta alkalmazni próbáltak, és amelyet újból és újból deklaráltak. De 1975-ben maguk a stratégák sem gondolták komolyan, hogy „a népek egyenjogúsága és önrendelkezési joga” rövid időn belül megvalósítható lesz.

A *Gazdasági, tudományos, technikai és életközveti téren való együttműködés* címet viselő második kosár a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokról szólt, és tartalmilag elsősorban a kommunista országok ellen alkalmazott korlátozások lebontását irányozta elő.

A harmadik kosár a *Humanitárius és egyéb területeken való együttműködés* címet viselte. Legnagyobb része az emberek szabadabb mozgását, a könnyebb családjegyesítést, a könnyebb professzionális és turisztikai célú kapcsolatokat, valamint az információkhoz (sajtó, rádió, tévé, film stb.) való könnyebb hozzájutást járta körül. A Nyugat stratégiai célja itt az volt, hogy a záróokmány hangsúlyosan az általános emberi és szabadságjogokról rendelkezzen, amit lényegre törően az emberek, az eszmék és az információk szabad áramlásaként fejeztek ki. Csakhogy a kommunista országok azért, hogy megelőzzék a későbbi felelősségre vonás kínos pillanatait, ebben a kosárban azt az eljárást alkalmazták, hogy a harmadik kosarat mindenféle egyéb pontokkal zsúfolták tele, olyan problémákat fölvetve, amelyek a kommunista rendszerek társadalmi

¹¹ Felszólalás-tervezet az Egyházak Világtanácsával kapcsolatban a szocialista országok egyházügyi hivatalai vezetői értekezletére 1975. szeptember 15-én. MNL XIX-A-21-d-0046/1975, 147. doboz.

¹² Békés i. m. 2019, 286–287.

valóságához képest elhanyagolhatóak voltak, de amelyek elvonták a figyelmet az alapproblémákról. A záródokumentum végül nem a teljesen szabad mozgást, csak az „emberek szabadabb mozgását” mondta ki; nem fogalmazta meg a teljes utazási szabadságot, csak azt, hogy „a magán- és a hivatalos célú utazásokat lehetőség szerint megkönnyítik”; valamint hogy az aláíró országok a határátlépések „fokozatos egyszerűsítésére fognak törekedni”.¹³

Bár Szlovákiában többféle orientációjú ellenzéki csoportok léteztek (környezetvédők, műemlékvédők, szlovákiai magyarok stb.), közülük jelentőségükben kiemelkedtek a vallási alapú, elsősorban katolikus mozgalmak.¹⁴ Helsinkiben épp a vallásszabadság kérdése volt az egyik legjobb példa a leírt szavak mögött rejlő valós szándékokra. A vallásszabadság ügyének annyira nehezen találtak helyet a záróokmányban, hogy az végül a harmadik kosár középső részén, egy pontokhoz nem sorolt, nem is számozott, de formailag elkülönített egységbe került. Ez a (szlovák szövegben 32 szóból álló) bekezdés az egész dokumentum legabszurdabb része, a következőket tartalmazta: „[A résztvevő államok] Megerősítik, hogy a vallásos egyesületek [a közzétett szlovák szövegben: náboženské kulty], intézmények és szervezetek, amelyek a résztvevő államok alkotmányának keretei között működnek, valamint azok képviselői, kapcsolatba léphetnek egymással [sic!], saját tevékenységi körükben [v sfére svoje] činnosti]

működhetnek és találkozhatnak egymással, és információkat is cserélhetnek.” A szövegben még véletlenül sincs benne, hogy mindezt a hívők szabadon tehetnék; illetve az, hogy mindezekre a tevékenységekre az állam ad engedélyt, önmagában kifejezte a kelet-európai kommunista rendszerek egyházellenes szigorát, amit nem kívánnak feladni. És történt mindez úgy, hogy a prágai Keresztyén Békekonferenciát aktívan bevonták a helsinki folyamat előkészítési fázisába. A KBK Munkabizottsága ugyanis egy háromtagú delegációval részt vett az Európai Béke és Biztonsági Konferencia egyik előkészítő eseményén, amelyre 1969. november 28. és 1969. december 1. között Bécsben került sor.¹⁵

A három helsinki kosár úgy függött össze egymással, hogy ha a Szovjetunió azt akarta, hogy a Nyugat elismerje a nemzetközi *status quót* Európában, és ha a Szovjetunió nemzetközi kiszámíthatóságot és pénzügyi kölcsönöket akart, akkor neki is el kellett fogadnia, hogy a tőke szabad áramlása nem választható külön az emberek szabad áramlásától, illetve tágabb értelemben az egyéni emberi szabadságjogoktól. A nyugatiak ezt nyilvánosan nem akarták szovjet tárgyalópartnereik szemébe mondani. Azonban így és ezért keletkezett az a korabeli érvelés, miszerint az EBEÉ egy olyan átfogó egyezség, amelyben az első és a második kosár az államok számára fontos szinteket képviseli, míg a harmadik kosár a szociális vagy közemberi szint.

KI HOGYAN ÉRTELMEZTE?

Mivel az 1975. augusztus 1-jén ünnepélyes körülmények közt aláírt záróokmányt nemzetközi jogi értelemben nem lehetett számonkérni (hiszen nem szerződés volt, hanem egy *szándéknyilatkozat*), ezért az egyes pontokhoz egyáltalán nem tartoztak teljesítési határidők. Ennek megfelelően a záróokmány szövegét nemhogy értelmezni lehetett, hanem egyenesen azt kellett vele tenni. És mindenki értelmezte is a maga módján. Hans-Dietrich Genscher NSZK külügyminiszter még Helsinkibe való elutazása előtt (!) kijelentette a Bundestagban, hogy a konferencia nem véglegesítette a *status quót* Európában, James Callaghan brit külügyér pedig három nappal később egy bizalmas táviratban üzent meg a brit követségekre, hogy a nyilatkozat nem szentesíti a politikai és területiális *status quót* Európában. Utólag Ford elnök is sietett megnyugtani az amerikai közvéleményt, hogy a helsinki dokumentum nem változtat azon a tényen, hogy az USA nem fogadja el a balti államok Szovjetunióba való bekebelezését.¹⁶

A legönkényesebb értelmezőnek a Szovjetunió bizonyult. Például azáltal, hogy szelektív módon úgy állította be, hogy a határok sérthetlensége és a belügyekbe való be nem avatkozás kötelező érvényűek, míg viszont a harmadik kosár tartalma „további egyeztetés tárgya lesz”; vagyis a harmadik kosarat inkább egy jövőbeli szándéknyilatkozatnak fogták fel, és nem kötelező

¹³ Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ 1945–1989*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005, 242–247.; Németh István: *Európa 1945–2000. A megosztástól az egységig*. Budapest, Aula Kiadó, 2004, 494.; Bencsik Péter: *Kelet és Nyugat között*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019, 189.

¹⁴ Pastierová, Ludmila – Jašek, Peter: Disident pod dohľadom štátnej bezpečnosti. *Pamäť národa, ročník XIX*, 2023/4, 72–79.

¹⁵ A delegációnak Bartha Tibor, Mannes de Graaf és Gerhard Bassarak voltak a tagjai a KBK képviselői között. Melléklet a KBK Munkabizottságának és Nemzetközi Titkárságának berlini üléséről. Dátum nélkül. MNL XIX-A-21-d-0014/1969 (?).

¹⁶ McWilliams, Wayne – Piotrowski, Harry: *The world since 1945. A history of international relations. Eighth edition*. Boulder, Lynne Rienner Publishers, 2014.

megállapodásnak. Ezáltal viszont meghazudtolták a 10. alapelv 4. bekezdésében lefektetett rendelkezést, amely kimondta: „Valamennyi fentebb kifejtett elv elsőrendű fontossággal bír, következőképpen egyformán és fenntartás nélkül alkalmazandók.” Az augusztusi aláírást követően Moszkva több (utó)találkozón iparkodott egységes értelmezést átülni legalább a keleti blokkon belül, mint pl. 1975. december 15–16-án Moszkvában, amikor a hét ún. baráti ország külügyminiszterei kaptak ezzel kapcsolatos eligazítást.

A helsinki záróokmány utólagos értékelését érdekessé teszi, hogy a két fő tárgyalófél érdekei a hároméves tárgyalássorozat alatt jelentősen változtak, és még inkább megváltoztak, miután elkezdődött a helsinki elvek gyakorlatba ültetése. Moszkva eleinte arra készült, hogy a nagyvonalakban lefektetett megegyezést utótagyalások fogják követni, ahol a részletek értelmezése is majd megtörténik. Az eredeti tervek szerint az EBEÉ 1975-ös lezárása után egy konzultatív tanács állt volna fel, amelyben a Szovjetunió domináns szerepet tervezett magának. Csakhogy időközben változás állt be az amerikai álláspontban. Miután a záróokmány aláírása után Nyugaton elkezdődött az utólagos értelmezés (itt általában az első kosarat értékelték le, a harmadikat viszont kihangsúlyozták), azután a Szovjetunió ellenérdekeltté vált abban, hogy

a záróokmány rendelkezéseit, s különösen a harmadik kosár implementációját nemzetközi figyelem kísérje. Az USA-ban Helsinki kapcsán elsősorban azáltal változott meg a hangulat, hogy az USA elkezdte tudatosan monitorozni az esetleges vagy várt következményeket. Gerard Ford elnök nem hagyott kétséget az amerikai szándékok felől abban az elnöki jelentésében, amelyet 1976 első felében adott ki: „A nyugati orientáció alapján a Nyugat az emberi jogokat illető rendelkezéseknek nagy jelentőséget tulajdonít. Az USA elutasította és a jövőben is el fogja utasítani a hegemonia elvét. Európa politikai arculatának befagyasztása helyett a záróokmány azt a szándékot fejezi ki, hogy Európa újra a nemzetek kontinense legyen, olyan nemzeteké, amelyek maguk választhatják meg sorsukat belpolitikai és külpolitikai kérdésekben egyaránt. [...] Hogy csökkentsük a korlátozást Kelet és Nyugat között, illetve bővítsük a békés kapcsolatokat Európa és Észak-Amerika népei és kormányai között.” Ez a hang finomabb szavakkal, de lényegében ugyanazt az elvet fogalmazta meg, amelyet az amerikai külpolitika Harry Truman és D. D. Eisenhower óta vallott: hogy Kelet-Európának le kell ráznia magáról a kommunista igát, és vissza kell térnie a civilizált nemzetek sorába. De ennek a célnak a deklarálására csak utólag, Helsinki után került sor.

A HELSINKIBŐL FAKADÓ VESZÉLYEK

A magyar és a csehszlovák állami egyházügyi hivatalok közti írásos kommunikációból látszik, hogy a benfentesek látták Helsinki lehetséges veszélyeit, amit azok a szovjet típusú rendszerekre jelentettek. Egy Miklós Imrének, a magyar Állami Egyházügyi Hivatal elnökének küldött feljegyzésből az olvasható ki, hogy Péter János¹⁷ volt külügyminiszter megértette a szovjet típusú országok belügyeibe való beavatkozás új lehetőségeit.¹⁸ Noha Helsinkit a kelet-európai állami egyházügyi hivataloknál az USA határozott pozícióvesztésének értékelték,¹⁹ arra is rájöttek, hogy Helsinki után a Nyugat „a fellazítás burkoltabb módszereit” fogja alkalmazni,²⁰ amennyiben „az emberi jogok, a vallás- és a lelkiismereti szabadság ürügyén történhetnek támadások”. Az egyházügyi hivatal vezetőjének aggályai azért is érdekesek, mivel Kádár János Helsinkiben a hivatalos hozzászólásában hosszan beszélt a harmadik kosár jelentőségéről.²¹

Inkább akartlanul, mint akarva, Helsinki friss muníciót adott az ideológiai hidegháborúnak.²² Természetesen Csehszlovákiában is felfogták, hogy 1975 Helsinki után megint hangsúlyosan terítékre kerülhetnek az emberi jogok, azon belül a vallásszabadság, pontosabban annak hiánya vagy súlyosan korlátozott volta. Mint ahogy azt is feltételezték,

¹⁷ Péter János (1910–1999): 1963–1971 között külügyminiszter, 1973–1988 között a magyar Országgyűlés református vallású alelnöke.

¹⁸ Péter János Néhány politikai és ideológia probléma Helsinki után című feljegyzése Miklós Imrének. Budapest, 1975. október 6. MNL XIX-A-21-d-0046-2/b/1975, 91. doboz.

¹⁹ Miklós Imre: A szocialista országok egyházai tevékenységének aktivizálása és szélesítése a béke védelmére, a nemzetközi enyhülés feltételei között. Főreferátum-tervezet a szocialista országok egyházügyi hivatalai vezetőinek értekezletéhez. Budapest, 1975. július 3. MNL XIX-A-21-d-0046-2-b/1975, 91. doboz.

²⁰ Miklós Imre Péter Jánosnak: Tézisek a szocialista országok egyházügyi hivatalai vezetőinek értekezletéhez, tervezet. Budapest, 1975. június 9. MNL XIX-A-21-d-0046-2-a/1975, 91. doboz.

²¹ Békés i. m. 2019, 290.

²² Miklós Imre: A szocialista országok egyházai tevékenységének aktivizálása és szélesítése a béke védelmére, a nemzetközi enyhülés feltételei között. Főreferátum-tervezet a szocialista országok egyházügyi hivatalai vezetőinek értekezletéhez. Budapest, 1975. július 3. MNL XIX-A-21-d-0046-2-b/1975, 91. doboz.

hogy bizonyos „szocialistaellenes és szovjetellenes kezdeményezéseknek is megerősödhetnek”.²³ Ez a veszélyszimatolás váltotta ki azt a Helsinki-folyamat lendületét fenntartó igyekezet, amelynek keretében a kommunista egyházügyi hivatalok 1975 körül egy sor, egymást gyors egymásutánban követő nemzetközi békeeseményt szerveztek. 1976-ban a KBK vezetősége egy nemzetközi szemináriumot rendezett Szófiában; a huszonnégy országból érkező küldöttek azért gyűltek össze, hogy Lubomír Mirejovsky KBK-főtktár vezetésével megvitassák az EBÉÉ jelentőségét a világ számára.²⁴ A csehszlovák ÁEH-források szerint a szovjet Helsinki-politikát kísérő békeoffenzíva részének volt tekinthető 1977-ben a Világvallások Békevilágkonferenciája is,²⁵ amelyre Moszkvában került sor,²⁶ és amelyet „nemcsak a XXIV. szovjet pártkongresszus, hanem Helsinki is motivált”.²⁷ A célja ennek is az volt, hogy a különböző vallások képviselői „támogassák a népek közötti tartós békére, a leszerelésre és az igazságos nemzetközi kapcsolatok megvalósítására irányuló törekvéseket”, azaz támogassák a brezsnyevi *détente*-ot.²⁸

HELSINKI HATÁSAI

Annak, hogy a helsinki záróokmányba beépített emberjogi elveket a Szovjetunió s vele együtt a többi kommunista kormány is aláírta, az egyik legelső és a nemzetközi közvélemény előtt nagy hatással demonstrált következménye az lett, hogy néhány bátor személyiség Helsinki hatására elkezdte kritizálni saját hazája politikai rendszerét. A fizikai Nobel-díjat 1975-ben Andrej Dimitrijeics Szaharov orosz atomfizikus kapta. Szaharov 1975 decemberében a díjat elfogadó beszédében (amelyet felesége, Elena Bonner olvasott fel, mivel a tudós nem utazhatott ki a Szovjetunióból) egyenes összefüggést vont „a béke védelme és az emberi jogok védelme között”.²⁹ Szaharov nemzetközileg elismert fizikus volt, egyúttal a szovjet nukleáris program atyja, így szavai a Nobel-díjat övező kitüntetett figyelem révén irányt adtak a Helsinkit követő európai emberi jogi ügyeknek. A helsinki záróokmányban megfogalmazott és a napi sajtóban közzétett elvek néhány év elteltével termékenyen kezdtek hatni a többi, diktatórikus kommunizmussal szembehelyeződő kelet-közép-európai politikai ellenzék köreiben, köztük Csehszlovákiában is.³⁰ A nemes elvek (politikai pluralitás,

szabad mozgás stb.), amelyeket a csehszlovák kormány is aláírt, *nemzetközi alapot* szolgáltatottak a kommunista egypártrendszer elutasító csehszlovák belső ellenzéknek, az ún. politikai disszidenseknek.³¹ Kifejezetten Helsinki szellemére hivatkozva alakult meg a Charta 77 nevű csehszlovák jogvédő szervezet, amelynek egyik arca Václav Havel író lett. Az illegalitásban működő szervezet folyamatosan a Helsinkiben elfogadott elvekre hivatkozva követelte a kommunista csehszlovák kormánytól az emberi és politikai jogok kiszélesítését már a legelső, 1977. január 1-jén közzétett nyilatkozatában.³² Ilyen módon Helsinki az 1989-es csehszlovákiai rendszerváltás egyik történeti előzménye és eszmei hivatkozási alapja lett.

Mi a helyzet Helsinki hatásával a korabeli (cseh)szlovákiai magyar közéletre? Abban az *oral history* kötetben, amely kifejezetten az 1989-es rendszerváltozásról készített interjúkat (cseh)szlovákiai magyar személyiségekkel, Helsinki lényegében nem fordul elő.³³ A harmincegy mélyinterjút tartalmazó, közel 800 könyvoldalnnyi terjedelmű beszélgetésekben csak néhányan, pl. Molnár Imre, Bugár Béla, Csáky Pál és Lacza Tihamér emlékeznek az 1970-es évek közepére mint a rendszerváltás történelmi előzményére.

²³ Záznam pro paměť. Praha 1977. április 20. MNL XIX-A-21-d-0014-2/b/1977, 102. doboz; valamint Heimann, Mary: *Czechoslovakia. The State that Failed*. New Haven – London, Yale University Press, 2009.

²⁴ Soviet active measures: The Christian Peace Conference. *Foreign Affairs Note*, 1985/6.

²⁵ Cseh. Světová věsnáboženská konference za trvalý mír. Karel Hruza levele [Miklós Imrének], Praha 1977. március 15. MNL XIX-A-21-d/AGy/0032/77.

²⁶ Miklós Imre levele Aczél Györgynek, Budapest, 1977. április 12. MNL XIX-A-21-d-0014-2/a/1977.

²⁷ Záznam pro paměť. Praha 1977. április 20. MNL XIX-A-21-d-0014-2/b/1977, 102. doboz.

²⁸ Miklós Imre jelentése Aczél Györgynek a szocialista országok Egyh. Hivatalai vezetőinek prágai konzultációjáról. Bp., 1976. december 22. MNL XIX-A-21-d-0014-5/a/1976, 88. doboz.

²⁹ Westad, Odd Arne: *The Cold War. A World History*. London, Penguin Random House United Kingdom, 2018, 514.

³⁰ Az aláírók vállalást tettek, hogy „a lehető legszélesebb körben közzéteszik a záróokmány szövegét”. A záróokmány teljes szövege szlovákul a pozsonyi *Pravda* 1975. augusztus 7-i száma 3–6. oldalán jelent meg.

³¹ *The Inauguration of Organized Political Warfare - Cold War Organizations sponsored by the National Committee for a Free Europe / Free Europe Committee*. Szerk. Kádár Lynn Katalin. Helena History Press, 2013.

³² Vaněk, Miroslav: (Ne)oficiální kulturní aktivity mládeže v Československu v období tzn. normalizace. In. *Každodenný život v Československu. Ústav pro studium totalitních režimů*. Szerk. Pažout, Jaroslav. Praha – Liberec, Technická univerzita v Liberci, 2015, 154–178.; Bencsik i. m. 2019, 189.

³³ *A rendszerváltás és a csehszlovákiai magyarok 1989–1992*. Szerk. Popély Árpád – Simon Attila. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2009.

Mindnyáján más-más úton kerültek kapcsolatba a politikai ellenzékkel (az egyházak által, magyar vagy lengyel kapcsolatok révén, Duray Miklós hatására stb.); azonban közös bennük, hogy csak nagyon felületesen emlékeztek a nemzetközi kontextusra, és nem is magára Helsinkire, hanem csak később, az 1980-as években szembesültek Helsinkivel legjelentősebb csehszlovákiai következményével és hatásával, a Charta 77-tel.

A (cseh)szlovákiai magyar értelmiségiek, későbbi politikusok jellemzően a cseh és a szlovák belső ellenzék révén kerültek Helsinkire és a Charta 77 egyetemes emberjogi gondolkodásának a vonzáskörébe.³⁴ A cseh ellenzékiek mellett a szlovák chartás kapcsolatokkal, Miroslav Kusýval, Ján Čarnogurskýval, Hana Ponickával, Dominik Tatarkával, Tomáš Petřivývel, Pavel Šremerrel és másokkal³⁵ találtak tartósabb-lazább kapcsolatokat a Szlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága (röviden: *Jogvédő Bizottság*) tagjai. Ezt az illegális kört Duray Miklós, A. Nagy László, Püspöki Nagy Péter és Janics Kálmán alapították, és ma már látható, hogy ugyanahhoz a Helsinkiben megalapozott kor-szellemhez és szaharovi nyílt kiálláshoz igazodtak, amely térben távol állt ugyan tőlük – azonban Durayék nyilvános kiállása legalább akkora bátorságra vallott, mint az orosz, cseh vagy szlovák ellenzéké.

A mából érthető, hogy a rendszerváltásra visszatekintő (cseh) szlovákiai magyar értelmiségiek nem emlékeznek Helsinkire vagy nem azt tartják a meghatározó eseménynek a rendszerváltás során. Az 1970-es évek közepén a (cseh)szlovákiai magyarság figyelmét elsősorban a magyar nyelvű oktatás ellehetetlenítése, a magyar iskolákat fenyegető elszlovákosítás kötötte le; a Jogvédő Bizottság is főleg ezt a témát tűzte zászlajára, ez ellen küzdött. Természetes, hogy 1975-ben nem a külpolitikai összefüggések rezonáltak a maroknyi (cseh)szlovákiai magyar másként gondolkodóban, hanem vagy a Csehszlovákián belüli politikai ellenállás, vagy speciálisan a szlovákiai magyar iskolák sorsa.³⁶

A Helsinki – Charta 77 történelmi vonal, a kettő szelleméből fakadó csehszlovák belső ellenállás cseh, szlovák és (cseh)szlovákiai magyar kapcsolatrendszerére régóta ismert a történetírás számára. A két folyamat összekapcsolódásának azonban vannak olyan mozzanatait, amelyeket a rendszerváltás történetét feldolgozó szakirodalom eddig csak részben tárt fel. Ilyan pl. Soros György és a Charta 77 kapcsolata. Egy Szigeti Lászlóval készült interjúban a következő hangzik el: „Tudni kell, hogy Soros [György] már korábban Svédországon keresztül támogatta a Chartát, egy František Janouch nevű emberen keresztül és alapítványon keresztül. [Soros] Többször volt Prágában, még [Gustáv] Husák alatt is.”³⁷ Janouch volt a cseh Szaharov. Akárcsak Szaharov, aki

atomfizikusként megalapította a moszkvai Helsinki Csoportot azért, hogy egyfajta civil *watch-dog*ként figyelemmel kísérje Helsinki elveinek a betartását a Szovjetunióban, Janouch ugyanezt tette előbb Prágából, majd Svédországból. A Szovjetunióban atomfizikát tanult Janouch 1974-ben emigrált politikai okokból Csehszlovákiából. Svédországban telepedett le, és 1978-ban alapította meg a Charta 77 Alapítványt. A jelek szerint Janouch nem vett részt a Charta 77 alapításában; Václav Havel vette fel vele a kapcsolatot, és Janouch később hozta létre az alapítványt, amellyel a svéd közvélemény szolidaritását és támogatását szolgáltatta meg. Ő tehát az a személy, akinek közvetítésével, Szigeti László szavai szerint, Soros György „Svédországon keresztül támogatta a Chartát [...] egy alapítványon keresztül”. A 2024-ben elhunyt František Janouch nyilvánosan elérhető életrajzában³⁸ mindenestre nincs szó Soros-kapcsolatról.

ÖSSZEZÉS

A helsinki folyamat korabeli, valamint későbbi, utólagos értelmezései meglehetősen nagy különbséget mutatnak. Leginkább abban, hogy míg a Szovjetunió oldalán kezdettől világos volt az EBEÉ-folyamat stratégiai célja, addig a nyugati térfélen csak a tárgyalások alatt, vagy még inkább Helsinki után alakult ki, mit lehetne az alkuért a Szovjetuniótól kicsikarni.³⁹ Az, hogy a helsinki folyamat hogyan fog hatni a kelet-európai

³⁴ Lampl Zsuzsanna: *Hungarian parties and voters. The stormy beginnings of Hungarian politics in Slovakia following the regime change in 1989*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2025.

³⁵ Pastierová, Ludmila – Jašek, Peter: Disident pod dohľadom štátnej bezpečnosti. *Pamäť národa, ročník XIX*, 2023/4, 72–79.

³⁶ A magyar tannyelvű iskolák mint legfőbb ellenzéki témát részletesen kifejti pl. Sidó Zoltán. *Popély – Simon i. m.* 2009, 580–592.

³⁷ Szigeti László. *Popély – Simon i. m.* 2009, 657.

³⁸ <https://www.pamethnaroda.cz/cs/janouch-frantisek-20170427-0> (Utolsó letöltés: 2025. 08. 17.)

³⁹ Haslam, Jonathan: *Russia's Cold War. From the October Revolution to the Fall of the Wall*. New Haven – London, Yale University Press, 2011.; Hurst, Steven: *Cold War US Foreign Policy. Key Perspectives*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2005.

antikommunista ellenzékekre (pl. hogyan válik nemzetközi hivatkozási alappá a csehszlovák Charta 77 és más kelet-európai disszidens mozgalmak számára), 1975-ben egyáltalán nem volt egyértelmű. Valójában néhány szakértő merész prognózistól eltekintve Helsinki korabeli percepciója a nyugati világban túlnyomóan negatív volt. Pl. az ellenzéki vezérré választott és konzervatív pártelnöki karmait próbálgató Margaret Thatcher 1975 júliusában épp egy, a helsinki megegyezést súlyosan kritizáló beszéddel vívta ki a Vaslady becenevet. Az is ismert, hogy több korabeli amerikai kommentátor is Kelet-Európa elárulásának tartotta a zárónyilatkozatot.⁴⁰

A Helsinkiről folyó történeti diskurzus tartalma az 1990-es években, és főleg az 1990 novemberi párizsi csúcs (az ún. Helsinki II.) után arról kezdett szólni, hogyan járult hozzá Helsinki a hidegháború végéhez.⁴¹ Az elmúlt két évtized történetírói számára úgy tűnt, az 1975-ös helsinki csúcs eleve sikerre volt ítélve abban az értelemben, hogy soha nem is követett más szándékot, mint hogy békés eszközökkel megdöntse a kommunizmust Kelet-Európában. Ami tévedés.⁴²

Jelen korunk újabb értelmezési fordulatot él meg. Nem kockázatmentes, de nem is alaptalan azt a megállapítást tenni, hogy

a *Helsinki-rendszer*, amelyet a nemzetközi feszültségek csökkentésére hoztak létre, 2022 februárjában a szemünk előtt omlott össze. Ma még nem látható, lesz-e helyette valami más, és ha igen, akkor milyen struktúra fogja tudni Európa vagy az eurázsiai kontinens (?), illetve az északi félteke (?) érdekeit egy tartós békerendszerben összehangolni.

Történelmi értelemben Helsinki tanulságos a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozói számára. Az 1975-ben kicsúcsosodó folyamat egyes részei – mint például egy bizonyos standardú *politikai viselkedési és tárgyalási norma mindenki által való elfogadása és betartása* – viszonylag hosszú ideig éltek, érvényesültek és hatni tudtak. Helsinki példája az ún. nagy történelmi folyamatoknak,⁴³ hiszen a legóvatosabb értelmezésben is minimum harminc évig fennállt az általa kreált rend, s mint ilyen, levonhatók belőle bizonyos tanulságok. Például, hogy a normális nemzetközi viszonyok érdekében aktívan tenni kell, s hogy a felmerülő érdekütközések vagy feszültségek kezelése érdekében a nemzetközi közösségnek folyamatosan *együtt kell működnie*; hogy hosszú hagyománya van a nemzetközi *közvélemény befolyásolásának* külső, függetlennek látszó, ámde titkon kontrollált szervezetek igénybe vétele által; és hogy az „együttműködésre” és „békére” mint univerzális

értékekre való hivatkozás (a nyilvánosság előtt) nagyon sok *partikuláris érdeket* el tud leplezni. Végezetül Helsinkiből okulva tudhatjuk, hogy az az eredményes biztonságpolitika, amelyik az *összes érintett* érdekeit igyekszik figyelembe venni; hogy a nemzetközi stabilitásak és biztonságának nagyon sok *nem fegyveres* aspektusa van vagy lehet, ha az érintettek ezeket alkalmazni akarják; valamint hogy nemcsak a nyers erő, de a *nemzetközi elismertségre*, státuszra való törekvés is jelentős tényező a nemzetközi kapcsolatokban. Helsinki több pozitív alapevet képes volt megvalósítani a nemzetközi diplomáciában, mégpedig összeurópai léptékben. Nem tökéletesen, de viszonylag tartósan.⁴⁴

⁴⁰ Az egyezség nemzetközi fogadtatásáról lásd többek között pl. Békés Csaba: *Hungary's Cold War. International Relations from the End of World War II to the Fall of the Soviet Union*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, Chapel, 2022.; Fejérdy András: A szocialista tömb és a II. Vatikáni Zsinat. In: *Konfessie, cirkevná politika, identita na Slovensku a v Maďarsku po roku 1945*. Szerk. Balogh Margit. Budapest, Kossuth Kiadó, 2008, 211–237.; Pažout i. m. 2015.

⁴¹ Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv: *Magyarország NATO-csatlakozásának története 1988–1999*. Budapest, HUN–REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2024.; Bílý, Matej: *Varšavská smlouva 1985–1991. Dezintegrace a rozpad*. Ústav pro studium totalitních režimů, 2021.; Findling, John E.: *Dictionary of American Diplomatic History*. Westport, Greenwood Press, 1980.; McCauley, Martin: *The Cold War 1949–2016*. London – New York, Routledge, 2017.

⁴² OSCE Timeline on the 50th Anniversary by Wilson Center. <https://www.wilsoncenter.org/article/organization-security-and-co-operation-europe-osce-timeline-50th-anniversary-helsinki-final> (Utolsó letöltés: 2025. 08 17.)

⁴³ Kramer, Mark: Power, politics, and the long duration of the Cold War. In: *Reinterpreting the End of the Cold War. Issues, interpretations, periodizations*. Szerk. Pons, Silvio – Romero, Federico. London – New York, Frank Cass, 2005, 21–38.

⁴⁴ A tanulmány részben a VEGA 1/0097/25 Zmeny a premeny verejných priestorov na území južného Slovenska od 1918 po súčasnosť - Changes and transformations of public spaces in southern Slovakia from 1918 to the present - A nyilvános terek változásai és átalakulásai a mai Szlovákia déli területein 1918 óta kutatóprogram eredménye.

Pálinkás Barnabás

Állami szempontok – civil önvédelem

Adalékok a csehszlovákiai magyar kisebbség jogvédő küzdelmeinek kezdeteihez

CSEHSZLOVÁKIA ÉS MAGYARORSZÁG ÁLLAMKÖZI KAPCSOLATAI

A Helsinki zárónyilatkozat aláírása után szűk két évvel és az 1977-es esztendő első napján induló jogvédő mozgalom, a *Charta '77*¹ fellépésével gyakorlatilag párhuzamosan a csehszlovák hatóságok a világháború után amúgy is megkésve és korlátozottan újrainduló magyar iskolák felszámolását készítették elő. Mindezt tették „a szlovák nyelv oktatásának minőségének javításának” és a nemzetiségekhez tartozó állampolgárok társadalmi érvényesülésük segítésének jelszavával, de a valódi cél az asszimiláció felgyorsítása lett volna az anyanyelvi oktatás ellehetetlenítése és a magyar nyelv háttérbe – a családi térbe – szorítása által.

Ezt a csehszlovákiai magyar értelmiség egy csoportja „utolsó vészjelzésként” értelmezte, és ez vezetett az elsősorban Duray Miklóshoz² köthető Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága megalakulásához. Az alábbi rövid tanulmány a csehszlovákiai magyarság '70-es években induló jog- és önvédelmi küzdelmének kezdeteit igyekszik körbejárni, röviden kitérve azokra a körülményekre, amelyek közvetve vagy közvetlenül hatással voltak a Bizottság indulására, így a párt- és államközi viszonyok egynémely kérdésére és a csehszlovákiai magyar oktatás helyzetére.

A két állam kapcsolata a huszadik század folyamán – de 1944-45 után különösen – igen széles skálán mozgott. Az eredetileg is terhelt viszonyt a második világháború utáni években a magyar kisebbséget ért jogfosztó intézkedések és jogszabályok mentén alakított politika határozta meg: a magyarság kollektív bűnösségének deklarálása, a deportálások, a kitelepítések, a lakosságcsere és a reszlovakizáció.³ A hivatalos diplomáciai kapcsolatok a békeszerződés életbelépése napján, 1947. szeptember 15-én rendeződtek,

¹ A „másként gondolkodó” csehszlovák értelmiségiek 1977. január 1-jén kelt nyilatkozata, amelyben szélesebb polgári és politikai jogokat követeltek a csehszlovák lakosság számára. Közvetlen kiváltó oka a *Plastic People of the Universe* nevű cseh rockegyüttes tagjai ellen 1976-ban indított bírósági eljárás volt, de természetesen szorosan összefüggött a Helsinki Záróokmány és az ENSZ emberi jogi egyezményeivel. A Chartát eredetileg 239 cseh és 3 szlovák aktivista írta alá, élükön Jan Patočka filozófiaprofesszorral, Václav Havel íróval, későbbi köztársasági elnökkel és Jiří Hájek volt külügyminiszterrel. A nyilatkozat szövegét 1977. január 7-én négy vezető nyugat-európai lap – a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, a *The Times*, a *Le Monde*, és a *Corriere della Sera* nyilvánosságra hozta. Erre válaszul a szervezők közül Havelt, Ludvík Vaculík író és Pavel Landovsky színész azonnal le is tartóztatták és sokakat zaklattak a hatóságok és propagandakampány indult az aláírók ellen. Lásd bővebben, illetve a nyilatkozat egy részletét közli: Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Budapest, Napvilág, 2016, 390–392.

² Duray Miklós (1945–2022): geológus, politikus, író. 1971-ben szerzett geológusi diplomát a pozsonyi Comenius Egyetemen. 1968–69-ben a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Egyesülete (Csemadok) elnökségi tagja. Már diák korától aktív közéleti szerepet vállalt (1965–1968: a pozsonyi József Attila Ifjúsági Klub elnöke; 1968–1969: a Magyar Ifjúsági Szövetség elnöke). 1978-ban alapítója és egyben szóvivője lett a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának. 1982-ben, majd 1984-ben is letartóztatták, többek között a Charta 77 aláírása, illetve a csehszlovákiai magyarság érdekében folytatott jogvédő tevékenysége miatt. 1990 és 1998 között a (cseh)szlovákiai magyar Együttélés Politikai Mozgalom elnöke, 1994 és 1996 között a Magyar Koalíció parlamenti frakciójának elnöke. 1999 és 2007 között a Magyar Koalíció Pártjának ügyvezető, 2007 és 2010 között stratégiai alelnöke. 1990–1992-ben és 1994–2008 között a csehszlovák, majd a szlovák törvényhozás tagja. Egyik legjelentősebb műve, a *Kutyaszorító* 1982-ben New Yorkban jelent meg a Püski-Corvin kiadó gondozásában. Bővebben lásd: A *(cseh)szlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig* [CsML], <https://adatbank.sk/lexikon/duray-miklos/> (Utolsó letöltés: 2025. 08. 31.)

³ A csehszlovákiai magyarság második világháború utáni kálváriáját tudományos igénnyel első ízben Janics Kálmán írta meg *A hontalanság évei* című könyvében, amely 1979-ben az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában, Münchenben jelent meg Illyés Gyula előszavával. Vö: Janics Kálmán: *A hontalanság évei*. München, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1979., majd az az követő megjelenések: 1980 (München, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem), 1989 (Budapest, Hunnia Kiadó Kft), 1992 (Pozsony, Madách-Posonium). Könyve máig megkerülhetetlen a téma iránt érdeklődőknek, jóllehet a kérdéssel kapcsolatban azóta már könyvtárnyi szakirodalom áll rendelkezésünkre: Vadkerty Katalin háromkötetes nagymonográfiája mellett Szarka László, Popély Árpád, Simon Attila, Štefan Šutaj által írt vagy szerkesztett műveket mindenképp meg kell említeni. Lásd: Vadkerty Katalin: *Kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948. közötti történetéből*. Kalligram, Pozsony, 2008. *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában, 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. Szerk. Szarka László. Komárom, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, 2005.; Popély Árpád – Šutaj, Štefan – Szarka László: *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés*. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2007.; Šutaj, Štefan: *Magyarok Csehszlovákiában 1945–1948 között. Tanulmányok a beneši dekrétumokról, a csehországi deportálásokról és a lakosságcsereiről*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2008.

és ekkor alakult meg a prágai és budapesti követség is, ami csak 1954-ben emelkedett nagykövetségi szintre, de a vízumkényszer egészen 1960-ig fennállt.⁴ A két országban bekövetkező kommunista hatalomátvételek és az 1949-es csorbatói egyezmény⁵ után úgy tűnt, hogy a keleti blokkon belül a propaganda által barátnak mondott viszony áll be, de ez a továbbiakban is meglehetősen változékony maradt. A sztálinista években nehezen indultak a gazdasági és kulturális kapcsolatok, sőt leginkább állambiztonsági szinteken valósult meg az együttműködés, hisz a társzervek – részben szovjet közvetítéssel – mind a Rajk-ernél, mind a Slánský-ernél⁶ segítették egymást.⁷ Az 1956-os magyarországi reformtörekvések, a lengyelországi megmozdulások és a magyar forradalom aggodalommal töltötte el Csehszlovákia Kommunista Pártjának vezetését, így az Antonín Novotný⁸ vezette Csehszlovákia kezdettől fogva ellenforradalomnak tekintette a magyarországi eseményeket, felajánlotta a szovjeteknek

a fegyveres segítséget, majd november 4-e után kész volt a Kádár-kormánynak gazdasági és ideológiai támogatást nyújtani, hitelek és nyersanyagok biztosításával, illetve az *Új Szó* Magyarországon terjesztett különszámaival, vagy a *Fehér könyv* kinyomtatásával.⁹ Ezekért Kádár János oly módon volt hálás, hogy a magyar kisebbség helyzete nem lett téma a kétoldalú találkozók alkalmával, holott különböző intézkedéseknek köszönhetően tovább romlott a helyzetük. A *kádári konszolidáció* kezdeti éveiben úgy tűnt, hogy kiegyensúlyozottabbá válik a csehszlovák-magyar kapcsolat, köszönhetően a régóta napirenden lévő dunai vízlépcső ügye mentén szervezett rendszeres kétoldalú találkozónak, illetve a hatvanas években mindkét országban részben párhuzamosan induló gazdasági reformtörekvéseknek.

A prágai tavasz és az 1968-as év meglehetősen intenzív volt a két országot és a pártvezetők kétoldalú találkozóit illetően. Kádár János 1956 pártállami és önnön

tanulásaiból kiindulva, valamint félve a szomszédban felgyorsuló reformoktól, rendszeresen találkozott csehszlovák kollégáival. A prágai tavasz eltiprását jelentő, a megszállást lehetővé tevő „Duna”-hadművelet (hivatalos magyar elnevezésben „Zala-gyakorlat”) megindulásáig próbált közvetíteni az Alexander Dubček¹⁰ vezette csehszlovák vezetés és Moszkva között.¹¹ Kádár a katonai intervenciót és Dubček leváltását követően, az új csehszlovák vezetés felé is próbált aktív és támogató maradni, sőt az 1956 utáni kádári konszolidáció egyfajta minta is volt a Gustáv Husák¹² vezette pártvezetésnek a normalizáció előkészítésében. A következő években az állami közti kapcsolat ugyan rendeződni látszott, de a kétoldalú találkozók megritkultak és kulturális téren is visszalépések történtek, a csehszlovákiai magyarság vezetői közül is eltávolították a korábbi reformfolyamatokban résztvevőket, igaz, ekkor sikerült elérni a Madách Kiadó¹³ és a kassai magyar nyelvű színház¹⁴ létrehozását.¹⁵

⁴ Bencsik Péter – Mitrovits Miklós: A magyar–csehszlovák kapcsolatok, 1945–1992. In: *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Szerk. Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós. Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021, [241–270.] 249.

⁵ 1949. április 16-án Magyarország és Csehszlovákia által aláírt barátsági szerződéshez kapcsolódó, 1949. július 25-én megkötött titkos egyezmény, amelyben a két ország kölcsönösen lemondott az egymással szemben támasztott vagyoni követelésekről, azaz a Magyarország által Csehszlovákiának fizetendő háborús jóvátételről, illetve az áttelepített szlovákiai magyarok Csehszlovákiában maradt vagyontárgyainak kárpótlásáról. A csorbatói egyezmény szövegét magyarul közli: *A magyar jóvátétel és ami mögötte van...* 1945–1949. Szerk. Balogh Sándor – Földesi Margit. Budapest, Napvilág, 1998.

⁶ Rudolf Slánský, a Csehszlovák Kommunista Párt korábbi főtitkára és tizenhárom társa elleni 1952-es prágai koncepció per, amelyben Slánskýt és 10 társát halálra ítélték és kivégezték. A magyarországi sajtóban és szakirodalomban csehszlovák Rajk-perként emlegetik.

⁷ Bencsik–Mitrovits i. m. 2021, 244–245., illetve az állambiztonsági együttműködésekéről lásd bővebben Bessenyei Vanda vonatkozó munkáit, pl. Bessenyei Vanda: *Csehszlovák–magyar állambiztonsági kapcsolatok 1948 és 1951 között*. Aetas, 2021/4, 48–60.

⁸ Novotný, Antonín (1904–1975): kommunista politikus. 1953 és 1968 között a Csehszlovák Kommunista Párt első titkára, illetve 1957 és 1968 között Csehszlovákia elnöke volt.

⁹ Bencsik–Mitrovits i. m. 2021, 247–248., illetve Mitrovits Miklós: Csehszlovákia és az 1956-os forradalom. In: Bencsik Péter – Mitrovits Miklós: *„A Szovjetunióval örök időkre és soha máshogy!” Az 1956-os magyar forradalom csehszlovák dokumentumai*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2018. 56–94.

¹⁰ Dubček, Alexander (1921–1992): kommunista politikus, a prágai tavasz idején a Csehszlovák Kommunista Párt első titkára.

¹¹ Bővebben lásd: Mitrovits Miklós: Kádár és Dubček 1968-ban. In: *Kádár János és a 20. századi magyar történelem*. Szerk. Földes György – Mitrovits Miklós. Budapest, Napvilág Kiadó, 2012. 125–146

¹² Husák, Gustáv (1913–1991): kommunista politikus. 1969-től Csehszlovákia Kommunista Pártjának első titkára, majd 1971-től 1987-ig főtitkára. 1975-től 1989-ig a Csehszlovák Szocialista Köztársaság elnöki tisztségét is betöltötte.

¹³ 1969-ben Pozsonyban a Tatran Könyvkiadó Magyar Üzeméből létrehozott, a második világháború utáni első önálló magyar kiadó, melynek feladat körébe a kisebbségi magyar irodalom szervezése, a műfordítás-irodalom (főleg cseh és szlovák művek) támogatása és a közös könyvkiadás keretében Magyarországról behozott könyvek gondozása tartozott. Bővebben lásd: CsML <https://adatbank.sk/lexikon/madach-konyv-es-lapkiado/> (Utolsó letöltés: 2025. 09. 15.)

¹⁴ Bencsik–Mitrovits i. m. 2021, 263.

¹⁵ 1969-ben sikerült elérni a komáromi Magyar Területi Színház kassai részlegének, a Thália Színház létrehozását, amely 1990-ben Kassai Thália Színház néven önállósodott. Bővebben lásd: CsML <https://adatbank.sk/lexikon/komaromi-jokai-szinhaz/> (Utolsó letöltés: 2025. 09. 15.)

**„ORSZÁGAINK
EGYÜTTMŰKÖDÉSE
MEGFELEL KÖZÖS
ÉRDEKEINKNEK, SZOCIALISTA
CÉLJAINKNAK”¹⁶ – AZ 1977-ES
TALÁLKOZÓ**

Az államközi kapcsolatok újbóli élénkülését jelezte, hogy hosszú idő elteltével, 1974-ben hivatalos magyar párt- és kormányküldöttség látogatott Csehszlovákiába. Ezt követően 1976-ban hosszú egyeztetést követően elfogadták a csehszlovák–magyar kulturális munkatervet, ennek eredményeképpen 1976 őszén Csehszlovák kulturális napokat tartottak Budapesten, illetve 1977 tavaszán első ízben Csehszlovákiában is megrendezték a Magyar Kultúra Napjait.

Az 1974-es magyar látogatást viszonzó, 1977. szeptember 14–16. között lezajló csehszlovák állam- és pártküldöttség budapesti látogatása a következő időszakot mindenképp meghatározta és jól szimbolizálta, hisz a bős–nagygyarosi vízlépcsőrendszer felépítéséről szóló államközi szerződés aláírásán túl egy sor egyéb fontos kérdést is érintett. A látogatás keretében Puja Frigyes¹⁷ és Bohuslav

Chňoupek¹⁸ külügyminiszterek tárgyalása után aláírásra került az ún. kultúrcentrum-egyezmény is, amelynek értelmében a prágai Magyar Kulturális Központ és a budapesti Csehszlovák Kulturális és Információs Központ fiókjának létrehozása mellett köteleződött el a két állam.¹⁹ A látogatást üdvözlő szalagcímekben megjelenített nagy barátság árnyékában komoly viták is meghúzódtak – különösen a nemzetiségek szerepét illetően –, illetve a találkozót megelőző napokban elinduló szemeszterben, iskolai tanévben Csehszlovákiában csendben már elindultak olyan folyamatok, ami a magyar nyelvű oktatás ellehetetlenítését, a magyar iskolák felszámolását célozták.

Fontos kitérnünk arra a körülményre, hogy 1976 végén hozott határozatot az MSZMP Politikai Bizottsága „a szomszédos szocialista országokban élő magyar nemzetiségek helyzetéről és ezzel kapcsolatos politikánk egyes kérdéseiről”, amelyben megfogalmazták, hogy „A magyar nemzetiség helyzetét a szomszédos országok vezetőivel való tárgyalásokon pártunk elvi álláspontjának mindenkori hangsúlyozásával

tartsuk napirenden és a negatív jelenségeket megfelelő formában és szinten tegyük szóvá.”²⁰ Ez merőben új felfogást jelentett a korábbiakhoz képest, mivel ahogy a PB ülésen elhangzott, a nemzetiségi kérdés az illető szocialista ország belső ügye, de „nálunk külpolitikai kérdés is”.²¹ Ennek az egyik első óvatos lépésének tekinthetjük, hogy a kisebbségeket mint a két ország közötti híd metaforáját²² – amely a korábbi években Kádár beszédeiben is fel-felbukkant²³ –, a magyar fél a baráti találkozóról kiadott közös nyilatkozatba is szerette volna belefoglalni, de a csehszlovákok mereven elutasították. Puja Frigyes külügyminiszter 1977. szeptember 15-i, tehát a nyilatkozat aláírása előtti nap kelt feljegyzésében is arról tájékoztatta Kádár Jánost, hogy „[...] Egyetlen függőben maradt kérdés van, a nemzetiségekről szóló rész. A csehszlovák elvtársak nem értenek egyet a 6. oldalon megfogalmazott magyar javaslattal, s helyette ugyancsak a 6. oldalon szereplő csehszlovák tervezetet javasolják. [a Kádárnak megküldött tervezetben, hogy egyértelmű legyen, ki is van satírozva a magyar változat – P. B.] Miután Kádár elvtárs tegnapi felvetésére sem

¹⁶ Kádár János beszéde a magyar–csehszlovák barátsági nagygyűlésen (1977. 09. 16). Barátsági nagygyűlés. *Népszabadság*, 1977. 09. 17. 2–3.

¹⁷ Puja Frigyes (1921–2008) kommunista politikus, 1973–1983 között Magyarország külügyminisztere.

¹⁸ Chňoupek, Bohuslav (1925–2004) csehszlovák kommunista politikus, 1971–1988 között Csehszlovákia külügyminisztere.

¹⁹ Popély Árpád: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006, 353.

²⁰ MNL OL MKS 288. f. 5. cs. 707. ö.e. *Jegyzőkönyv az MSZMP PB üléséről*, 1976. december 15. Benne: Berecz János: Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságának a szomszédos szocialista országokban élő magyar nemzetiségek helyzetéről és ezzel kapcsolatos politikánk egyes kérdéseiről (1977.01.20.) 11. [A PB megbízásából a jelentést és az állásfoglalás tervezetét Puja Frigyes és Berecz János kiegészítette, illetve pontosította.]

²¹ *Uo.* 9.

²² Kádár János az MSZMP XI., 1975. március 17–22. között zajló kongresszusán elmondott beszédében értelmezte újra a nemzeti-nemzetiségi kérdés addigi kereteit és vezette be a szomszédosságpolitikában és a határon túli magyarság irányában óvatos, de új minőséget jelentő „hidelmélet” tételt, miszerint „Arra törekszünk, hogy a hazánkban élő német, szlovák, délszláv, román és más nemzetiségek, valamint a szomszédos országok magyar nemzetiségű lakossága hidat alkossanak országaink között.” Vö: A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának beszámolója. Kádár János elvtárs előadói beszéde. *Népszabadság*, 1975. 03. 18. 2–3. A kérdéstről lásd bővebben: Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai I.* Budapest, Napvilág, 2015. 184–231., illetve Földes György: *Nemzet és hegemonia. Magyarország 1945–1989*. Budapest, Napvilág, 2021, 144–160.

²³ 1976. április 12–16. Prágában a CSKP XV. kongresszusán a vendégként felszólaló Kádár János a nemzetiségek hídszerepét hangsúlyozta: „Népeink igazi jószomszédként élnek egymás mellett, és a bennünket összefűző szálakat erősítik az országainkban élő nemzetiségek is, amelyek hidat alkotnak államaink között.” Vö: Kádár János beszéde a CSKP XV. Kongresszusán. Összekötnek bennünket a proletár internacionalizmus eszméi. *Népszabadság*, 1976. 04. 16., 3. Ugyanakkor Kádár János és Nicolae Ceaușescu 1977. június 15–16-i debreceni–nagyváradai csúcstalálkozóján sikerült elfogadtatni ezt a tételt a román féllel, ám ennek ellenére a román nemzeti-ségi politika nemhogy javult volna, hanem tovább keményedett a találkozó után. Bővebben: Földes *i. m.* 2021, 148–149.

történt változás a korábbi csehszlovák álláspontban, azaz nem fogadják el sem az »összekötő kapocs«, sem a »híd« szavakat, javasolom, hogy fogadjuk el a csehszlovák változatot. Ez pontosan megegyezik azzal a szöveggel, amely Lázár György és Lubomir Strougal elvtárs legutóbbi találkozásáról kiadott közös közleményben szerepel. [...] A csehszlovák elvtársak indokai, hogy miért nem fogadják el a magyar javaslatot, nem megalapozottak.”²⁴ Így az aláírt és kiadott közleményből a bekezdés második mondata, amit a magyar fél javasolt, kimaradt: „A küldöttségek hangsúlyozták, hogy a nemzetiségi kérdés marxista-leninista megoldása a Magyar Népköztársaságban és a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban kedvezően hozzájárul a két ország barátságának és együttműködésének továbbfejlesztéséhez. *Egyetértettek azzal, hogy a két ország együttműködésében az országaikban élő nemzetiségek egyre inkább összekötő kapcsot képeznek.*”²⁵ [Kiemelés tőlem – P. B.]

Szeptember 16-án, az Építők Rózsa Ferenc székházában tartott barátsági nagygyűlésen Kádár János viszont nem állta meg, hogy kitérjen erre: „Törekvésünk, hogy a fejlett szocialista társadalom építését célzó legszélesebb népi összefogást a hazánkban élő szlovák és a Csehszlovákiában

élő magyar nemzetiség is erősítse. Kölcsönös érdekünk, hogy a lenini szellemben megvalósuló nemzetiségi politika eredményeképpen az országainkban élő nemzetiségek egyre inkább összekötő kapocsként erősítsék népeink testvéri barátságát.”²⁶ Míg Gustáv Husák vonalasabb beszédében úgy értékelt, hogy a tanácskozásokon „teljes volt a nézetazonosság”, ennek ellenére került a nemzetiségek kérdését és a csehszlovák–magyar jószomszédi viszonyt is Kádár „személyes érdemeihez” kötötte.²⁷

A csehszlovák fél elzárkózásának okairól természetesen a magyar fél is szeretett volna többet megtudni. Tatai József²⁸ pozsonyi főkonzul Rabay Zoltánnal,²⁹ az *Új Szó* főszerkesztőjével folytatott 1977. november 9-i „baráti beszélgetés” után Budapestre továbbított információi alapján a „javasolt szöveg tartalmával szembeni bizonyos elvi fenntartások motiválták”³⁰ a csehszlovák felet. Rabay a főkonzulátuson elmondott véleménye szerint a nemzeti kisebbségek híd, vagy összekötő kapocs szerepét megfogalmazó tétellel a csehszlovák félnek több fenntartása is lehetett. A főszerkesztő az alábbiakat emelte ki ezek közül: „a csehszlovák elvtársak megítélése szerint a magyar tétel nem hangsúlyozza ki eléggé a nemzetiségi kérdés

lenini módon történő megoldásának elsődlegességét és alapvető jellegét, s helyett a nemzetiségeknek a nemzeti és a nemzetek közötti küldetését helyezi az előtérbe; a csehszlovák felet óvatosságra inti az a tény, hogy ez a tétel elsőnek a magyar–jugoszláv viszonylatban került megfogalmazásra. A jugoszlávok elméleti arzenáljában is van egy a nemzeti kisebbségek hasonló küldetését megfogalmazó elv, amely mint sok más jugoszláv elméleti tétel szovjetellenes, az internacionalizmus gyengítését hivatott célt is magában hordoz; a magyar–csehszlovák történelmi múlt számos eddig még marx-lenini alapon nem tisztázott ellentételtől terhes. Ezeknek a kérdéseknek a helyes elvek alapján való tisztázásával követően lehet csak megfogalmazni az országainkban élő nemzeti kisebbségek mai társadalmi és kapcsolati tényezői szerepét”.³¹ A csehszlovák fél elzárkózása és a magyar kisebbség elleni politika éleződése mögött ugyanakkor az ellenzéki irányzatok felélénkülése és két ország rendszerkritikus értelmiségieinek egyre élénkebbé váló kapcsolata is állhatott.³² A csehszlovákiai magyar értelmiség magyarországi szellemi élethez és irodalmi körökhöz kötődő kapcsolatainak nehezítésére irányuló törekvést láthatjuk abban is, hogy prágai és pozsonyi szemüvegen keresztül a „híd”, vagy az „összekötő

²⁴ MNL OL XIX-J-1-j (TÜK) 1977 Csehszlovákia, 41. d. 002554/64/1977 Puja Frigyes: *Feljegyzés Kádár János elvtársnak.* (Budapest, 1977.09.15.)

²⁵ MNL OL XIX-J-1-j (TÜK) 1977 Csehszlovákia, 41. d. 002554/64/1977 Közös közlemény a Csehszlovák Szocialista Köztársaság párt- és kormányküldöttségének magyarországi látogatásáról. [Tervezet], 6.

²⁶ Barátsági nagygyűlés. *Népszabadság*, 1977. 09. 17. 2–3.

²⁷ Uo. 3–4.

²⁸ Tatai József (1917–?) kommunista politikus, az állambiztonság SZT-állományának tagja, majd 1976–1981 között pozsonyi főkonzul. Bővebben: Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Tudástár: <https://neb.hu/asset/phpvAtfE5.pdf> (Utolsó letöltés: 2025. 09. 16.)

²⁹ Rabay Zoltán (1925–1991): újságíró, szerkesztő. 1976-tól 1986-ig az *Új Szó*, Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága magyar nyelvű napilapjának főszerkesztője

³⁰ MNL OL XIX-J-1-j (TÜK) 1977 Csehszlovákia, 42. d. 00234/5/1977 Tatai József: *Információ a kétoldalú nemzetiségi kapcsolatok megfogalmazását illető csehszlovák fenntartások hátteréről.* (Pozsony, 1977.11.25.)

³¹ Uo.

³² A január 1-én kelt Charta 77 nyilatkozattal már január 9-én szolidaritást vállalt magyar értelmiségiek egy csoportja. A budapesti szolidaritási nyilatkozatot a *Le Monde* megjelentette és a Szabad Európa Rádióban is beolvasták. Bővebben: Kis János: *Szabadságra ítélve. Életrajzi beszélgetések Meszerics Tamással és Mink Andrással.* Budapest, Kalligram, 2021, 198–201.

kapocs” is a magyar kultúrához való tartozás deklarását jelentette és mint ilyen, a vélt magyar nacionalista törekvésekkel jelentett egyet.³³

A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR OKTATÁS HELYZETE

A Szlovák Nemzeti Tanács 1944 végén, még az ellenállás idején,³⁴ majd 1945 elején hozott döntéseinek következtében a magyar iskolák nem indulhattak el a háború lezárását követő tanévben, az ezt követő évek kálváriája,³⁵ a *hontalanság évei* pedig csak tovább késleltették a folyamatot. A háború veszteségei, majd a jogfosztások és kitelepítések, deportálások következtében amúgy is megfogyatkozott magyar pedagógusok utánpótlása igen komoly késéssel indult meg.³⁶ A tárgyalt korszakban – de az 1945 utáni időszak egészéről

elmondható, hogy – időről időre olyan intézkedéseket készítettek elő vagy olyan átalakítási és „modernizációs” tervezeteket dolgoztak ki – melyekből esetenként sikerült is életbe léptetni némely elemet –, amely rendre negatívan érintette a magyar nyelvű oktatás helyzetét, sőt alapvetően annak ellehetetlenítésére, felszámolására törekedett. Azzal, hogy a magyar pedagógusképzést Pozsonyból a magyar szempontból szloványvidéknek tekinthető Nyitrára költöztették, a magyar hallgatók számára nem maradt helyben gyakorlóiskola, így a tanárképzés „hátszág nélkül maradt”. Mesterségesen előidézve, nyersanyaghiányra vagy a nyomdákban fellépő műszaki problémákra hivatkozva a magyar nyelvű tankönyvellátottság is állandó kihívást jelentett az iskoláknak.³⁷ A '70-es évek második felében egyértelműen

felgyorsult a magyar iskolák felszámolásának előkészítése: 1977-től elsősorban adminisztratív eszközökkel, fokozatosan leépítették a nyitrai főiskola magyar szakpárjait, azaz csak szlovák nyelven lehetett szaktanári diplomát szerezni (a magyar nyelvű pedagógusképzés helyzete csak 1990 után rendeződött).³⁸

A magyar kisebbséget hátrányosan érintő csehszlovák nemzetépítési és asszimilációs szándékokat szolgáló „oktatásügyi” minta minden bizonyítással Moszkva irányából érkezett. A hetvenes évek második felében a Szovjetunióban egy olyan birodalmi érdekeket szolgáló folyamat indult el,³⁹ amely az orosz nyelv oktatását és annak hegemóniáját a tagköztársaságok iskoláiban anyanyelvként oktatott nyelvek kárára terjesztette ki.⁴⁰

³³ Marušiak, Juraj: A magyar kisebbség a normalizációs évek szlovákiai politikájának összefüggéseiben (1. rész). *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2005/1, [51–74.] 64. Marušiak kétrészes nagy tanulmánya az egyik legalaposabb elemzés a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetéről a Husáki időszakban. Lásd még: Marušiak, Juraj: A magyar kisebbség a normalizációs évek szlovákiai politikájának összefüggéseiben (2. rész). *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2005/2, 63–84.

³⁴ A Szlovák Nemzeti Tanács – mint a második világháború alatti szlovák ellenállás legfőbb döntéshozó szerve – „nagykorán, 1944. szeptember 6-án elfogadta első hatályos rendeletét a német és a magyar tanítási nyelvű iskolákkal kapcsolatban: megszüntetett minden ilyen iskolát, kivéve az 1938. október 6-a előtt létesített elemi népiskolákat.” Vö. László Béla: A (cseh)szlovákiai oktatásügy szerkezete, valamint közigazgatási és jogi keretei 1945 után. In: *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998 II.* Szerk. Tóth László – Filep Tamás Gusztáv. Budapest, Ister Kiadó, 1998. [94–178.] 94–95.

³⁵ Az 1945. április 5-én kiadott kassai kormányprogram XV. fejezete a német és a magyar kulturális intézmények, és különösen az iskolák felszámolását tette az új csehszlovák kormány feladatává: „Megvalósul az iskolák és más kulturális intézmények (színházak, könyvtárak stb.) megszüntítése [...] Az elnyomatás idején kiadott összes tankönyvet eltávolítjuk. [...] A cseh és a szlovák városokban bezárjuk az összes német és magyar iskolát.” Vö: Az új csehszlovák kormány, a csehek és szlovákok nemzeti frontja kormányának programja (Kassa, 1945. április 5.) [Kassai kormányprogram] Közli: *Jogfosztó jogszabályok... i. m.* 2005, [37–51] 49–50.

³⁶ Bővebben lásd: László Béla i. m. 1998, 150–151.

³⁷ A tárgyalt időszakban is köztudott problémát jelentett a tankönyvhiány. A magyar nyelvű pártlapban, az *Új Szóban* közzétett interjú készítője, Tölgyessy Mária is azzal kereste fel az 1975/1976-os tanév kezdete előtt Bertók Imrét, a Szlovákiai Pedagógiai Kiadványkiváltat főszerkesztő-helyettesét, hogy „tájékoztasson, hogyan készültek fel az új tanévre és lesz-e elegendő tankönyv”. Az ellentmondások megszüntetésében (az összes tankönyvfajta összege több mint a tanévkezdésig megérkező és a hiánylistán szereplő együttvéve) elismerte, hogy „a kiadó önhibáján kívül több hetes-hónapos eltolódás mutatkozik, a helyzetet mégis kedvezőnek ítélnék meg, hiszen az iskolák tankönyvellátásában nem lesz különösebb fennakadás”. Vö: Tankönyvekről – az új tanév előtt. *Új Szó*, 1975. 08. 29., 6.

³⁸ A megszüntetés időszakában, tehát 1979-től 1994-ig (16 év alatt) már csupán 664 magyar pedagógus végzett; közülük 436 volt tanító és csak 228 tanár. László Béla i. m. 1998, 151–152.

³⁹ Marušiak i. m. 64.

⁴⁰ Ezt Duray Miklós egy Csernyenko – ekkor SZKP KB titkár – által 1976-ban Taskentben szervezett oroszországi oktatásügyi szakkonferenciához köti, „amelyen a nem oroszok eloroszosításának érdekében az orosz nyelven való oktatás tantárgyak szerinti bevezetéséről tárgyaltak. A taskenti konferencián meghívottként megjelentek a szlovák oktatásügy képviselői is. Az ott szerzett tapasztalatok és biztatások alapján kezdték tervezni 1977-ben a szlovák nyelvű oktatásnak a magyar iskolákra való kiterjesztését.” Duray Miklós: Mikor és mivel kezdődött a kommunista egypártrendszer megszűnése? In: Uő: *Rendszerváltozás, rendszerváltoztatás, rendszerváltás a Kárpát-medencében 1963–2015 I. kötet.* Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 14/1., 2016. [37–53] 43–44. Véleményem szerint egy 1975-ös konferenciáról lehet szó, amelyről Horváth Istvánnak jelent meg egy hosszabb tudósítása a *Szocialista Nevelés* 1976/2 számában. A „Szovjetunió nemzetiségi iskoláiban folyó orosz nyelvoktatásnak időszzerű elméleti és gyakorlati kérdéseinek” szentelt tanácskozáson alapvetően technikai, módszertani és tankönyv-ellátottsági problémákra vezették vissza az egyes tagköztársaságokban tapasztalható orosz nyelvtudásbeli hiányosságokat és hangsúlyozták, hogy csak ideológiai ellenfelek és [hír]hamisítók értelmezik úgy „ezt a természetes folyamatot” [az orosz nyelv jelentőségének növekedését], „mint az orosz nyelvnek és kultúrának más nemzetekre való erőszakos rákényszerítését.” Vö: Horváth István: A második nyelv oktatásának problematikája a Szovjetunió nemzetiségi iskoláiban. *Szocialista Nevelés*, 1976/2, 39–44. Kárpátalja tekintetében érdemes megjegyezni, hogy a Fedinec Csilla és Oficinskij Román által összeállított kronológia 1978–1979-re tesz egy sor fontos olyan eseményt (többek között egy 1979-es taskenti konferenciát) és

Az *Új Szó* 1978. március 25-i számának második oldalán jelent meg a Csehszlovák Távirati Iroda rövid híre a Szlovák Nemzeti Tanács Elnökségének előző napi üléséről. A szűkszavú tudósításból derült ki, hogy olyan törvénytervezet van készülőben, amely a nemzetiségi iskolákba járó diákok szlovák nyelvtudásának javítását hirdeti, de az értő olvasó számára nyilvánvalóvá vált, hogy valójában a nemzetiségi iskolák, így a magyar tannyelvű alap- és középiskolák elsorvasztását tűzte ki célul: „A nemzetiségi lakosság teljes mértékben érvényesíti az anyanyelven való alap- és középfokú oktatás lehetőségét. Szükséges azonban, hogy a nemzetiségi iskolákban javítsák a szlovák nyelv oktatásának minőségét és kiterjesszék a szaktantárgyak szlovák nyelven való oktatását, amivel még kedvezőbb feltételeket lehet teremteni ahhoz, hogy nemzetiségekhez tartozó állampolgáraink érvényesüljenek társadalmi életben. A nemzetiségek szükségleteinek kielégítése terén elért sikerek pozitívan hatnak a nemzeteink és nemzetiségeink közötti bizalom és együttműködés megszilárdítására. Az SZNT Elnöksége javasolta, hogy a jövőben rugalmasan oldják meg a nemzetiségi tannyelvű iskolák pedagógusainak képzettségével összefüggő kérdéseket és még szélesebb körben terjesszék a nemzetiségek sajátos szükségleteinek kielégítése terén elért eredményeket.”⁴¹ A *Národné*

výbory (Nemzeti Bizottságok) című hivatalos belügyi folyóirat 1978/6. száma kicsit részletesebben is megerősítette a tervezetet, amelynek értelmében a nemzetiségi alapiskolák (általános iskolák) 5. évfolyamától kezdve bevezették volna – az anyanyelvi órák, a történelem és földrajz kivételével – a szaktantárgyak szlovák nyelvű oktatását, amely magával hozta volna a rendeletnek és az átalakításnak megfelelően nem akaró vagy nem tudó pedagógusok elbocsátását is.⁴²

A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR KISEBBSÉG JOGVÉDŐ BIZOTTSÁGÁNAK INDULÁSA

A baljós előjelek után és az oktatásügyben tapasztalt folyamatos jogkorlátozást megélve, „a tervet a csehszlovákiai magyar kisebbség értelmiségének egy csoportja utolsó vészjelzésként értelmezte”⁴³ Ez hívta életre a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságát, amely nem egy formális bizottság volt, hanem pár tucat a rendszerrel kritikus és a közössége sorsáért felelős értelmiségi megoldásaiban és akcióiban kreatívnak mondható „alkalmi munkatársi érintkezése folytán kialakult laza közösség”.⁴⁴ Az egész munka egy konkrét és gyakorlati szándék egyszerű megfogalmazásával kezdődött „meg kell menteni a magyar iskolákat”⁴⁵, így nem volt hivatalos alakulás, alapító dokumentum és azt is, hogy 1978. áprilisára

tehetjük az alapítást – ahogy Duray is írja – „csak utólag lehet megállapítani, mert a zéró időpontban egyikünk sem sejtette, hogy éppen jogvédő bizottság alapításán munkálkodik.”⁴⁶

A magyar lakosság a tavasz folyamán a Bizottság kezdeményezésére a szlovák állami és pártvezetéshez intézett levelek sokaságában tiltakozott a tervbe vett intézkedések ellen. A Bizottság első számú dokumentumát, amely a szlovákiai magyar iskolák helyzetét mutatta be és amely eredetileg munkaanyagnak volt szánva, 1979-ben a müncheni *Új Látóhatár* jelentette meg.⁴⁷

A Bizottság működésének 11 éve alatt összesen 65 dokumentumot adott ki: tiltakozó nyílt leveleket, statisztikákat, jelentéseket, tanulmányokat, beadványokat, felhívásokat, statisztikákat, amelyet nem egyszer állami- és pártvezetőknek címeztek és adtak postára, illetve ellenzéki mozgalmaknak küldtek meg. A dokumentumok üzenetét nyomtatásban emigráns magyar lapok és folyóiratok igyekeztek felerősíteni, így az *Új Látóhatár* mellett az *Irodalmi Ujság* és a párizsi *Magyar Füzetek*, de a csehszlovákiai magyarság ügyét a legtöbb emigráns sajtótermék rendszeresen nyomon követte. A Bizottság tevékeny magvát – változó összetételben⁴⁸ – 10-15 szlovákiai magyar értelmiségi alkotta, de akcióikkal ezeket mozgattak

döntést, amely az orosz megerősítését tűzte ki célul a Szovjetunióban, illetve az ukrán tagköztársaság iskoláiban. Vö: *Kárpátalja 1919-2009 történelem, politika, kultúra*. Szerk.: Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Budapest, Argumentum, 2010, 610.

⁴¹ Összhangban a XV. pártkongresszus programjával. Az SZNT Elnökségének üléséről. *Új Szó*, 1978. 03.25., 2.

⁴² A szlovákiai magyar iskolák elsorvasztása. (Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának 1. dokumentuma). Közli: *Kettős elnyomásban. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről, 1978-1989*. Összeállította: Duray Miklós. (2. bővített kiadás) Pozsony, Madách-Pozonium, 1994. 20-27.

⁴³ Uo. 20.

⁴⁴ Duray Miklós: A csehszlovákiai magyar kisebbség társadalmi jogvédelmének tíz éve (1978-1987). In: *Kettős elnyomásban... i. m.* 1994, 11.

⁴⁵ Uo. 9.

⁴⁶ Uo. 9.

⁴⁷ A szlovákiai magyar iskolák elsorvasztása. *Új Látóhatár*, 1979/1-2, 106-110.

⁴⁸ A Bizottság munkáját a kezdetekben támogatta Janics Kálmán (az első dokumentumhoz csatolt statisztikát ő szerkesztette), de a csehszlovák állambiztonság (*Státní bezpečnost/StB*) komoly erőket és ügynökhálózatot mozgósított, hogy bomlasztásuk révén a magyar

meg. A bekapcsolódó személyek – hogy ezáltal is védve legyenek a csehszlovák hatóságok zaklatásaitól – névtelenek, pontosabban: *megnevezetlenek* maradtak, majd egyedül Duray Miklós vállalta szövivőként névvel is; ahogy a dokumentumok alján írták: „a kiadmány hitelül: Duray Miklós”.

A csehszlovák hatóságok kezdetben a sötétben tapogatóztak, amikor a csoport tagjait akarták felfejteni, de komoly erőket mozgattak meg, illetve idővel Duray Miklós több segítőjét és munkatársát is beszervezték.⁴⁹ Ennek folyamánként Durayt állandóan megfigyelték, végül hónapokig tartó nyomozás és kihallgatások után, 1982. november 10-én a Csehszlovák Köztársaság társadalmi és államrendje és nemzetközi érdekei ellen irányuló széleskörű felforgató tevékenység elkövetésének vádjával⁵⁰ letartóztatták Duray Miklóst. Az

1983. január 31-én kezdődött bírósági tárgyaláson megjelent a Magyar Írószövetség képviselőiben Cseres Tibor, Csúrka István és Mészöly Miklós, hogy szolidaritását kifejezze Durayval.⁵¹ A per során Duray tolmácsot nem igényelt és higgadtan érvelve imponáló felkészültségről adott tanúbizonyságot.⁵² A tanúk között jó néhány magyar értelmiségit meghallgatott a bíróság, többek között az ekkora már Durayval szembefordított Janics Kálmánt,⁵³ aki tanúvallomásával a vád és a bíróság forgatókönyvét is megzavarta, azzal, hogy erősen zavaros történeteiben külföldi titkosszolgálatoknak való kémkedéssel vádolta meg Durayt.⁵⁴

A pozsonyi perrel párhuzamosan magyarországi értelmiségiek tiltakozó levélben fordultak Losonczy Pálhoz, az Elnöki Tanács akkori elnökéhez. A levelet háromszázötvenen írták alá, megfogalmazói Kiss Ferenc, Für

Lajos és Kiss Gy. Csaba voltak, míg a levél köröztetésében és az aláírások gyűjtésében részt vett Csoóri Sándor, Perjés Géza, Benda Gyula, Mészöly Miklós, Hamburger Mihály, Kis János és Donáth Ferenc is.⁵⁵

A pert először elhalasztották, majd némileg váratlanul 1983. február 22-én a Pozsonyi városi Bíróság Gustáv Husák köztársasági elnök utasítására szabadlábra helyezte Durayt.⁵⁶

A következő évben, 1984. május 10-én a csehszlovák állambiztonság a köztársaság külföldi érdekeinek megkárosítása és izgatás vádjával ismétleten letartóztatta Duray Miklóst.⁵⁷ A letartóztatás hírére a New York-i Magyar Emberi Jogok Alapítvány, a Nemzetközi Pen Club felhívására amerikai írók – Norman Mailer, Arthur Miller, Allen Ginsberg és Kurt Vonegut – Gustáv Husáknak címzett közös levélben, míg az

kisebbség két vezető személyiségét szembefordítsa egymással és nem csak a csehszlovákiai magyar közvélemény, hanem a magyarországi ellenzékiek körében is. Vö: *Vállalás és kiállítás*. (Miklósi Péter interjúja Bukovszky Lászlóval.) Új Szó, 2023.06.10. <https://ujso.com/panorama/vallalas-es-kiallas> (Utolsó letöltés: 2025. 09. 15.).

⁴⁹ Bukovszky László, aki korábban a szlovák Nemzeti Emlékezet Intézetének (*Ústav Pamäti Národa – ÚPN*) Levéltári Főosztályának igazgatója, majd a csehországi Állambiztonsági Szolgálatok Levéltárának főigazgatója, valamint egy időben Szlovákia Kisebbségi Kormánybiztosa volt, a budapesti Országház felsőházi termében 2023. április 30-án tartott *Duray Miklós emlékkonferencián* meg is nevezte a Duray Miklós környezetéből szervezett személyeket. A konferencián elhangzott előadás felvétele: Bukovszky László: Duray Miklós mint a csehszlovák politikai rendőrség célszemélye. https://youtu.be/dWqX24Dyv54?si=_S2bej1Vky9opkLC (Utolsó letöltés: 2025. 09. 15.) Az ügynökügy kapcsán kisebb sajtóvita is keletkezett Bukovszky és az egyik megnevezett, Varga Sándor között. Vö: *Vállalás és kiállítás... i.m.*, illetve: Varga Sándor: Nincs bocsánat? Új Szó, 2023. 06. 28. <https://ujso.com/velemeny/nincs-bocsanat-0> (Utolsó letöltés: 2025. 09. 15.); Varga Sándor: Szembenézés. *Felvidék.ma*, 2023. 06. 18. <https://felvidek.ma/2023/06/18/szembenezes/> (Utolsó letöltés: 2025. 09. 15.); Bukovszky László: Vajúdtak a hegyek és végül egeret szültek. *Felvidék.ma*, 2023. 06. 28. <https://felvidek.ma/2023/06/28/vajudtak-a-hegyek-es-vegul-egeret-szultek/> (Utolsó letöltés: 2025. 09. 15.); Varga Sándor: Bűntárs vagy áldozat? *Felvidék.ma*, 2023.10.10. <https://felvidek.ma/2023/10/10/buntars-vagy-aldozat/> (Utolsó letöltés: 2025. 09. 15.)

⁵⁰ Csehszlovákia nemzetközi érdekei ellen irányuló széleskörű felforgató tevékenység mögött a Bizottság nyugaton közzétett dokumentumait és a Püski Sándor által New Yorkban kiadott, önéletrajzi ihletettséggű könyve, a *Kutyaszorító*, amelyhez Csoóri Sándor *Kapaskodás a megmaradásért* címmel írt előszót és amelyért Csoórit végül szilenciumra kárhoztatták.

⁵¹ Duray Miklós pere. *Beszélő* 7 (1983), 135–137.

⁵² Szarka László: 1983. január 31.–február 22. – Duray Miklós politikai pere. *Rubicon Online*, 2023. 02. 21. <https://rubicon.hu/hu/cikkek/1983-január-31-február-22-duray-miklós-politikai-pere> (Utolsó letöltés: 2025. 09. 15.)

⁵³ Janics Kálmán (1912 – 2003): orvos, író, politikus. Pozsonyban érettségizett (1931), majd ugyanitt szerzett orvosi diplomát (1937). 1937–1942 között előbb Trencsénben, majd Komáromban kórházi alorvos, 1943–1945-ben katona, 1945-ben Nádszegen, 1946–1949-ben Jolsván magánorvos, 1949–1978 között ugyanitt városi orvos. 1936-tól publikált, cikkei azonban 1945–1968 között politikai okból nem jelenhettek meg. 1979-ben *A hontalanság évei* c. könyvének svájci megjelentetése miatt kitiltották a Rozsnyói járásból, ezért visszaköltözött szülőfalujába, és 1989-ig a vágssellyei Duslo, ill. Hydrostav vállalat orvosa volt. A rendszerváltáskor aktív közéleti szerepet vállalt, a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom egyik alapítója és tiszteletbeli elnöke. 1990–1992-ben parlamenti képviselő. Bővebben lásd: CsML <https://adatbank.sk/lexikon/janics-kalman/> (Utolsó letöltés: 2025.08.31.)

⁵⁴ Janics Kálmánt minden bizonnyal az akkor már a csehszlovák állambiztonság által szervezett Püspöki-Nagy Péter fordította szembe Durayval. Janics már 1981-ben feljelentette Durayt egy Gustáv Husáknak címzett levelében, amelyet másolatban magyar ellenzékieknek is megküldött. Erről bővebben, illetve a levelet közli: Pálkás Barnabás: *Konspirált könyvkiadás*. Janics Kálmán levelei Biró Friderikának *A hontalanság évei* megjelenésével kapcsolatban. *Lybus – Magyarságtudományi Forrásközlemények* 2020. 943–968., illetve vö. Szarka i. m. 2023.

⁵⁵ Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumai 1968–1987*. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2017, 250

⁵⁶ Popély i. m. 2006, 383.

⁵⁷ Popély i. m. 2006, 392.

Egyesül Államok kongresszusának 38 tagja Tom Lantos kezdeményezésére szintén közösen emelte fel szavát Duray védelmében. A tiltakozókhoz csatlakoztak szlovák ellenzékiek, így Ján Čarnogurský,⁵⁸ Milan Šimečka,⁵⁹ Jozef Jablonický⁶⁰ és Miroslav Kusý⁶¹ is, valamint nyáron Budapesten megalakult a Duray-bizottság a magyar közvélemény tájékoztatása céljából.⁶²

Duray Miklós második letartóztatása alatt 1983–1985 között a Jogvédő Bizottság ideiglenesen Szlovákiai Magyar Iskolák Védelmi Csoportja néven adta ki a dokumentumokat. Végül a belföldi, magyarországi és nemzetközi nyomás hatására Csehszlovákia felszabadulásának 40. évfordulója alkalmából meghirdetett amnesztiára hivatkozva, 470 nap vizsgálati fogság után, Durayt Miklóst szabadon engedték.⁶³ A Bizottság tovább folytatta tevékenységét, majd hogy a további kellemetlenségeket elkerüljék, a csehszlovák hatóságok 1988 augusztusában engedélyezték, hogy kiutazzon az Amerikai

Egyesült Államokba, ahol Indiana Egyetem vendégtanára volt. Csak a bársonyos forradalom után tért haza.⁶⁴ A Bizottság 1989 decemberében függesztette fel tevékenységét, Duray és társai közül többen is közéleti pályára léptek.

ÖSSZEGZÉS

Duray Miklós a Bizottság tevékenységének elindulását az egyértelmű vészhelyzet felismeréséhez köti, nem pedig a helsinki folyamathoz, vagy a szomszédos országokban és épp Csehszlovákiában induló ellenzéki vagy polgárjogi mozgalmakhoz. Ugyanakkor elismeri, hogy a későbbiekben ezeknek komoly szerepe volt abban, hogy a csehszlovákiai magyarság az üzeneteit fel tudja hangosítani.

Az erdélyi magyarság egyre tartatlatlanabb és látható, majd publicitás is kapó ügye mellett, részben a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának tevékenysége, Duray Miklós meghurcolása és a magyar iskolák kérdése is katalizálhatta azokat

a folyamatokat, amelyek eleinte a politikai és kulturális ellenzéki körök beszédtemájává tették határon túli, így a csehszlovákiai magyarság helyzetét is, majd a szélesebb közvélemény és a hatalom ingerküszöbét is elérték, sőt a '80-as évek második felében már az állam és a párt egyes képviselői is vállalták az óvatos konfliktust a szomszédos országokkal szemben, a magyar közösség érdekében.⁶⁵ Véleményünk szerint mindezen apró, néha jelentéktelennek tűnő összetevőkből, de egyértelműen a fentebb tárgyalt, 1978-ban induló „önvédelmi harcból” bontakozott ki az a folyamat – amelynek tematizálásában az emigrációban élő⁶⁶ és hazai értelmiségi csoportoknak, a bibói értelemben vett *szabadság kis köreinek*⁶⁷ is döntő szerepe volt –, amely azt eredményezte, hogy idehaza a határon túli magyarságról alkotott kép és közbeszéd megváltozzon.

A szlovákiai magyarság önvédelmi harca az iskoláiért, nyelvhasználatáért a hetvenes

⁵⁸ Čarnogurský, Ján (1944): jogász, szlovák ellenzéki politikus. A bársonyos forradalom után, 1991–1992 között Szlovákia miniszterelnöke volt.

⁵⁹ Šimečka, Milan (1930–1990): szlovák filozófus.

⁶⁰ Jablonický, Jozef (1933–2012): szlovák történész.

⁶¹ Kusý, Miroslav (1931–2019): szlovák filozófus, újságíró.

⁶² A bizottság vezetője Hamburger Mihály, tagjai Bence György, Benda Gyula, Nagy Bálint, Törzsök Erika és Vargha János voltak. Vö: Popély i. m. 2006, 392. A magyarországi tiltakozások között meg kell említenünk Vigh Károly losonci születésű történészt, aki Csehszlovákiából elszármazott, Magyarországon duró értelmiségiek körében gyűjtött aláírásokat és fordult beadvánnyal az MSZMP vezetéke felé. Erről lásd bővebben: Vigh Károly: Duray Miklós ügye az MSZMP Központi Bizottsága előtt. *Valóság* 2009/1, 67–72.

⁶³ Perének és fogvatartásának történetét *Kutyaszorító II.* című művében írta meg. Vö: Duray Miklós: *Kutyaszorító II.* New York, Püski, 1989.

⁶⁴ Szarka i. m. 2023.

⁶⁵ Bárd Nándor A budapesti kormányzatok magyarságpolitikájának korszakolásában és elemzésében a jelen tanulmányban tárgyalt és az azt követő korszakot találóan a *probléma újrafelfedezéseként és az intézményesülés kezdeteként* azonosítja. Vö: Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony, Kalligram, 2004, 93–100.

⁶⁶ Erről lásd bővebben Nagymihály Zoltán e számban megjelent tanulmányát.

⁶⁷ A fogalmat Bibó István 1947-ben a *Válasz* folyóiratban megjelent *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* című tanulmányában használta. Vö: Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. *Válasz*, 1947/6. 493–504. A szállóigévé vált szókapcsolat alapvetően nem volt központi eleme Bibó mondandójának, sőt konkrétan a tanulmánynak sem, de az értelmező közeg – főleg az 1970-es évektől – olyan találónak érezte a saját élethelyzetére és értelmiségi csoportjainak, társaságainak túlélési stratégiájára, hogy azt kiragadva, sőt talán többletjelentést is tulajdonítva annak, kezdte használni. Ugyanakkor úgy látom, hogy – ha Bibó eredeti gondolatába többet is vetített bele az utókor – ez fogalomhasználat mégis jól írja le tárgyalt korszak magyar társadalmának „szövetesedését” a rendszerváltás felé vezető úton, azaz, hogy fejlődhetett a rendszerkritikus értelmiség a baráti társaságokból, szellemi körökből „látens hálózatokká”, majd rendszerváltó pártokká és karolhatott fel olyan nemzeti sorskérdéseket, mint 1956 vagy a határon túli magyarság. A kérdésről lásd bővebben: Szécsi Árpád vonatkozó írásait. 2023-as monográfiájában alapvetően az MDF előtörténetén keresztül foglalkozik a kérdéssel: Szécsi Árpád: *Rendszerváltó mozgalom. A Magyar Demokrata Fórum előzményei és korai története, 1979–1990*. Budapest, RETÖRKI, 2023, illetve a bibói fogalom értelmezéséről lásd: Balog Iván: Exkurzus: „A szabadság kis körei” toposza a Bibó-recepcióban. In: Uő: *Bibó István recepciója. Politikai áttértelemzések*. Budapest, Argumentum, 2010, 62–70.

években indult, de a fenyegetettség azóta is újra és újra felszínre tör – rendszerint praktikus okokra hivatkozva, mint a jobb szlovák nyelvismeret elsajátításának segítése vagy a költségvetési értelemben nem hatékony kiskolák összevonása. 1989 decemberében a Duray Miklós vezette Jogvédő Bizottság felfüggesztette működését, abban a reményben, hogy ezentúl a csehszlovákiai magyarság „nyíltabban harcolhat politikai, társadalmi, jogi, szociális és állampolgári egyenjogúsításáért, kollektív jogaiért”.⁶⁸

És valóban, ma a Jogvédő Bizottság nem működik, de a szlovákiai magyarság pedagógusai, szülői csoportok, a civil szervezetek és magyar párt(ok) tovább kell(ett), hogy folytassák ezt a küzdelmet; elég csak a mečiari időszak küzdelmeire⁶⁹ és az elmúlt időszak híreit felidézni az új szlovák nyelv-törvény-tervezet vagy az összevonásra ítélt vagy megszűnő magyar iskolák kapcsán.⁷⁰ A teljesebb kép érdekében nem érdemes arról sem megfeledkezni, hogy

a rendszerváltás éveiben (és azóta is) a többi határon túli magyar közösség is állandó jogvédő harcot folytat mind a mai napig az anyanyelvi oktatásért – a demográfiai és elvándorlási kihívásokon túl, hadd utaljak csak az 1990. februári 10-i több tízezres könyves-gyertyás tüntetésre Marosvásárhelyen,⁷¹ vagy a kárpátaljai magyarság mai helyzetére a háború okozta *exodus*, az ukrán oktatási törvények jelentette fenyegetettség és olyan nyílt kisebbségellenes intézkedések, amelyek közül a munkácsi II. Rákóczi Ferenc Középiskola kálváriája talán a legismertebb.⁷²

Az, hogy nem vált valósággá a Bizottság első dokumentumának mellékleteként Janics Kálmán által szerkesztett statisztikai elemzés jóslata, miszerint „a 2000. évre a fiatal értelmiség eltűnik, kb. 1995-ben megszűnnek a középiskolák”,⁷³ nagymértékben a Duray Miklós vezette Jogvédő Bizottság által életre hívott önvédelmi küzdelemnek, „a csehszlovákiai

magyar kisebbség nemhivatalos jogvédelmi tevékenységének” köszönhető.

⁶⁸ A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának nyilatkozata eddigi tevékenységének felfüggesztéséről. (A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának 65. utolsó dokumentuma, 1989. december 28.) In: *Kettős elnyomásban... i. m.* 1994, 388.

⁶⁹ 1993-ban, az immár önálló Szlovákiában merült fel az ún. *alternatív iskolák* tervezete. A modell szerint a nemzetiségi iskolák mellett alternatív iskolák indítását is engedélyezték volna, ahol a szaktárgyakat szlovákul tanítják. A következő években az alternatív oktatás kérdésében nyílt és igen brutális támadás indult a magyar iskolák ellen. A tiltakozó igazgatókat leváltották, a galántai középiskola bezárásával fenyegettek, de Eva Slavkovská oktatási miniszter egyetlen szülőt sem talált, aki kérvényezte volna az alternatív oktatást gyermeke számára. Ebben a kiélezett időszakban a Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége vezette önvédelmi mozgalomnak köszönhetően sikerült visszaverni ezeket a támadásokat, de kísérlet történt az egynyelvű (értsd: csak szlovák) bizonyítványok bevezetésére is. Végül 1998-ban a választási szövetségként létrejövő Magyar Koalíció, majd közös pártként a Magyar Koalíció Pártjának kormányra kerülésével kerülhetett le a kérdés a napirendről. Simon Attila: Az iskolák védelméért folytatott küzdelem 1994–1998. In: *Magyarok Szlovákiában IV. Oktatásügy (1989–2006)*. Szerk. László Béla – A. Szabó László – Tóth Károly. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006, 191–197.

⁷⁰ A kérdéstről lásd: A Magyar Szövetség észrevételei a most készülő iskolatörvénnyel kapcsolatban. *Felvidék.ma* <https://felvidek.ma/2025/07/12/a-magyar-szovetseg-eszrevetelei-a-most-keszulo-iskolatorvennyel-kapcsolatban/> (Utolsó letöltés: 2025. 09. 15.)

⁷¹ 1990. február 10-én Marosvásárhelyen több tízezer ember tüntetett a kisebbségi jogokért, a magyar tannyelvű Bolyai Farkas Líceumért, a Bolyai Tudományegyetemért és a többi főiskoláért. A tüntetés előzménye *Vatra Romaneasca* nevű magyarellen csoport február 7-i megalakulása volt, majd ennek egyenes következményeként február 9-én román fiatalok tüntettek a magyar nyelvű oktatás ellen, több magyar diákot, illetve a helyi tévé magyar operatőrért is összeverték. Erre február 10-én több tízezer magyar ember néma tüntetéssel válaszolt. A résztvevők a kezükben egy könyvvel és egy gyertyával vonultak fel a városban. Bővebben lásd: Udvardy Frigyes: A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1990–2017. [Online kronológia]. <https://udvardy.adatbank.ro/> (Utolsó letöltés: 2025. 09. 15.), illetve Marosi Barna: Február 10, Marosvásárhely. *Romániai Magyar Szó*, 1990. 02. 13. 1–3.

⁷² Schink Istvánt, a Munkácsi II. Rákóczi Ferenc Középiskola igazgatóját 17 évi munka után jogtalanul távolították el 2023 januárjában és csak hosszú huzavona után, 2023 decemberében térhetett vissza munkahelyére, de a tanév botrányos körülmények között indult, hisz a tanévnyitón a kinevezett igazgató nem engedélyezte a magyar Himnusz eléneklését, a magyar zászló használatát és a nemzeti színeket. Vö: Rehó Viktória: Csendes, de határozott kiállás a munkácsi magyar iskola tanévnyitóján. *Kárpátalja*, 2023.09.02. <https://karpataljalap.net/2023/09/02/csendes-de-hatarozott-kiallas-munkacsi-magyar-iskola-tanevnyitojan> (Utolsó letöltés: 2025. 09. 15.); Győzött a józan ész: ismét Schink István a munkácsi magyar iskola igazgatója. *Kárpáti Igaz Szó*, 2023.12.13. <https://kiszso.net/2023/12/13/gyozott-a-jozan-esz-ismet-schink-istvan-a-munkacsi-magyar-iskola-igazgatoja/> (Utolsó letöltés: 2025. 09. 15.)

⁷³ Lásd: A szlovákiai magyar iskolák elsorvasztása. (Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának 1. dokumentuma). Vö: *Kettős elnyomásban... i.m.* 1994, 26.

Kahler Frigyes

Volt egyszer egy forradalom

Szubjektív megemlékezés és búcsú

Mi emberek, a végtelen idő adott pillanatában születettek, még nem tudhatjuk, milyen korban kell leélni az ajándékkul kapott életünket. Nem tudhatjuk, milyen küzdelmek, bánatok és sikerek jutnak osztályrészül, s milyen csapdák leselkednek ránk. Ez utóbbiak elkerülésében az előtünk járó nemzedékek nyújthatnak segítséget.

Az én nemzedékem, amelyet arra neveltek szüleink és nagyszüleink – kis elemistaként a '40-es évek végén-ötvenes évek elején –, hogy „senki előtt egy szót sem, amit otthon hallottál” (pedig soha politikáról nem esett szó, „de mit lehet tudni...”), megtanultuk, együtt kell élni a zsarnoksággal. Nagyon hamar megértette – vagy inkább megérezte – a cseperedő gyermek, hogy két világ van. A család, amit védeni kell, mert az a jó, s a külvilág, amelytől védeni kell, mert ami onnan jön, az rossz. S a hírek ellenére – elvitték Jóska nagyapját az éjjel, s Attiláékát családostól a Hortobágyra hurcolták – folytak a mindennapok, mert élni kellett, akkor is, ha félelemmel volt tele a levegő...

Az iskolai tanórákon természetesen jött az ideológia (akkor, még persze nem tudtuk, hogy ez a vulgár marxizmus, az új vallás), de nagyon untuk, és főleg nem hittük el a propaganda szövegeket. S volt órák előtt és órák után zászlófelvonás internacionáléval, meg köztársasági indulóval, de

érzelmileg ez sem volt ránk hatással. A frissen kinevezett igazgatónő dührohamot kapott, amikor húsvét második napján – amelyet hétköznappá nyilvánítottak – az osztály negyede jelent meg a tanórán, könyvek és tanszerek nélkül, ünnepi öltözetben.

Nem voltak könnyű idők, 1954-ben, amikor először tanultam Széchenyi Istvánról a hetedik általános iskolai osztályban, történelem órán. Fiatal, kezdő tanárnő volt a történelem tanár – ha jól emlékszem, Tóth Ilonának hívták – Széchenyiről és Kossuth Lajosról tartott órát. Összefoglalta Széchenyi munkásságának főbb vonulatát is. Ennek lényege: a haza és népe felemelkedését a megerősödött iparban és mezőgazdaságban, az infrastruktúra kiépítésében és a „kiművelt emberfők sokaságában” látta.

Ezzel szemben kiemelte Kossuth forradalmiságát, s hogy Kossuth találta meg az igazi utat, a nemzeti függetlenség és a polgári haladás számára.

A következő órán a tanárnő feltette a kérdést, miként vélekedünk Kossuthról és Széchenyiről. Visszagondolva az akkori ismereteinkre – magamét is beleértve – bizony az nem lépte túl az előző órán hallottakat. A felszólítottak mind el is mondták Kossuth Lajos dicséretét, aztán, amikor a tanárnő feltette a kérdést,

akar-e valaki még mondani valamit, jelentkeztem. Magam sem tudom, de így kellett tennem, s elmondtam, hogy a kossuthi forradalmi hevület mégsem pótolta az ország gazdasági erejét, s hogy ipar – főleg hadiipar – nélkül belebocsátkozni a háborúba olyan kockázatos, amelynek, aligha lehet kedvező kimenetele. A levegő is megfagyott. A *tanárnő sápadt lett* (s mint anno 1848-ban a nagyméltóságú Helytartótanács *„reszketni méltóztatott”*, az ajkai kissé meg is lilultak. Bizony, *eretnekséget hallgatni is nagy bűn volt akkortájt!* Ne feledjük – az ÁVH ébersége még kicsit sem lankadt. Gyorsan leültetett, és csak annyit mondott, nincs igazam, de, hogy megértsem a helyes álláspontot, nos ehhez még sokat kell tanulnom. (Bizony, később sokat tanultam, a források ismeretében nézetem e kérdésben csak árnyaltabb lett, de lényegét tekintve nem változott.)

Most azt a dobozt veszem elő, amelyre az *1956 ősze címkét* ragasztotta az emlékezetem. Tehát nem – kutatáson alapuló – helytörténet megírására törekszem, csupán az elmúlt idő homályából hívom elő a megmaradt emlékeket.

Alig kezdtük meg a tanévet Mátészalkán az Esze Tamás Gimnáziumban, amikor kitört a forradalom. Október 23-án reggel a 6 órakor induló, teherautóból átalakított járművel – „fakarusznak”

nevezte a népnyelv – indultunk Mátészalkára. Ez a nap úgy telt el, mint a többi, tanórák, felelés és a 2 órás busszal haza. Este a rádióban lövések hangja szűrődött az adásba.

Mi történhetett Pesten? Bizonyára valami nagy dolog lehet! Senkinek sem volt hiteles információja. A Gerő-beszéd elhangzása után nem volt kétséges, a pestieknek elege lett „cucullizmusból”, erre a következtetésre Laci bácsi jutott (tőlük hordtuk naponta a tejet).

Másnap reggel ismét indultunk a reggeli busszal, de nem sokkal Mátészalka előtt szovjet katona intette le a buszt és állította az út szélére. Nem sokkal ez után tankok hosszú sora bukkant fel az úton.

Ez a magyar határon összevont szovjet haderő megjelenése volt. Ezek egyik egysége október 23-ról 24-ére virradó éjszaka lépte át a magyar határt. Az erre vonatkozó források majd fél évszázad múltán váltak ismertté Kovács Péter fegyvergyarmati párttitkár „igazolójának” jelentése formájában: „24-én reggel kb. 6 órakor értesítést kaptunk, hogy *Uszkánál* a szovjet csapatok átlépték a határt és nagyobb egységgel indulnak Fehérgyarmat felé.”¹ Másnap, 25-én már nem volt tanítás.

A helyi lakosok felvonulásához a gimnázium tanulói osztályonként csatlakoztak. Lengő zászlók, a Kossuth nóták hangja kísérte azt az eufóriát, amelyet inkább éreztünk, mint értettünk, s sajnos nagyon rövid életű volt. A felvonulás a vasút állomással szemben lévő rendőrség épületéhez ért. Itt egy szakasz fegyveres határőr

állta utunkat. Feszült percek következtek. Egy idősebb férfi lépett a határőrök parancsnokához. Nem hallhattuk a beszélgetést, de egyszer csak megtörtént a „Csoda”. A tiszt levette a sapkáját, a sapkáról a csillagos címet, és nemzeti színű szalagot tűzött a helyére. Óriási éljénzés következett.

Mi, bejárók azután felszálltunk az induló vonatokra (a buszok már nem közlekedtek), és tovább énekelve, lelkesen indultunk haza.

Itthon a szüleim nem osztották a lelkesedésemet, sokkal inkább aggodalmuknak adtak hangot.

A szabadság részegségének mámorát látva, szüleim figyelmeztettek: ne kergessek délibábot, elég nagy vagyok „átgondolni az erőviszonyokat”, s hogy „mi értünk senki nem tesz semmit”. Nem hittem el – egészen november 4-ig...

A forradalom napjaiban – szinte éjjel-nappal – a rádiót csavargattuk Bartha István barátommal, (akivel egy házban laktunk, ő is Szalkán volt gimnazista, érettségi előtt állt). A Szabad Kossuth Rádió és Szabad Európa és Amerika Hangja adásaiból próbáltunk tájékozódni és egy ideig el is hittük, amit hallottunk...

A tanítás november végén vagy december elején folytatódott. Az első héten az utazási idő sokszorosára növekedett. Alighogy elindult a busznak mondott teherautó, Fehérgyarmat határában leállították a járművet, és megkezdte egy pufajkás egység az igazoltatást. Ennek során mindenkit leszállítottak, az iratok

vizsgálata után pedig a táskákat is be kellett mutatni.

A négy fős egységben meglepetten ismertük fel a tőlünk egy évvel idősebb Jóska, aki Pesten járt katonai középiskolába. A katona-iskola egyenruháját viselte nagy vörös karszalaggal, nyakában dobtáras géppisztoly – a népnyelv, még a háborús évekből „davajgitárnak” nevezte –, oldalán gumibot. Biztosítéként oldalra állították. Amikor megláttott minket – ötven voltunk akkor bejárók – hirtelen elfordult. Mi sem köszöntünk neki. Jóska anyja a fehérgyarmati járás párttitkára volt, a húga meg osztálytársunk a gimiben. Amíg beértünk Mátészalkára még kétszer volt igazoltatás.

Ez a forгатókönyv három hétig működött, aztán megszűnt a szigorú ellenőrzés. A tanórák visszazökkentek a régi kerékvágásba, azzal a módosulással, hogy orosz nyelv helyett Pehm tanár úr a francia nyelv alapjait magyarázta. Az iskolában nem volt szó „a közelmúlt eseményeiről”, mégis nagyon más volt a légkör. Szomorú és feszült. Lassan megértettük – vagy inkább megéreztük, az élet megy tovább, és nekünk meg kell találni a helyünket a valóságban.

1957. január közepén a mátészalkai régi vasútállomással szemben álló rendőrségi épületen már régen vörös zászló lengett. Az utca másik oldalán egy tűzfalon óriási, sötétbordó betűkkel állt egy szó – amelyet azonnal megláttunk, amikor leszálltunk a vonatról – MUK! Reggel 7 óra volt, és az utcai lámpa megvilágította a vörhenyes betűket. Vagy húszan voltunk bejáró gimnazisták,

¹ Némethné Dikán Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. A fegyvergyarmati járás.* Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, 1993, 88.

akik nap mint nap róttuk az utat a vasútállomás és a község másik végén lévő ideiglenes épületekben működő Esze Tamás Gimnázium között. Mindnyájan láttuk a furcsa felírást, és nem tudta senki mit jelent. Délutánra a szöveg bővült. Élénkvörös betűkkel ez volt olvasható alatta: MUKRA, MUKKAL VÁLASZOLUNK = MÁRCIUSBAN ÚJRA KINYÍRJUK. Másnap azután megtudtuk egy negyedik társunktól – Lupus volt a beceneve – a MUK az új fegyveres harcra felszólító felhívás: „Márciusban újra kezdjük!” Kérdeztük jól értesült barátunkat, hogy ki adta ki a felhívást? Ő biztosan állította, hogy Maléter Pál. Később más neveket is suttoztak, de nem történt semmi.

Az időlegesen szünetelő tanítás újraindulásakor Kerényi tanár úr intelmeit nagyon komolyan vettük. „Senki ne tegye ki magát örökségeknek, a jövőnek szüksége van rátok” így szólt a legfontosabb mondandója. Intelme a gyakran suttozott MUK-ra vonatkozott! Hogy ti. „márciusban újra kezdjük”. Tanár úr tudta, amit Romsics Ignác a jeles történész az ezredfordulón megjelent *Magyarország története a XX. században* című kiváló szintézisében fogalmazott meg: „A felkelés megismétlésére vonatkozó 1957 eleji felhívásoknak – MUK, azaz Márciusban Újra Kezdjük – azonban már senki sem engedelmeskedett... A társadalom többsége kezdett beletörődni a megváltoztathatatlanba.”

Jól emlékszem egy pillanatképre ezekből a napokból: Nagypám – aki ebben az időben ugyancsak gyógyszerész volt Fehérgyarmaton – beszélgetett egyik barátjával a patikában,

zárás után, ügyeleti időben. A vacsoráját vittem, így hallottam egy rövid pár szót, amint az ENSZ-ben a magyar üggyel kapcsolatos tárgyalásokról beszéltek. Nagypa – aki végigélte felnőttként a Nagy Háborút, a kommünt, a trianoni katasztrófát Kassán, a visszacsatolást, majd az újabb bukást – röviden ennyit jegyzett meg: „parasztkivítés az egész”. Jól megjegyeztem.

Megemlítek még egy „hétköznapi” esetet, amelynek e sorok szerzője tanúja volt, s amely szerencsére nem végződött halállal. A forradalom idején a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Fehérgyarmaton, a Spitz-háznak nevezett, emeletes patikaház földszintjén laktam szüleimmel. Ebben az épületben kapott helyet a község egyik gyógyszerháza, amelynek édesapám volt a vezetője. Az emeleten három család élt. Köztük egy tanár házaspár, Csoma Mihály és felesége, mindketten a helybéli általános iskolában tanítottak. A tanár úr a forradalom idején nemzetőrnek állt. November közepén a felesége kisírt szemekkel jött le édesanyámhoz segítséget kérni. A férjét egy egész éjen át verték a pufajkások, mozdulni sem bírt, és iszonyú fájdalmai voltak. A hagyományos szerek nem enyhítették a kínjait. Apám készített egy erős fájdalomcsillapító port és borogatáshoz való oldatot. Pár nap múlva megtudtuk, hogy a pufajkások autója később megállt a ház előtt. Csoma tanár úrtól ekkor a felesége vette el a kötelet, amellyel félelmében fel akarta akasztani magát. Szerencse, hogy nem volt egyedül. A pufajkások azonban nem érte jöttek, csak a patikába ment be egyikük valamiért.

Később Csomáék elköltöztek, sokáig nem tudtam, mi lett velük. 1993-ban, Némethné Dikán Nóra forráskiadványának² megjelenésekor találkoztam ismét a tanár úr nevével.

A járási tanács tanulmányi felelőse, Selmeczi Jánosné 1957. március 26-i jelentésében a következőket írta: „Akadtak pedagógusok, akik nem álltak szilárdan a szocialista nevelés talaján, ebben az időben megfélemlítettek hivatásukról.” Példaként említette – többek között – Csoma Mihály fehérgyarmati tanárt. Néhány hónappal később – június 28-án – a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Művelődési Osztálya fegyelmi határozatot hozott a Csoma-ügyben,³ vétkesnek találta fegyelmi vétség elkövetésében, ezért írásbeli megrovásban részesítette. A határozatból az is kiderült, hogy „mint nemzetőr teljesített szolgálatot, s bár fegyvere nem volt, de jelen volt a pártbizottság letartóztatásánál, ahol állami pedagógushoz nem méltó magatartást tanúsított”. Arról, hogy a „nem méltó magatartást” miként kell értelmezni, a szűkszavú határozatban nem esett szó. E sorok írója – más ügyekben szerzett bőséges tapasztalata alapján – él a gyanúperrel, hogy a jelenlétén kívül más „jogsértés” nem történt, ellenkező esetben a fegyelmi határozat ezt bőségesen kommentálta volna. Az is vélelmezhető, hogy a történet a tanár ellen irányuló iszonyatos verés okán zárult vádemelés és börtönbüntetés nélkül.

1957 februárjában sem késett a *félévi bizonyítvány* kiosztása, bár a forradalom miatt egy hónapnál több esett ki az oktatási időből.

² Némethné i. m. 1993, 258.

³ Uo. 52-19/1957.VIII. Ü. o. szám alatt.

Nagytekintélyű osztályfőnökünk – Kerényi tanár úr – február 7-én megjelent a vadonatúj Bizonyítvány könyvecskékel, amelyet a színes nyomatú Kossuth-címer díszített, s mi izgalommal vettük kézbe első gimnáziumi megmérettetésünk írott dokumentumát. A következő – 1958-as – év februárjában a Bizonyítvány alatt, már nem a Kossuth-címer, hanem a csillagos „Kádár-címeres” pecsét hitelesítette az osztályzatokat, és a Bizonyítvány borítójának Kossuth-címerét egy nagy fehér körcímkével leragasztották. 1959-re a helyzet fokozódott! Az 543/1959 I.M.M sz. utasítás elrendelte, hogy a „IV. osztálytól kezdve új tanulmányi értesítőt kell kiállítani” – ezt a tényt be is jegyezte az igazgató – a most már – „Kádár-címeres” könyvecskébe.

Benke Valéria művelődésügyi miniszter asszony, vagy Ilku Pál – a tanítóból pufajkás sereget szervező tábornokká lett, miniszter-helyettes – nem szenvedhette el a leragasztott Kossuth-címeres értesítőket? Ki tudja? (Tény, hogy Rákosi nem ragasztatta le az 1948-ban kiállított Értesítők Kossuth-címerét 1949-ben, azt használtuk nyolc éven keresztül.) Ha ennyire irritálta a még javában akasztásokkal elfoglalt restaurált hatalmat a gimnazisták „Bizonyítvány”-a, pontosabban annak külleme, mennyivel inkább figyeltek az éber „tanügyérek” arra, ami a diákok fejében lehet!

A hatalom nem elégedett meg a forradalomban – valamilyen mértékben – részt vett polgárok megbüntetésével. *Gyermeik sorsában is bűnhődni* rendelte azokat, akik kezükbe kívánták venni önnön sorsuk (és nemzetük) irányítását.

Lám, egyik osztálytársunk – a kitűnő tanuló Éva – egyetemi jelentkezését 1960. május 18-án azzal utasította el a gimnázium társadalmi bizottsága, hogy „Nevezett édesapja az 1956-os ellenforradalmi eseményekben irányító szerepet töltött be. Egyébként is nagyon vallásosak.” – Puskás Kálmán igazgató. A döntést, azután a Megyei Tanács és a Művelődésügyi Minisztérium is helybenhagyta. Ezzel végleg bezárta a rendszer az egyetem kapuit egy tehetséges fiatal előtt.⁴

Nos, ennyit ért Kádár János 1956. novemberi – jól ismert – beszéde, amely szerint „egyetlen dolgozónak sem lehet bántódása amiatt, mert az október 23-án kezdődött tömegmegmozdulásokban részt vett”, no meg, hogy: „Nem vezet közülünk senkit a bosszúállás szelleme s ezt nem tűrjük meg semmiféle helyi szervnél, beosztottnál sem”.

S mit üzen ez a történet az utókornak? Megmutatja, mennyit ér egy bolsevik vezető ígérete. S ez igaz az utódaikra, a „kultúrbolsevik, neoliberális”, netán „zöld” maszkban jelentkező „hivatásos-(permanens-, megélhetési-) forradalmárokrá” is. Erre különösen tanácsos odafigyelni manapság.

A gyorsan múló idő számunkra a diákélet mindennapjait pörgette. A forradalom vibráló napjai, majd az összeomlás letargiája egyre távolabb került. S közben, észre sem vettük, kialakult bennem/bennünk valami megfoghatatlan és definiálhatatlan entitás – jobb kifejezés híján nevezzük a *forradalom szellemének* – s elfoglalta gondolkodásunkat és érzéseinket. Ez a jórészt érzelmi kötődést jelentő

forradalom szelleme elutasított mindent, amit a hivatalos hatalom akart elhitetni velünk.

Olyan kérdések fel sem merültek, hogy forradalom volt-e, ami történt és az sem volt kérdés, hogy „kinek a forradalma?” Az, hogy forradalom volt, *evidenciának* számított, s az is, hogy kié volt a forradalom: a „mezítlábasok” forradalma, a *mi* forradalmunk volt.

Az említett kérdések sokkal később képezték elkeseredett viták tárgyát. Akkor, amikor – ezt az idők változása hozta – elérkezett egy új típusú történelemhamisítás ideje, s amikor elkezdtek „kisajátítani” (vagyis ellopni) a forradalmat...

1960 szeptemberében kezdődött *Szegeden az egyetem*. Itt nem esett szó a forradalomról. Volt néhány nagyhangú bolsevik „hitvalló”. Ők érték el később a karriercsúcsokat (egyikük a rendszerváltozás évében már Budapest rendőrfőkapitánya volt tábornoki rangban, majd Göncz Árpád szárnysegéde lett). Akadt azonban – ez lassabban derült ki – barát is. Farkas Lacival Alsóvárosban laktunk, ő a Szt. Antal utcában a szüleivel, én meg a Pásztor utcában albérletben. Kiderült, hasonló módon látjuk a világot. Emlékszem, beszélgetéseink során tőle tudtam meg részleteket a forradalom esztergomi és szegedi eseményeiről. Laci négy évvel volt idősebb nálam. Esztergomban volt ferences diák, így hosszabb úton érhettem el az egyetemet. (Ki gondolta akkor, hogy 30 év múlva ő lesz Szegeden a köztársasági megbízott.) 1961. október 23-án Laci szobájában gyertyagyújtással emlékeztünk a forradalom 5. évfordulójára.

⁴ Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1993, 240–241.

Arra nagyon hamar rájöttünk, hogy az egyetem nemcsak a szakismeretek megszerzésének a színtere, hanem egy sajátos „agymosoda” is, ahol a hallgatóból – ha még nem volna az – hívő marxistát kell gyártani. Erre szolgált a filozófia, politikai gazdaságtan és tudományos szocializmus című stúdiumok, amelyek a jogon és bölcsészkaron különösen nagy óraszámban nyomasztották a hallgatókat. S ha valaki – ennek ellenére – arra vetemedett volna, hogy a marxizmus kanonizált hit-tételein kívülre tekint, netán – rút eretnek módjára – kétségbe vonta azok egyedül üdvözítő voltát, bizony nagy bajban találta magát.

A mindent ellenőrző pártvezetés természetesen gondoskodott a tanszabadság „helyes értelmezéséről” is, s gondosan elzárt minden forrást, amelyből az érdeklődő hallgató a hivatalostól eltérő nézetekkel találkozhat, s általuk burzsoá ideológiával fertőződhetett meg. Az egyetemi könyvtárban – így volt ez más nagy könyvtárakban is – például az 1945 előtti filozófiai, történet-tudományi és irodalmi művek jórészt „zárt anyag” megjelöléssel hozzáférhetetlenek voltak (már amennyiben egyáltalán megvoltak, s nem zúzták be azokat). Külföldi – értsd: nyugati – folyóiratokról vagy más kiadványok ugyancsak tiltólistán voltak s nem kerülhettek az olvasóközönség elé.

S ha netán mégis becsempésztek külföldről a marxizmust, illetve annak gyakorlatát bíráló munkát, vagy a forradalommal foglalkozó írást, s az „illegális anyag” netán olvasás céljából más halandó kezébe került, ez kimerítette az izgatás büntetést és – minősítéstől függően – 3 évi, vagy 1–5 évi szabadságvesztéssel volt

sújtható. Ez az értelmiségi lét végét jelentette.

S hogy a hallgatók „szocialista szabadságjogait” a reakció ne veszélyeztethesse, nagy gonddal őrködött a politikai titkosrendőrség az egyetem padjaiban is (II/5, később III/III jelzéssel, amit persze akkor senki sem ismert). Az ügynökhálózatot tehát gondosan kiépítették az egyetemeken.

A mi évfolyamunkon működött az egyik legtehetségesebb titkos ügynök „Laurence Olivier” fedőnévvel. „Hazafias alapon” szervezték be még középiskolás korában. Megfigyelő képessége és memóriája kitűnő volt. Erről a '90-es évek közepén folytatott kutatásaim során győződtem meg. A szerv – természetes bizalmatlansága folytán – Laurence jelentéseit hosszú lehallgatásokkal ellenőrizte. Összeolvasva a lehallgatásokról írt jegyzőkönyvet az ügynökjelentések szövegével, szinte szó szerinti az egyezés. Ez bizony nem kis teljesítmény. A Politikai Nyomozó Osztály Laurence-t elsősorban „egyházi vonalon” foglalkoztatta.

A hatvanas évek elején újabb hajsza indult azok ellen a papok ellen, akik vállalták a középiskolás és az egyetemi ifjúság lelki gondozását.

A „Fekete Hollók”, „Misszió” és más fedőnevű titkosszolgálati dossziék sokasága tartalmazza besúgók jelentéseinek sokaságát, s a „realizálás” után emberek százai kerültek börtönbe. A hatalom úgy vélte, az „egyházi illegációk” egy keresztény elitet akarnak nevelni az ifjúság körében, egy remélt rendszer-változás esetére. Nos, ezekben az ügyekben jeleskedett a mi évfolyamtársunk. Az már a fekete humor része, hogy Laurence

lakótársa, egy másik ügynök volt, aki a bölcsészkar hallgatója volt s „Döme Sándor” fedőnéven működött. Természetesen egyik sem tudta a másikról ügynöki mivoltát. Tartótisztjeik utasítására azután egymásról kellett jelenteniük, abban a hitben, hogy a másik a célszemély.

Egyik jelentésében azután Laurence barátunk rólam is megemlékezett: „...nevezett Kahler polgári származású és gondolkodású...” írta. Nos, arról, hogy ki, milyen származású, arról aligha tehet, ezzel nincs is mit kezdeni épelméjű rendszerben – ami akkortájt azonban nem létezett. Az viszont, hogy a jó szemű ügynök – két esztendei gondos marxista agymosás után is – polgári gondolkodásúnak írt le, hát erre máig büszke vagyok. Kedves Szabolcs, képzelj el, az is maradtam!

S üzenem a mai fiataloknak, akik az egyetemek rendszabályai miatt lázadoznak: volt ilyen „szabadság” is az egyetemen, és akkor is élni kellett. Élni, túlélni és felkészülni egy bizonytalan, de – nagyon remélt – láthatatlan jövőre.

Emlékszem egy sokat vitatott kérdésre: a szintén Szegeden orvostanhallgató már említett Bartha Pista barátommal jártuk körbe – igen sokszor – a kérdést: *a forradalom folytathatóságáról. A barátom lehetségesnek tartotta, én opponáltam. Később, a történészek engem igazoltak, de ez akkor még a jövő titka és tragédiája volt. Miről is beszélünk?*

1966-ban a forradalom újraindításának téves elképzelése vezette a Vaczkó László tanárt és barátait, valamint Hamusics János padragkúti bányászt és barátait összeesküvésükkor Veszprém

megyében. A bányászok a vasúti sín felrobbantásával akartak jelt adni a forradalom folytatására, azonban semmilyen mozgalmat nem váltott ki az akció. Az ország néma maradt. A kísérlet Hamusics János életébe került. A veszprémi várbörtön udvarán végezték ki. (Ma emléktábla áll a kivégzés helyszínén.)

Az én érvelésem akkor, – 1961-ben – az 1848-as forradalom újjáélesztésével kapcsolatos kísérletekre utalt, valahogy ekként: 1851 júniusában *Makk József* tüzérezredes szervezkedése, amelyet Kossuth megbízása alapján hajtott végre, bukásba torkollott anélkül, hogy a társadalom megmozdult volna. A megtorlás során 25 kivégzés és számos börtönbüntetésre szóló ítélet lett a végeredmény.

Jól ismert a Klapka-légió sorsa is 1866 nyarán. A porosz-olasz-osztrák háborúban a *Klapka György*⁵ tábornok vezette – emigránsokból szervezett és Bismarck porosz miniszterelnök által finanszírozott – légió 1866. augusztus 3-án lépett Trencsén vármegye *Turócfalva*⁶ területére. Az emigráció számos vezetője reménykedett abban, hogy Magyarországon forradalmi mozgalmat robbant ki a Klapka-légió megjelenése. A társadalom azonban ekkor sem reagált a forradalomban bízó politikai és katonai vezetők elképzelése szerint. A légió – a császári haderőtől körülvéve – távozott a Habsburg-birodalom területéről. Az ország lakossága valójában békét és gyarapodást remélve a *Deák Ferenc* vezette

politikai erők kiegyezési törekvéseit támogatta.

Szorosan kapcsolódott e kérdéskörhöz a magyar szabadságügyének külföldi hatalmak segítségével történő kivívásához kapcsolódó elképzelések bukása is 1956-ban. A forradalmat megélt lakosság körében – nem kevésbé a fegyveresen küzdők sorában – általános volt az a hit, hogy az ENSZ, az USA és a nyugati nagyhatalmak Magyarország segítségére sietnek, és nem hagyják a szovjet birodalom martalékául. A fegyveres csoportok közül sokan azért áldozták életüket, hogy néhány napi kitartó ellenállás után megérkezzenek az ENSZ békefenntartó katonái. A véráldozatokkal járó bizakodás meg hiúsulásának tapasztalása óriási csapás volt és megrendítette a nyugati világ iránti bizalmat.

Ma már jól tudjuk, hogy az USA vezető erői nem kívánták megváltoztatni a jaltai világképet, s ezért senki nem kockáztattott egy háborús konfliktust a Szovjetunióval. A magyar történelemben rendszeresen visszatért ez a hasonló magatartás – hogy ti. a nagyhatalmak államérdeke felülírja azokat az ígéreteket is, amelyek a magyar ügyben reményt keltettek. *II. Rákóczi Ferenc* mozgalma esetében a francia segítségben bízó fejedelem rövid időn belül ellehetetlenült, amikor a francia érdekek a Habsburg-házzal történő béke felé orientálták *XIV. Lajos*⁷ királyt.

Az 1848-as emigráció kétszer is részese volt ilyen csalatkozásnak. Először az 1859-es itáliai háborúban, amikor is *III. Napóleon*⁸ a solferinói győzelem után Villafrancában fegyverszünetet kötött *Ferenc Józseffel* és semmisnek tekintette a Kossuth Lajosnak és a Magyar Nemzeti Igazgatóságnak tett ígéreteit. Hasonlóan hagyta cserben a magyar ügyet saját hatalmi érdekei okán *Bismarck*⁹ porosz miniszterelnök az 1866. évi osztrák-porosz-olasz háborúban a königgrätzi csata (1866. július 3.) után megkötött prágai béke (1866. augusztus 30.) után, amikor is a Klapka-légiót 1866. szeptember 30-án hivatalosan feloszlatta, és többet szó sem esett a magyar ügy támogatásáról. *Szekfű Gyula* találó megfogalmazása szerint Bismarck „kifacsart citromként eldobta a magyarokat, akár csak korábban Napóleon és az olaszok.”¹⁰

Ma már hozzátenném az érveléshez: az a teoretikusok agyában született elképzelés amely szerint a forradalom „feléleszthető, folytatható”, kudarcokat és kivégzéseket eredményezett a magyar történelemben is. Az sem '56 után született idea volt, hogy 10 év után is csak egy jelre vár az ország népe, hogy „befejezze” a levert forradalmat.

Ezeknek az ábrándoknak az eredetét keresve a marxista „hivatalos forradalmárok”-hoz jutunk el, akik ideológiává érlelték a „permanens forradalom” című hittételüket. A nélkül, hogy itt részleteznénk Lenin által az *Állam*

⁵ Klapka György (Temesvár, 1820 – Budapest, 1892): tábornok, Komárom várának parancsnoka. A kiegyezés után hazatért és a Deák-párt országgyűlési képviselője lett.

⁶ Ma: Turzovka Szlovákiában.

⁷ XIV. Lajos (Saint-Germain-en-Laye, 1638 – Versailles, 1715): a Napkirály, 1643 és 1715 között uralkodott a Francia Királyságban.

⁸ III. Napóleon (Párizs, 1808 – Chislehurst, 1873): francia császár 1852-től 1870-ig között.

⁹ Bismarck, Otto Eduard Leopold von (Schönhausen, 1815 – Friedrichsruh, 1898): porosz miniszterelnök, majd a Német Birodalom kancellárja.

¹⁰ Hóman Bálint – Szegfű Gyula: *Magyar történet V.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936, 464.

és forradalom című írásában előadottakat, vagy *Alexander Parvus*¹¹ és *Rosa Luxemburg*¹² nézeteit, nem is szólva *Trockij*¹³ elméletéről – akik meg voltak győződve arról, hogy a „tömegek” folyamatosan hajtanak végre forradalmi cselekményeket a „zsarnokság ellen” – valójában nem a társadalmi realitást vázolták, csupán saját hitüket vélték valóságnak. A társadalmi valóság azonban nem követi az ideológiákat, így nem ismer „permanens forradalmat” sem, de még a korábban támogatott forradalmi vagy politikai irányzatokhoz sem hűséges. Sőt, a társadalom többsége nem fogadja el a felkínált *hamis vigasztalásokat* sem.

Kossuth a „Kasszandra-levéiben” hiába állította, mint azt a „vidini levélben” is megtette, hogy a szabadságharc *bukását* nem más, mint az „árulás” okozta. A társadalom, mert 1949. augusztus 13-át is tovább kellett élni, s ez a legkeményebb parancs megkövetelte a valóság látását is. A valóság pedig az volt, hogy 1849 augusztusában a császári és cári erők létszáma 370 000 fő volt, jó felszereléssel és 1200 ágyúval. Velük szemben 152 000 kimerült, utánpótlást nélkülöző honvéd 450 ágyúval. Az sem volt titok, hogy a temesvári csata – amelyben a honvédség először nyeresre állt – akkor fordult tragikus vereséggé, amikor 3 órai tüzelés után elfogyott a tüzérségi lőszer, s, hogy Segesvárnál a »rézáguk« megrepedtek, és így megbénult a tüzérség. A leküzdhetetlen túlerővel szemben egy felelős hadvezér egyetlen lehetséges feladata az emberek mentése volt és nem az értelmetlen vérfürdő. Görgei Artúr tábornok pedig ilyen hadvezér volt.

Petőfi Sándor utolsó versében *A szörnyű időkben* – amelyet Mezőberény keltezéssel ismerünk – így írt:

„Egy szálig elveszünk-e mi?
Vagy fog maradni valaki,
Leírni e
Vad fekete
Időket a világnak?
S ha lesz ember, ki megmarad,
El tudja e gyászdolgokat
Beszélni, mint valának?”

A magyarok szabadságharcának ügye már Buda bevételekor megvolt pecsételve. Az európai forradalmak elbuktak (Velence forradalmi kormányzata tartotta csak magát), a magyar honvédsereg utánpótlása mind újoncokból, mind hadianyagból elégtelen volt. Petőfi már ekkor meglátta a véget – Európa csendes, újra csendes – írta Debrecenben.

Mindezek a történelmi példák sokat alakítottak a forradalommal kapcsolatos nézeteimen, úgy érzem, nem a forradalom értékelésének rovására.

Az egyetemet követően az '56-os *forradalom szellemének léte* ugyan úgy munkált a gondolataimban, mint kamasz koromban, csak sokkal kevesebb romantikával. Vagyis próbáltam megérteni a miérteket. Azt is éreztem, hogy ehhez igen kevés az az ismeretanyag, aminek akkor a birtokába lehettem.

A forradalommal kapcsolatos ismereteim némi „bővítésére” azért nyílt alkalom. Két barátom, Gedai István és Módy György segített az ismeretbővítésben. Gedai István – a rendszerváltás után a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója – a forradalom alatt

fegyveres nemzetőr volt, majd a kádári megtorlás jogon kívüli (verések, kínzások) majd jogi (elítélés) alanya, a budapesti és jászberényi eseményekről, valamint a megtorlás valóságáról, mondta el történetét.

Módy György a kiváló helytörténész – akit fiatal tanársegéd korában Rákosi ÁVH-ja tartóztattott le, majd koncepciós perben összeesküvés címén ítélték hosszú börtönövekre, a forradalom után újabb üldöztetés áldozata lett – a debreceni forradalmi eseményekről, az első sortűzről, a debreceniek céljairól és a megtorlásról beszélt hitelesen.

S meg kell emlékezni a miskolci egyetemen a Jogtörténeti és Római Jogi tanszéken velem együtt tanító – a tanszéket vezető – Ruszoly József professzorral, Zlinszky János professzorral és a fájdalmasan fiatalon elhunyt Ijas József adjunktusról, akikkel bizalmas beszélgetéseket folytattunk a forradalomról, annak hatásáról a jelenre és a jövőnkre.

A történelem nagy órája lassan haladt előre az Úr 1989. esztendeje felé. Ebben az évben találkoztam M. Kiss Sándor barátommal a Püski Kiadó dolgozószobájában. Az ismeretségből több évtizedes közös munka, – öt vaskos kötet az eredménye – és barátság alakult, amelynek alapja gondolkodásunk közös alapvetéseiben rejtett.

„Hivatalos” kinevezés birtokában – a Történelmi Tényfeltáró Bizottság adta a keretet – hozzákezdünk mindannak feltárásához, amelyet oly annyira el akartak titkolni a hatalmukat

¹¹ Parvus, Alexander Lvovics [Gelfand, Izrail Lazarevics] (Byerazomo, 1867 – Berlin, 1924)

¹² Luxemburg, Rosa (Zamošč, 1871 – Berlin, 1919)

¹³ Trockij, Lev Davidovics [polgári nevén Bronstein] (Janovka, 1879 – Mexikóváros, 1940)

éppen sikerrel átmenteni igyekvők. (Viszontagságinkról már korábban írtam az *Történelmi Tényfeltáró Bizottság története* című kötetben). Az „ellenszél” ellenére nemcsak a levéltári anyagokból állítottuk össze a „kis forradalom történetét” (Borbándi Gyula), de bejártuk a fontosabb helyszíneket és beszélünk sok-sok szemtanúval Tiszakécskétől Mosonmagyaróvárig, Berzencétől Győrig, Salgótarjántól Egerig és Gyöngyösig.

A terjedelmes írott forrás és az „oral history” és a helyszínek pontos megismerésének értékelése – ezt egyheti kemény munkával alapoztuk meg Lakiteleken, köszönet érte Lezsák Sándornak – döbbsentett rá arra, milyen keveset is tudtunk ’56-ról a feltáró munka előtt.

1989-ben volt sok várakozás és sok remény, de az ’56-os katartikus élménye csak nyomokban tetten érhető. Nem „tetszettünk forradalmat csinálni” (Antall József), valójában nem volt forradalmi helyzet. Voltak azonban tárgyalások, kompromisszumok. Egy korszak rommá lett, s a csődtömeget – „valami módon” – kezelni kellett, miközben egy ország lakosságának, amely életének jobbúlását várta a változásoktól, meg kellett küzdeni a mindennapok gondjaival.

A rendszert változtató elit mielőbb és minél kevesebb nehézség árán akarta lezárni a folyamatot, míg az „ancien

régime” célja a hatalomátmentés lehető legteljesebb megvalósítása volt, a múlt elszámoltatása nélkül. A hatalomátmentés – ha tetszik, gazdasági hatalommá konvertálása – már jóval korábban megkezdődött. A Nemzeti Emlékezet Bizottság, a RETÖRKI és Borvendég Zsuzsa kutatásai alátámasztják, hogy ebben a Nyugat támogatása – bő zsákmány reményében – is a késő Kádár-kori technokrata vezetőket erősítette.

Akkor azonban még – a rendszer-változtatás hajnalán – mindez nem volt látható. A megrogyott kádári építmény és az újra törekvők között egyelőre *1956 megítélése volt a vita tárgya*.

’56 megítélését ugyanis mindkét oldal *legitimációs oszlopnak tekintette*... A szovjet intervenció és a Kádár-kormány legitimációjának érdekében hadrendbe kellett állítani *az ideológiát*, amelynek célja annak „igazolása” volt, hogy Magyarországon ellenforradalom robbant ki, amelynek minden eszközzel történő leverése indokolt volt, így az ezt végrehajtó erők jogszerűen cselekedtek. Az erre vonatkozó „dogmákat” az *MSZMP IKB december 2–3-i ülésén fogadta el – ha tetszik – kanonizálta*. A Budapesten született, de Moszkvában nemzett szöveg nemcsak évtizedekig jelentett – „kánont” – *legitimációs támaszt a diktatúrának*, de meghatározta a megtorlás tartalmát is.

A *Beszámoló a párt jelenlegi helyzetéről és feladatairól* című Kádár referátumban megkérdőjelezhetetlen dogmaként szögezték le: „Győzelmes proletárforradalom rendszerében nem lehetséges semmiféle forradalom, csak ellenforradalom. Az október 23-án kezdődő ellenforradalom olyan ellenforradalom, amely az uralkodó osztály hatalmának megdöntését, a kapitalisták uralmának visszaállítását tűzte ki célul... Az összes alapvető jellegzetessége: ellenforradalom...”

A ’80-as évek második felében azután egyre több fórumon vált kritikussá 1956 értékelése is. 1988-ra az MSZMP-n belül is megszólaltak azok a hangok, amelyek árnyaltabb – ha tetszik, tudományosabb megközelítést sürgettek. Riba András erről a folyamatról pontos térképet tár elénk,¹⁴ bemutatva, hogy a legfelsőbb pártvezetés köreiben is mintegy feloldódik az eredeti dogma, különösen *Pozsgay Imre*¹⁵ érvelése alapján. Pozsgay az 1989. február 7-i PB ülésen amellet érvelt, hogy a „népfelkelés kategóriája antisztalinista, de nem szovjetellenes és az SZKP XXVIII. kongresszus azon értékelésével vág egybe, amely először hivatalosan kimondja, hogy a sztálini formák Kelet-Európára kényszerformációként jöttek létre.”¹⁶

Pozsgay Imre januári bejelentése után történtek a következők, amikor már nem lehetett visszatessékelni a szellemet a palackba: A hírhedt decemberi politikai

¹⁴ Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor – Riba András: *A snagovi tükör. Ecsetvonások a politikus pályaképéhez*. Budapest, Magyar Napló Kiadó, 2020, 337–366.

¹⁵ Pozsgay Imre (Köny, 1933 – Budapest, 2016): politikus, politológus egyetemi tanár. 1950-től MDP, 1956-tól MSZMP tag. 1957-ben a Lenin Intézetben diplomázott. 1957–1965 között az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága Marxizmus-Leninizmus Egyetem igazgatója. 1968-ig az MSZMP Megyei PB agitációs- és propagandaosztály vezetője, 1969-ig titkára. Ezt követően az MSZMP KB sajtóosztály igazgatója. 1970-ben a filozófiai tudomány kandidátusa. 1975-ben kulturális miniszterhelyettes, 1976-tól miniszter. 1980-tól MSZMP KB tagja. 1982-től kiszorult a hatalomból, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtárgyalója. 1983-tól országgyűlési képviselő. 1988-tól az MSZMP PB tagja, Grósz Károly és Németh Miklós kormányában államminiszter. 1989-től 1990-ig a Tájékoztatáspolitikai, a Tudománypolitikai és a Nemzetiségi Kollégium elnöke. Az MSZP alapító tagja, az első elnökség tagja. 1990-ben frakcióvezető. Ugyanebben az évben kilépett a pártból 1991-ben a politológia egyetemi tanára. Magyar Örökség díjas (2003).

¹⁶ Jkv. p.61-MNL OL – M-KS 288. f. 5/1051. ő. e.

minősítés – amely Pozsgai Imre 1989. januári nyilatkozatáig megbélyegezett mindent, amit hivatalosan a „hazánkban 1956. október 23-án kezdődő eseményekről” gondolni, évtizedekig szólni és írni szabadott, összeomlott. E ponton *a forradalom a rendszert változtatni akarók legitimációs támaszává változott*. A szabadon választott Országgyűlés munkájának kezdetén, megalkotta az 1990 évi XXVIII. törvényt: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc jelentőségének törvénybe iktatásáról* címmel. „A szabadon választott új Országgyűlés halaszthatatlan feladatának tartja, hogy törvénybe foglalja az 1956. októberi forradalom és szabadságharc történelmi jelentőségét.” 1989 tehát *a nagy várakozások éve volt, amelyet a Janus-arcú rendszerváltás és nagy csalódások követtek...*

70 év – három emberöltő – telt el. A reménnyel és eufóriával beköszöntő, majd keservesen sanyarú napok lassan-lassan a forradalom után született és felnőtt generációk számára *költészetté, és szimbólummá* válnak. S ez így természetes, mert minden nemzetnek megvan a maga *mitológia* és *szimbólum rendszere*. Ez a forradalmi mitológia igazságot hordoz. S mitől igaz egy mitológia? Attól, hogy igazságra épül és *a nemzet lelkében gyökeredzik*. *A lényege tehát az igazság*.

Ennek az igazságnak a *fénye* tükröződik a 23-ai délutáni nagy tüntetés résztvevőinek arcán, *ereje* a túlerővel küzdő szabadságharcosok elszántságában, *bölcsessége* a megannyi forradalmi önkormányzat megfontolt döntésében, *tisztasága* az öntudatra eszmélt elnyomott milliók kiegyenesedő gerincében, majd a bukás után a gyász elviselésében. *A reményben*, amely már

Vörösmarty versében is beárnyozza az üszkös valót:

„Lesz még egyszer ünnep a világon
Ha majd elfárad a vész
S a viszály elvérzik a csatákon”

Nemeskürty István 1970-ben a *Tizennégyvértanú* című drámájában egyik aradi tábornokkal mondatra ki (s mi mindnyájan tudtuk, hogy '56-ra értil): „Ezt a forradalmat már nem lehet kitörölni sem a históriából, sem az emberek emlékezetéből. És egyszer még bevégzik azt, amit mi elkezdünk.”

S eljött a befejezés – és nem a folytatás – ideje. Hogy éltünk a történelmi lehetőséggel? Valóban befejeztük-e, amit '56 elkezdett? Már méltó módon temette el a haza '56 mártírjait, s a lyukas zászlót újra lobogtatja az októberi szél. Persze azt is el kell fogadni, hogy nagyot változott a világ az eltelt évtizedek alatt. De sohasem fogadható el a – gyakran felbukkanó – történelemhamisítás, és a forradalom szellemének kisértetisége. '56 *forradalma az egész nemzeté*. Olyan érték, amelyet a művelt világ a legnagyobb elismeréssel illetett:

„A legázolt, bilincsbe vert Magyarország többet tett a szabadságért és igazságért, mint bármely nép a világon az elmúlt húsz esztendő alatt... Nehéz minekünk méltónak lenni ennyi áldozatra...” írta Camus a forradalom első évfordulóján *A magyarok vére* című esszéjében.

A nemzet, amely megcselekedte mindazt, amit '56 forradalma tett, *ne merjen kicsi lenni*, mert vérével bizonyította nagyságát és méltóságát. Joga van Európa népeinek családjában mindahoz, amihez más népnek is joga van, ha „létezik egy *igazi* Európa,

amely abban egységes, hogy az igazság és a szabadság nevében ellenszegül a zsarnokságnak”.

A forradalomban *felnőttként* résztvevő – jórészt már eltávozott – kortársak, köztük a költő Faludy György verssel emlékezett és emlékeztetett:

„Ezerkilencszázötvenhat, te csillag,
A nehéz út oly könnyű volt veled!
Oly régesrégén sütsz fehér hajamra,
Ragyogj sokáig még sírom felett.”

Most mi, akik, e napokat *kamaszként* értük meg, és akikben a forradalom szelleme örök nyomot hagyott, búcsúzunk. Néhányunk, akiknek a sors a történetkutatást- és írást adta feladatul, arra törekedtünk, hogy – *sine ira et studio* – feltárjunk mindent, amit évtizedekig eltitkolt a forradalmat eltipró diktatúra, s így szolgáltassunk igazságot a forradalom neves és névtelen hőseinek, az áldozatoknak, ha tetszik a forradalom meggyalázott szellemének.

Szeretnénk, ha az utánunk következő nemzedék, akik csak a könyvek lapjairól ismerhetik meg múltjuk e kivételes időszakát, a valóságot, az igaz történetet kapják örökül. Sajnos azt az érzést, amit a szabadság szellemének kiáradása váltott ki bennünk, nem tudjuk átadni nekik. Azt magunkkal visszük az örökkévalóságba.

Bognár Zoltán

Különvélemény Siófokon¹

A lokális közösségek döntési lehetőségei a rendszerváltás hajnalán – A siófoki MDF első másfél éve

A rendszerváltozás közeledtével megbolydult a társadalmi és politikai élet Magyarországon. Az egyének és közösségek keresték helyüket a még kiforratlan közegben, a közösségben történő szabad politizálás emlékei már kellően régiek voltak az azt még élőben megtapasztalt idősebb generáció körében, míg a fiatalabbak ideáikat követve próbálták kialakítani a szabad véleménynyilvánítás tereit. Sokáig bizonytalanok voltak a keretek, ezért több megközelítés indult útnak. Az aktorok számára a kellő rutin és a tisztán látható időtávlatok hiánya nehezítette a leghatékonyabb módszerek megtalálását, ugyanakkor sosem látott lehetőségek nyíltak a különböző megközelítések artikulálására. Ennek talán legérdekesebb jelenségeit a Magyar Demokrata Fórum korai időszakában lehet tanulmányozni, ahol a legtovább állt fent a közösség fórum jellege, sokáig képezte vita tárgyát a párttá alakulás is. A fórum jellegből adódott az egyéni vagy kisebb közösségek eltérő véleményének jelenléte és annak eltűrése is, melyek a párttá alakulás folyamán egyre több konfliktust gerjesztettek – ezeket versenytársaik igyekeztek megfelelően kihasználni. A központinak tekinthető állásponttól eltérő meglátások kifejezésre juttatására

több helyen is adódott példa, ezek közül két siófoki eseten keresztül szeretném megmutatni, milyen önálló lehetőségei voltak a helyi csoportnak és milyen következményekkel jártak döntéseik.

SIÓFOK A NYOLCVANAS ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN

Az 1980-as évek Siófokon az élénk változások és fejlődés évei voltak. Töretlenül bővülő lakosság, épülő lakótelepek, hidak, üzletek növekvő száma jellemezte, a város igyekezett lépést tartani a komoly nyári idegenforgalom okozta kihívásokkal. 1986-ban a világháborút követő első új zsinagóga megépülését a Makovecz Imre tervezte evangélikus templom követte. Megjelent a számítástechnika az államigazgatás támogatására, elindult egy helyi lap (országosan a második ilyen volt), a *Siófoki Hírek* és egy városi televízió előkészítése megkezdődött (mely aztán az első antennával fogható kereskedelmi jellegű lokális csatorna lett).

A '80-as évek végén Siófok lakói talán az ország többi részéhez képest hamarabb szerezhettek tapasztalatot a kapitalizmusról, érezhették az új idők szeleit. A turizmus és az általa nyújtott többletbevétel a városnak jobb körülményeket, lakóinak

magasabb életszínvonalat tudott biztosítani, a külföldi vendégek révén pedig talán egy kicsit több rálátás nyílt a nagyvilágra. A Balaton partján nem vont maga után rendőri feljelentést, ha valaki nyugatiakkal találkozott. Siófokon más szelek fújtak, mint az ország többi részében, jóval nyitottabb volt már az akkori vezetés, ilyenformán az átmenet sem lett annyira éles, az előljárók sem hátráltatták azt.

AZ ALTERNATÍV KEZDEMÉNYEZÉSEK CSÍRÁI

Míg az állampárt és a helyi tanács tevékenysége felé egyre csökkenőben volt az érdeklődés, a közélet mégsem maradt csendes. A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) érzékelte a problémákat, igyekezett is helyi szinten megújulni, de ez már nem hozott komoly változásokat. Az első civilnek mondható szervezet, a Városszépítő Egyesület 1987 márciusában még a Hazafias Front szervezésében jött létre. A 104 fős tagság jelezte az igényt a tenni akarásra.² A lokálpatrióta csoport sajátos terepet biztosított a nyilvánosság szélesítésére, így szakmai alapú, településorientált gondolatok fogalmazódhattak meg. 1989 májusában a hatékonyságnövelés szándékával megújult

¹ A szerző a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának doktorandusza.

² MNL SML X.29.a. Hazafias Népfront (HNF) Siófoki Városi Bizottságának iratai. Iktatott iratok. MNL SML XXIII. 559. Siófoki Városi Tanács Végrehajtó Bizottság iratai. Vb-ülések jegyzőkönyvei, előterjesztésekkel. 1988. április 14.

a szervezet, a felülről irányított-ság helyett az alulról szerveződés igényével, nevét pedig Városvédő és -Szépítő Egyesületre bővítette, jelezvén, hogy az újítás mellett a megőrzés szintén deklaráltan fontos törekvésük. Az új elnök Fogl József lett.³

A Hazafias Népfront eközben más területen is próbált aktív kezdeményezőként fellépni. 1988 elején felkereste a környék fiatal értelmiségijeit (pedagógusokat, orvosokat, mérnököket, jogászokat) azzal a céllal, hogy a közéletbe bevonva velük frissítsék a politikai kart, a következő választásokon tanácsi képviselőként, bővebb bizalom esetén netán országgyűlési képviselőjelöltként vehessék őket számításba. Ebből csak néhány találkozó valósult meg, a kezdeményezés hamarosan elhalt.⁴

Az év folyamán a Fő téren lezajlott az első ellenzéki tüntetés.⁵

A fővárosban keringő földalatti szamizdat nyomtatványokkal nemigen találkoztak siófokiak,⁶ de 1988 táján már megjelentek olyan sajtótermékek, melyekben egyre több rendszerkritikus írást találhattak az olvasók (*Reform, Hitel, Kapu*).⁷ Sajátos közművelődési intézményként működött ekkoriban (ismét erőre kapva)

a népfőiskolák rendszere, a környéken a Neisz Péter által szervezett ádándi vívott ki elismerést több neves előadó lecsábításának köszönhetően is, de néhány évvel korábban Balatonszabadiban is működött hasonló műhely Varga Csaba munkájának köszönhetően.⁸ Az írások, majd idővel a televízióban megjelenő ügyek beszédtemát adtak az embereknek, kezdett kialakulni egy második nyilvánosság, ahol egyre szabadabban mertek beszélni korábban nem említett dolgokról. Az erdélyi falurombolás és a bős-nagymarosi vízlépcső ügye sokat foglalkoztatta a közvéleményt.

A HELYI MDF CSOPORT LÉTREJÖTTE

Az országosan szerveződő pártok, csoportosulások Siófokon is hamar megjelentek. A bejegyzett formában történő színre lépés jogi alapját a 1989. évi II. törvény adta meg.

A Magyar Demokrata Fórum (MDF) területi csoportja a törvény kihirdetésének napján, 1989. január 24-én jött létre, nagy érdeklődés által övezve a Dél-balatoni Kulturális Központban. Az alakuló ülésen, melyről előzetesen a *Siófoki Hírek* is hírt adott, dr. Oláh Vilmos elnökölt, személye

a következő években meghatározó volt a helyi szervezet életében. Ügyvivőnek Molnár Árpádot,⁹ Nagy Lajost, Dr. Oláh Vilmost, Gesztesi Lászlót és Perjési Jánost választották meg.¹⁰ A szünetben 19 főt vettek fel, így már 55 taggal rendelkezett a frissen alakult szervezet.¹¹

A helyi MSZMP városi bizottsága 1989 februárjában döntött az alternatív csoportok iránti nyitásról, ennek jegyében a február 4-ei városi pártértekezleten párton kívülként Molnár Árpád, a város főépítésze (MDF-es színekben) is szót kaphatott már.¹²

A február 28-i követválasztó gyűlésen az országos gyűlésbe Dr. Oláh Vilmost, Nagy Lajost és Molnár Árpádot választották követnek, a március 4-i értekezletre pedig Dr. Oláh Vilmost küldöttnek. Ugyanitt szóba került a párttá alakulás kérdése is, melyet 21:15 arányban (egy tartózkodás mellett) még elvetettek.¹³ Májusban már készen állt a siófoki fórum helyi programja, mely néhány bármely településre alkalmazható pont mellett számos helyi problémára reflektált szociális, gazdasági, egészségügyi, közlekedési, idegenforgalmi és városüzemeltetési kérdésekben. Környezetvédelemre figyelő,

³ Dr. Szemes Marianna: Mindenkit vár, mindenkit hív a megújult Városszépítő Egyesület. *Siófoki Hírek*, 1989/7, 3.

⁴ Dr. Antal Miklós és dr. Fábián Károly visszaemlékezései.

⁵ Tárgyalótiszt a taxisblokádon – Interjú Kurucz Ernővel.; Mintha megtalálták volna Jézus csontjait... – Interjú Antal Andrással. *SiópArt*, 2020/3, 87, 89–90.

⁶ Dr. Fábián Károly visszaemlékezései.

⁷ Id. Bognár Zoltán visszaemlékezései.

⁸ Neisz Péter: Az Ádándi Közművelődési Egyesület és Főiskola. In. *Népfőiskola tegnap, ma, holnap*. Szerk. Harsányi István. Budapest, Püski Kiadó – Magyar Népfőiskolai Társaság, 1991, 113–117.; Dr. Antal Miklós visszaemlékezései.

⁹ Egy ideig ő elnökölte az MDF összejöveteleit, őt követte ismét dr. Oláh Vilmos. Meghatározó személyiségek voltak a Fórumban még Fogl József, Milán Endre, Antal Miklós, Nagy Lajos, Pálfi István, dr. Csingár Antal. Dr. Antal Miklós és id. Bognár Zoltán visszaemlékezései.

¹⁰ Mások mellett jelen volt még Dusza Pál, Dr. Gábor Márta, Istvándi Sándor, Kovács Ferenc, Dr. Kynsburg Béla, Neisz Péter.

¹¹ Nem ez volt az első találkozó, az előző hónapokban egyre gyakrabban gyűltek össze, ekkor még nem hivatalos formában, az MDF-nek már az alakuló ülést megelőzően 36 tagja volt Siófokon. Országosan a fórum tagsága meghaladta a tízezret (míg a kisgazdák létszáma két-háromezres volt ekkor, az SZDSZ pedig 1400 főt számlált). Gesztesi László – Molnár Árpád: Siófokon is: Magyar Demokrata Fórum. *Siófoki Hírek*, 1989/1, 3.; Megalakult a Magyar Demokrata Fórum siófoki csoportja. *Siófoki Hírek*, 1989/2, 1.; *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon*. Szerk. Bihari Mihály. Budapest, Kossuth Kiadó, 1992. 236–237.; RETÖRKIL X. 1. Jegyzőkönyv az MDF Siófok és környéke csoportjának megalakulásáról, 1989. január 24.

¹² MNL SML X.29.a Hazafias Népfront (HNF) Siófoki Városi Bizottságának iratai. Iktatott iratok. MSZMP Siófok Városi pártértekezlete. 1989. február 28.

¹³ RETÖRKIL X. 1. Jegyzőkönyv az MDF Siófok és környéke csoport követválasztó üléséről, 1989. február 28.

modern, vállalkozásalapú közöségi politizálás alapjait kívánták megvalósítani.¹⁴

A helyi csapat gyorsan nőtt 10–15 főről 140 fölé, a legnagyobb alapszervezetté vált Somogyban. Az MDF hamar komoly tekintélyt gyűjtött Siófokon. Először létrejött politikai csoportosulásként eleinte gyűjtőhelyévé vált a hivatalos irányvonaltól eltérő, alternatív utakat kereső Balaton-partiaknak, az egyre nagyobb létszámú gyűléseik ezért zajosak voltak az olykor különböző megközelítések miatt. A fórumjelleg dominált, több irányzat is kereste útját a csoportban. Ahogy elkezdtek megjelenni a többi pártok szervezetei, és az MDF is a párttá válás útjára lépett, úgy indult meg a tagság természetes csökkenése. Először a liberális gondolkodásuk távolodtak el, majd a párttá alakulás jelentett újabb választóvonalat. A novemberi négyigenes szavazás hozta talán a legnagyobb törést. 1989 végére a szervezet mérete a korábbi létszám töredékére apadt. Ezzel elcsitultak a belső viták, a kisebb tagság egységesebbé vált, a szervezet dinamikája azonban megtört. Az MDF-et ekkor elhagyók jó része a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) környezetében jelent meg, a távozók radikálisabb hangvétele jobban illeszkedett az eddigre már a városban is erősödő tömörülés fellépéséhez, mások felhagytak a politizálással. Az MDF kezdeti szakaszának zajos voltában minden bizonnyal közrejátszott az MSZMP környezetéből érkezők egy része, akik hol múltjuk miatti, az állampárttal

szemben óvatosabb hozzáállással, hol minden bizonnyal feladatot teljesítve erősítették olykor a konfliktusokat.¹⁵

1989 márciusában létrejött a Független Kisgazdapárt (FKGP), júliusban a SZDSZ, végül 1990 márciusában a Fiatal Demokraták Szövetségének (Fidesz) helyi szervezete. Bár Siófokon majdnem minden országos pártnak jött létre helyi alakulata, a pártbéli különbségek nem artikulálódtak élesen. Azt, hogy ki melyik csapathoz került, gyakran befolyásolta, hogy ki hívta egyik vagy másik csoportosuláshoz, de az átjárás sem volt ritka a szervezetek között, sőt családon belül is fordultak elő példák arra, hogy különböző helyen bukkantak fel közeli hozzátartozók. Mivel az MDF volt az első jelentős tömörülés a városban, értelemszerűen itt gyülekezett szinte mindenki, aki aktívan érdeklődött a változások iránt. A későbbiekben, ahogy erősödött a többi párt is, kezdett jobban szétoszlan a politizálók közössége, a korrekt viszony azonban még sokáig megmaradt köztük.

A NÉGYIGENES SZAVAZÁS

1989. szeptember 29-én az MDF, az SZDSZ és az FKGP szervezésében békés tüntetésen mintegy 150-en demonstráltak a munkásörtség ellen. A szervezők közös nyilatkozatban fejezték ki a munkásörtség jogutód nélküli megszüntetésének szükségességét, fegyvereikről való lemondásuk követelését.¹⁶ A felvonulás a MÁV régi állomásépületétől indult, a menet a Fő utcán a Szabadság

tér érintésével a Sió utcán, Szűcs Menyhért utcán keresztül ismét a Szabadság térre érkezett meg. A gyülekezést követően az első beszédet az SZDSZ képviselőjében a szervezet legaktívabb tagja, Németh Péter tartotta, míg a Szabadság téren az MDF szónoka szerepelt. A rendezvény végeztével a helyszínen gyűjtöttek aláírásokat a négyigenes szavazás kiírása érdekében. A cél eléréséhez 100 000 szignóra volt szükség, ez a rendszer ellenzékének első nagy erőpróbája volt.¹⁷

Az országosan összegyűjtött 200 000 aláírás elegendőnek bizonyult, hogy az Országgyűlés kiírja a népszavazást november 26-ra.¹⁸ A kampány a helyi szervezetek életére szintén komoly hatással volt. Országosan az SZDSZ mellett az FKGP, a Fidesz és a Magyar Szociáldemokrata Párt (MSZDP) is támogatta, helyben az MDF – a párt központi álláspontjával szembehelyezkedve – szintén buzdította az embereket a részvételre. A siófoki Fórum nem helyeselte az országos vezetés által kezdetben képviselt *sem mellette, sem ellene* álláspontot. Hamarosan Csengey Dénes a Magyar Televízióknak adott nyilatkozatában arról tájékoztatót, hogy a szervezet megváltoztatta véleményét, és arra buzdított, hogy ne az Országgyűlés, hanem a nép döntsön a köztársasági elnök személyéről. Néhány nap múlva a november 14-i *„Nem megyünk el! Nem szavazunk.”* kezdetű kiáltványban már a szavazás bojkottálása mellett érvelt a párt elnöksége.

¹⁴ A Magyar Demokrata Fórum Siófoki Szervezetének Programja.

¹⁵ Az MDF korai történetének megismerését a sajtó mellett, dr. Antal Miklós, id. Bognár Zoltán, Boldizsár Péter, Molnár Árpád és Sipos Gyula visszaemlékezései segítették.

¹⁶ A követelések között ott találjuk már a négyigenes szavazás témáit. Békés demonstráció Siófokon. *Somogyi Néplap*, 1989/231, 2.

¹⁷ Hárompárti egyeztetés: 1989. szeptember 12. Közös nyilatkozat: szeptember 29., Németh Péter beszéde: szeptember 29., SZDSZ Siófok és környéke csoportja 1989. évi jegyzőkönyvek, megállapodások.

¹⁸ A népszavazás kérdései a köztársasági elnök választásának módjáról, a Munkásörtség megszüntetéséről, az MSZMP vagyonszámlásáról és a munkahelyi pártszervezetek felszámolásáról szoltak.

A siófoki MDF értékelte, hogy immár határozott állásfoglalást adott ki pártjuk, azonban a tartalmával nem értett egyet. Oláh Vilmos a 168 órának adott interjújában elmondta, hogy amikor egy órával a televízióban történt beolvasás előtt megkapta Csengey Dénes szövegét, telefonáltak a párt elnökségének, de ott azt mondták, már nem lehet változtatni rajta, próbálja megnyugtatni a tagságot.

November 17-én az MDF Megyei Egyeztető Tanácsának soros siófoki ülésén az önálló véleményalkotás jogának tiszteletben tartása mellett hangos vitában, ugyanakkor nagy többséggel (tizenhárom szervezetből kilenc) elítélte az országos elnökséggel és a megyei tagszervezetekkel sem egyeztetett lépéseket. A vita során – melyről a sajtó képviselőit kiküldték – az elnökséget, a választmányt és az etikai bizottságot egyaránt érték kritikák. Az ülésen az SZDSZ országos szervezetéből is megjelentek hárman, akik megköszönték a siófoki szervezet állásfoglalását. Az elítélő határozat ellenére a siófoki álláspont nem változott. Fasang Árpád a párt etikai bizottságának elnökeként a testület nevében levélben marasztalta el a helyi szervezetet, amiatt mert anélkül léptek a nyilvánosság elé, hogy előbb értesítették volna álláspontjukról az Országos Irodát, melyről a 168 óra újságíróitól értesültek (a Reform újságíróinak jelenlétében). A vélemények szabad kinyilvánításának jogát elismerte, de sajnálta, hogy nem tudták háttérinformációkkal felvilágosítani a csoportot, ehelyett a széles nyilvánosság előtt

kritizáltak, anélkül, hogy előbb kísérletet tehettek volna a konfliktus tisztázására.

November 16-án Lévai József az MDF országos választmányi tagja levélben tájékoztatta Antall Józsefet, hogy a siófoki szervezet a Somogyi Néplaphoz eljuttatott közleményét visszatartotta. Valószínűleg ez az anyag jelent meg végül Lévai József és a kaposvári szervezet elnökségének álláspontjával együtt november 21-én a városi alapszervezet közleményében, melyben jelezte, hogy továbbra is részt vesz a szavazók mozgósításában, és segíteni kívánja a népszavazás sikerét, kezet nyújt az SZDSZ-nek, a négy kérdésre négy igent várva. Fenntartották maguknak a véleménykülönbség és a nyílt szembenállás jogát. Felhívták a figyelmet arra, hogy ha a népszavazás eredménytelen lesz, az nagyban rombolhatja választópolgárok szavazási önbizalmát, ami a rendszerváltás hajnalán nagyon veszélyes lehetett volna. Ebben az esetben január 7-én került volna sor az elnökválasztásra, így a tavaszra tervezett országgyűlési választások tolódtak volna, ez pedig az ellenzék gyengülését eredményezte volna. Ha a szavazás eredményes lesz, az erősíti a választási lelkesedést, leckét ad a még hatalmon lévő erőknek, a Magyar Szocialista Pártot pedig jobban kényszeríti a tárgyalások folytatására. Jól látták a siófoki fórumosok, hogy a népszavazás sikere az SZDSZ-t fogja erősíteni, de a felsorolt érvek ellenére úgy érezték, nem szabad bojkottálni a kiírt népszavazást.

Az országos vezetés mindemelett törekedett elvenni a konfliktusok életét. A korábban említett 168 óra számban Csurka István az MDF elnökségének tagjaként is reagált a siófoki fellépésre, korrektnek nevezve Oláh Vilmos nyilatkozatát, leszögezve, hogy minden tagnak és szervezetnek lehet különvéleménye, ezért szankció nem fogja őket érni. November 17-én pedig Csengey Dénes nyilatkozott hasonlóan, hangsúlyozva, hogy ők az elnökség nevében tették nyilatkozatukat, nem kötelezve a tagságot annak követésére, persze politikai közösségként remélik, hogy a tagság által megválasztott vezetés véleménye képes tükrözni a közösség gondolkodását.¹⁹ A történetek utóöngéjeként a decemberi Marcaliban tartott megyei ülésen számonkérték a siófoki csoport viselkedését.

A siófoki álláspont kapcsán a korabeli sajtó emlegette a gödöllői példát. A gödöllői alapszervezet néhány nappal a siófokiakat megelőzően jelezte, hogy ellenzi a bojkottot, melyért a szervezet országos vezetése megróttta őket. Csurka István 168 órás interjújában különbséget tesz a két eset között, jelezve, hogy véleménye szerint Gödöllőn külső behatás eredményeként történt az ellenvélemény megfogalmazása, míg a siófokiakat e tekintetben védelmébe vette és jelezte, nem fognak semmilyen szankcióban, büntetésben részesülni.²⁰

Időközben az Országgyűlés megszavazta a munkásörség feloszlását és a pártszervezetek munkahelyekről történő kivonulását, de a népszavazás így is átütő sikert

¹⁹ MDF-közlemények. *Somogyi Néplap*, 1989/276, 2.; MDF Siófok Állásfoglalás. 1989. november 15. In. *SZDSZ Siófok és környékének csoportja 1989. Levelezés*; A Magyar Demokrata Fórum elnökségi üléseinek dokumentumai. Szerk. Szeredi Pál. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár, Budapest, 2023, 210.; Siófoki megfontolások. Müller Mihály interjúja Dr. Oláh Vilmossal. 168 óra, 1989/29, 7.; Az MDF harcai és belharcai. Mester Ákos interjúja Csurka Istvánnal. 168 óra, 1989/29, 8–9.; *Dátum*, 1989/169, 4.; RETÖRKIL X. 1. ifj. Fasang Árpád levele Dr. Oláh Vilmosnak; RETÖRKIL X. 1. Lévai József levele Antall Józsefnek 1989. november 16.; RETÖRKIL X. 1. Lévai József feljegyzése a november 21-i siófoki választmányi ülésről.

²⁰ Az MDF harcai és belharcai. Mester Ákos interjúja Csurka Istvánnal. 168 óra, 1989/29, 8–9.

Kérdés	Siófoki eredmény (százalék)	Országos eredmény (százalék)
Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?	50,57	50,07
Kivonuljanak-e a pártszervezetek a munkahelyekről?	96,77	95,14
Elszámoljon-e az MSZMP a tulajdonában vagy a kezelésében lévő vagyonról?	96,90	95,37
Feloszlassák-e a Munkásőrséget?	96,70	94,93

Az 1989. évi népszavazás siófoki és országos eredményeinek összehasonlítása²¹

hozott. Siófokon a 17 054 a választójoggal rendelkező ember közül 10 352-en (60,7 százalék) jelentek meg az urnáknál, ami valamivel az országos átlag (58,04 százalék) felett volt, és az igenek száma szintén valamivel meghaladta az országos eredményeket. A pártpolitikai színtéren legkritikusabb kérdésben, mely a köztársasági elnök választhatóságához kapcsolódott, enyhe különbség mutatkozik csak az országos átlaghoz, így a helyi MDF csoport különvéleményének hatása leginkább a mozgósítás mértékében érhető tetten. A szavazáshoz történő hozzáállás vitáinak következtében többen elhagyták az MDF-et, mely így komoly átalakuláson ment keresztül. Közülük aztán számosan bukkantak fel az SZDSZ körül, mely helyben is nyertese lett a helyzetnek.

ORSZÁGGYŰLÉSI VÁLASZTÁSOK

Az országgyűlési választások nemsokára újabb próbatétel elé állították a siófoki csoportot.

Az 1990-es országgyűlési választásokon a Somogy megyei 3-as számú választókerületben 11 jelölt indult el, egy kivétellel valamilyen párt vagy szervezet támogatásával.

Az MDF meglepő módon gyakorlatilag két jelölttel indult. A Fórum hivatalos jelöltjeként Horváth Jánost indította, aki a Siótournál volt pénzügyi osztályvezető, a szántódi lovasversenyek szervezője, míg a szintén MDF-es helyi pártelnök, aki inkább a párt konzervatívabb vonalát képviselte, dr. Oláh Vilmos sebész főorvos, a Somogyi Keresztény Koalíció jelöltjeként indult. Az 1989. év végi távozások után létszámának megcsappanása következtében kisebb apátiába zuhanó MDF-csoportot komoly dilemmák elé állította a jelöltállítás. Ekkor integrálódott a siófoki szervezetbe néhány, a választókerülethez tartozó, Siófoktól délebbre fekvő kistelepülés MDF-es pártszervezete.²² A siófoki csoport dr. Oláh Vilmost tartotta alkalmas jelöltnek a városban őt övező ismertség és elismertség okán, '56-os

múltja, következetes kiállása és kora miatt. A körzet déli területe csoportjainak képviseletében Horváth Jánost szerették volna indítani, abból a megfontolásból, hogy őt családja révén jobban ismerték a Siófokon kívüli területeken is (ezt végül nem sikerült kellőképpen kiaknázni, mivel a falvak lakossága kevésbé volt nyitott a programjára). A két jelölt habitusban és beágyazottságban egyaránt különbözött egymástól, mindkettőjük mellett szóltak érvek, ám egyikük sem tudta kellő mértékben lefedni a választókerület nagyobb spektrumát. A helyzet vitát gerjesztett a pártszervezetben, ennek eredményeként az MDF Országos Etikai Bizottságának elnöke, Furmann Imre próbálta kompromisszumra bírni a választókerületi csoportokat. Miután ez nem sikerült, a bizottság döntésének értelmében Horváth János lett a Fórum hivatalos jelöltje.²³ A jelöltállítás körüli viták következtében a kampányidőszakra való felkészülés csak későn, januárban tudott elindulni. A megosztottság és a tanácstalanság a korteskedés

²¹ Érdekes, hogy akkoriban csak az országos eredményeket hozták nyilvánosságra, így a pártok nem tudtak tájékozódni az egyes körzetek mozgósíthatóságáról, illetve, hogy a válaszok milyen helyi színezetet mutattak. Ez ügyben az SZDSZ többször próbált a hatályos szabályzásokra hivatkozva információt szerezni, ám próbálkozásai kudarcba fulladtak. <https://valtor.valasztas.hu/valtort/jsp/teljvk.jsp?EA=1&MAZ=14&TAZ=165&W=9> (Utolsó letöltés: 2024. december 14.); <https://valtor.valasztas.hu/valtort/jsp/orszjvk.jsp?EA=1&W=9> (Utolsó letöltés: 2024. december 14.); SZDSZ Siófok és környékének szervezete 1990. Levelezés. I. 1. – IV. 30.

²² Igal, Bonnyapuszta, Kisbárapáti, Karád, Nagyberény, Ádánd és Balatonszabadifürdő nemrégiben megalakult szervezetei voltak ezek. A helyi csoportok megszervezésében, valamint a kampány során is komoly szerepet vitt a bonnyapusztai Nagy János és a karádi Wiezner Sándor. Horváth János visszaemlékezései.

²³ A Somogy megyei MDF-ből kilépők pamfletje szerint az országos elnökség „megyei” javaslatra törölte a sebész főorvost a képviselőjelöltek sorából. *Nem hallgatunk tovább!* című állásfoglalás korábbi MDF tagok (nyolc kaposvári és hat siófoki) aláírásával, mely az SZDSZ Tárogatójában jelent meg. 1990. február 20. In: SZDSZ Siófok és környékének szervezete. Levelezés. 1990. I. 1. – IV. 30.

	A Siófokon leadott szavazatok százalékban	A 3. vk.-ben leadott szavazatok százalékban
Horváth János (MDF)	12,41	13,61
Dr. Oláh Vilmos (SKK)	4,22	3,44

Az 1990-es országgyűlési választások első fordulója – a siófoki és a Somogy megye 3-as választókerületi képviselői eredmények összehasonlítása²⁶

	A Siófokon leadott szavazatok százalékban	Az országosan leadott szavazatok százalékban
MDF	15,51	24,73
SKK	2,26	-

Az 1990-es országgyűlési választások első fordulója – a siófoki és az országos pártlistás MDF és SKK eredmények összehasonlítása²⁷

során is testet öltött, nem sikerült Horváthot hatékonyan felépíteni, sikerében párttársai sem hittek, mindezt aztán az eredmények is tükrözték.²⁴ Mivel az MDF-nél többen továbbra is hittek dr. Oláh Vilmosban, és kitartottak mellette, szintén elindult a megmérettetésen a főorvos a Somogyi Keresztény Koalíció (SKK) színeiben. Kampányát az ugyancsak MDF-es Antal Miklós vezette.

Ilyen előzmények után talán nem akkora meglepetés, hogy a néhány hónapja még legerősebb helyi szervezet alaposan leszerepelt a választások első fordulójában. Horváth János Siófokon a szavazatok 12,41, a választókerületben 13,61 százalékát gyűjtötte be, ezzel csak a negyedik helyet érte el a versengésben, így nem került be a második fordulóba. Pártja ennél jobb eredményt ért el (15,51 százalék), azonban ez még mindig jelentősen elmaradt az országos eredményektől (24,73 százalék). Dr. Oláh Vilmos eredményét (4,22 százalék) hozzáadva sem sokkal jobb a helyzet, ez mutatja, hogy a megosztottság, nemcsak két irányba vitt el szavazatokat,

hanem az egész közösségtől is többen elfordultak.²⁵

A zajos hónapokat és a rossz eredményeket követően megnyugodott a légkör a helyi MDF csoportban. Horváth János eltávolodott a helyi szervezettől, mely ismét egységes lett, az őszre már némileg megerősödve vágtak neki az önkormányzati választásoknak, hatékonyabb stratégiát választva, mely aztán az eredményekben is megmutatkozott.

Az MDF helyi csoportjának első másfél éve, mint oly sok helyen, Siófokon is útkereséssel járt. A dinamikusan formálódó országos politikai irányvonalak módosulásai próbára tették a változást kívánó embereket, mely érthető módon rengeteg vitához vezetett. A négyigenes népszavazás kapcsán kialakult konfliktusok országos ismertséget hoztak a Balaton-parti álláspontnak, mely az MDF országos vezetését ugyancsak próbára tette, felszínre hozva az önálló vélemények és a szervezet egységes álláspont képviselésére való törekvései közötti dilemmákat, s ez jól mutatta a fórum jelleg

és a pártként történő működés közötti differenciák lehetséges következményeit. Azonban a népszavazás körüli dilemmák, ahogy országosan úgy helyben is megoldhatatlan szituációba sodorta az MDF szervezetét. A siófoki példa azt is jól mutatja, hogy bár lehet bírálni az elért eredmények szempontjából a központi vezetés „taktikáját”, ám a különvélemények sem hoztak áttörést azok képviselői számára. A siófoki csoport kiállása ellenére jelentősen meggyengült a szavazások után, amiből elsősorban a SZDSZ csoportja profitált.

A politikai gyakorlat hiánya az országgyűlési választásoknál is kiütközött, ahol egy fontos pillanatban nem sikerült egységes álláspontot kialakítani. Az MDF helyben eddigre végérvényesen elvesztette kezdeti ígéretes lendületét, bár később még sikerült némileg megerősödni ehhez képest (miközben országosan épp ellenkező irányba indult a kormánypárt), meghatározó már nem tudott lenni a helyi politikai életben.

²⁴ Dr. Antal Miklós, id. Bognár Zoltán, Horváth János és Sipos Gyula visszaemlékezései.

²⁵ Az adatok forrásához lásd: <https://www.valasztas.hu/1831> (Utolsó letöltés: 2024. december 14.)

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML)

X.29.a. Hazafias Népfrent (HNF) Siófoki Városi Bizottságának iratai. Iktatott iratok.

XXIII. 559. Siófoki Városi Tanács Végrehajtó Bizottság iratai. Vb-ülések jegyzőkönyvei, előterjesztésekkel.

Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár (RETÖRKIL)

X. 1. Magyar Demokrata Fórum iratai, Korai időszak, 50. doboz, 21. ő.e. – Jegyzőkönyv az MDF Siófok és környéke csoportjának megalakulásáról, 1989. január 24.

X. 1. Magyar Demokrata Fórum iratai, Korai időszak, 5. doboz, 7. ő.e. – Jegyzőkönyv az MDF Siófok és környéke csoport követválasztó üléséről, 1989. február 28.

X. 1. Magyar Demokrata Fórum iratai, Korai időszak, 11. doboz, 776. ő.e. – ifj. Fasang Árpád levele Dr. Oláh Vilmosnak.

X. 1. Magyar Demokrata Fórum iratai, Korai időszak, 57. doboz, 29. ő.e. – Lévai József levele Antall Józsefnek 1989. november 16.

X. 1. Magyar Demokrata Fórum iratai, Korai időszak, 57. doboz, 35. ő.e. – Lévai József levele az Elnökség részére a november 17-i siófoki választmányi ülésről.

A Magyar Demokrata Fórum Siófoki Szervezetének Programja (id. Bognár Zoltán gyűjteménye)

SZDSZ Siófok és környéke csoportjának 1989. és 1990. évi jegyzőkönyvei, megállapodásai, levelezései. (dr. Tóth Ákos gyűjteménye).

Internet

<https://valtor.valasztas.hu/valtort/jsp/tm2.jsp?EA=1>.

[Valasztas.hu/1831](https://valasztas.hu/1831).

Visszaemlékezések²⁸

Dr. Antal Miklós

Dr. Balázs Árpád

Id. Bognár Zoltán

Boldizsár Péter

Dr. Fábián Károly

Horváth János

Molnár Árpád

Sipos Gyula

SAJTÓ

168 óra, 1989. november 14., I. évf., 29. szám

Dátum, 1989. november 17., I. évf. 169. szám

Siófoki Hírek, 1989. január, II. évf., 1. szám

Siófoki Hírek, 1989. február, II. évf., 2. szám

Siófoki Hírek, 1989. április, II. évf., 4. szám

Siófoki Hírek, 1989. július, II. évf., 7. szám

SiópArt, 2020/3., III. évf., 3. szám

Somogyi Néplap, 1989. március 16., XLV. évf., 64. szám

²⁸ A visszaemlékezők emlékeire sok helyen hivatkoztam, de ezek mellett gondolataik, meglátásaik, több ponton formálták általános megfogalmazásaimat és elemzési kísérleteimet.

Somogyi Néplap, 1989. szeptember 30., XLV. évf., 231. szám

Somogyi Néplap, 1989. október 24., XLV. évf., 252. szám

Somogyi Néplap, 1989. november 21., XLV. évf., 276. szám

IRODALOM

Bihari Mihály (szerk.): A többpártrendszer kialakulása Magyarországon. Kossuth, 1992.

Neisz Péter: Az Ádándi Közművelődési Egyesület és Főiskola. In: Harsányi István (szerk.): *Népfőiskola tegnap, ma, holnap*. Püski Kiadó/Magyar Népfőiskolai Társaság, Budapest, 1991.

Szeredi Pál (szerk.): A Magyar Demokrata Fórum elnökségi üléseinek dokumentumai. RETÖRKI, Budapest, 2023.

A Helsinki egyezményhez vezető út a színpalak mögött

Interjú Erdős André nagykövettel

„Általában a múltat nem szabad elfelejteni, mert különben nehezen értjük azt, hogy jelenleg mi történik.” Beszélgetés Erdős André nagykövettel, aki nemcsak a szemlélője, de résztvevője volt a Helsinki folyamatok alakulásának. 1973-ban a Genfben, majd Helsinkiben zajló tárgyalásokon volt a magyar delegáció tagja, majd 1986-tól 1989-ig vezette a bécsi EBESZ utótálatkozón részt vevő magyar küldöttséget.

Hogyan kapcsolódott be személyesen a helsinki folyamatba, illetve ennek első, genfi tárgyalási szakaszába?

Az első kihelyezésem után – amely az arab világban, Észak-Afrikában volt – a következő területem a multilaterális diplomácia lett. Egy teljesen új folyamattal kezdtem foglalkozni, mint beosztott diplomata kerültem az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletre. Az egész folyamatot, mint tudjuk, a hidegháború kellős közepén indították be. Az már önmagában nagyon érdekes dolog volt, hogy Moszkva és Washington, illetve a Kelet és Nyugat ellenséges viszonyrendszerei közepette létrejött egy olyan folyamat, amely végül is sokfelé elvezetett. A folyamat elindítását a Varsói Szerződés országai javasolták a Nyugatnak a '60-as évek végén. Nyilván az lehetett az elgondolás mögött, hogy szerették volna valahogy újrarendezni a kapcsolatokat a két blokk között, valamilyen módon stabilizálni az akkor nagyon bizonytalan, ellenséges helyzetet. A NATO-államok, illetve az el nem kötelezett és semleges országok erre mind rábólintottak. 1973-ban először Helsinkiben kezdődött meg, majd igazából Genfben folytatódott az a munka, amely két éven keresztül folyt, és amelyben a magyar delegáció tagjaként már én is részt vettem. A munka célja az volt, hogy egy közösen elfogadott dokumentumot állítsunk össze az európai helyzetről. Ez két éven keresztül tartott Genfben, hiszen egy konszenzusos szöveget kellett letennünk az asztalra. Itt egy szakmai, szerkesztői tevékenység folyt 35 ország – 33 európai ország, illetve Kanada

és az Egyesült Államok – részvételével, ami nem volt mindig egyszerű.

Úgy tudom, voltak kivételek is...

Az egyetlen ország, amely nem volt hajlandó ebben részt venni, mert mind Washington, mind Moszkvát halálos ellenségnek tekintette, az az Enver Hodzsa-féle Albánia volt. (Albánia később 1991-ben csatlakozott az értekezlethez.) A két évig tartó genfi tanácskozáson végül sikerült összeállítani azt a dokumentumot, amely 1975-ben Helsinki Záróokmány néven a legmagasabb szinten, a részt vevő állam- és kormányfők konferenciáján került aláírásra. A dokumentum olyan dolgokat is tartalmazott, amelyek annak idején váratlanok voltak, és nem lehetett előre látni, hogy azok milyen következménnyel fognak járni a határok, a biztonság, az emberi jogok, az oktatás, az emberek közti kapcsolatok terén, hiszen e témák a kontinens keleti felén nem voltak olyan magától értetődően elintézettek. Ha valaki a Helsinki Záróokmányt manapság átolvassa, csodálkozhat is, hogy miként voltak képesek a két tömb országai ezekben megállapodni. Természetesen tény, hogy a dokumentum nemzetközi jogilag nem volt kötelező – ellentétben az ENSZ Alapokmányával –, végrehajtása az adott kormánynak óhajától, készségétől függött. A következő években elkezdődött az úgynevezett utótálatkozók sorozata, melyek célja az volt, hogy ellenőrizzék, felülvizsgálják, milyen módon hajtják végre a résztvevő országok a Záróokmányban foglaltakat. Ezek az utótálatkozók számtalan vita, nézeteltérések színhelyei voltak, nem voltak sima

tárgyalási folyamatok. Feltétlenül megemlítendő, hogy a Záróokmány kitételeinek köszönhetően a civil társadalom mint olyan, érzékelhetőbbé, erősebbé vált Kelet-Európában. Elsősorban Lengyelországban és Csehszlovákiában láttuk azt, hogy a Záróokmányra hivatkozva, a civil társadalom szervezetei olyan dolgokba kezdtek beleszólni, érzékeltették véleményüket, amit korábban nemigen lehetett elképzelni.

A bécsi utótálálkozón már delegációvezető volt.

Így van. Ott már még jobban látszott, hogy Európában változások következnek be, bár még így is nehezen lehetett megjósolni a végső kimenetelt. 1986 és 1989 között meg lehetett figyelni a keleti blokk feldarabolódását. Például Ceaușescu Romániája egy egészen speciális szerepet töltött be, melyre utal az is, hogy a magyar delegáció vezetőjének egy felszólalására reagálva a *Scînteia* nevű pártlapban az jelent meg, hogy a magyar delegáció vezetője hazudik. Sok vonatkozásban nyilvánvalóan látszott, hogy a romániai belpolitikai állapotok nem felelnek meg a Záróokmányban leírtaknak. De ez a „feldarabolódás” a többi akkori „szövetségesünk” magatartásában, tevékenységében is megmutatkozott.

Milyen volt a személyes kapcsolat a román diplomatákkal?

Én jó kapcsolatban voltam velük. Tudtuk azt, hogy több témában más a véleményünk, de ez nem jelentette, hogy átmentem volna az utca másik oldalára, ha velem szemben jön egy román diplomata. Más probléma is volt a kelet-európai országok között. Az NDK-nak is nagyon sajátos politikája volt. De a legortodoxabb a keleti országok között Csehszlovákia, továbbá Bulgária volt. Ebben a felállásban mi, magyarok, tényleg sajátos vonalat vittünk. A legjobban a lengyelekkel tudtunk egyetérteni. Így eljutottunk odáig, hogy amit Bécsben a magyar delegáció mondott, sok szövetségesünk csak szótlanul hallgatta, a többi küldöttség viszont érdeklődéssel figyelte.

Ez miben nyilvánult meg a legszembetűnőbben?

Egy példát mondok. Annak idején Horn Gyula külügyi államtitkár a Szovjetunióba ment egy hivatalos látogatásra. Ezt követően Budapestről felhívott telefonon Bécsben, hogy menjek el hozzá. Elmondta, hogy a tárgyalások során szovjet

részről azt mondták neki, hallják és látják, hogy a magyar delegáció vezetője mit mond Bécsben, de úgy gondolják, hogy amit mond, az a delegációvezető saját véleménye. Horn ezek után azzal küldött vissza Bécsbe, hogy menjek és folytassam tovább eddigi munkámat. Látszott, hogy nem volt törés a magyar külpolitika és bécsi tevékenységünk között, amivel mi igencsak kiemelkedtünk a Varsói Szerződés országainak hagyományos magatartásából. Személy szerint nekem pedig nagy szakmai élményt jelentett pályafutásomnak ez a szakasza.

Mi motiválta a magyar vezetést az eltérő külpolitikai stratégia megalkotásából? Ki volt a fő tényező: a tanácsadók, maga Kádár János, esetleg a pártbizottság?

Az én esetemben nehéz személyesen beszélni a vezetői szempontokról, mert nem voltam ott mellettük nap mint nap. Azt vissza tudom idézni, hogy hogy az eddigitől eltérő külpolitika első jelei már Helsinkiben, a Záróokmány 1975-ös aláírásakor jelentkeztek. A konferencián tartott beszédében Kádár János utalt arra, hogy milyen keserű történelme volt Magyarországnak és megemlítette az első világháború utáni eseményeket, területi vonatkozásban is. Ez szokatlan dolog volt. Az ezt követő tíz évben Magyarországon is új folyamatok indultak el, a bel- és gazdaságpolitikában is, és nekem logikusnak tűnt, hogy ebbe az irányba haladjunk. Tapasztaltuk azt is, hogy a nyugati világban másképp néztek ránk, magyarokra, mint a többi kelet-európai országra.

Említésre kerültek az utótálálkozók. Mennyire változtattak ezek a korábbi irányokon, vagy hogyan tudták újrapozicionálni az európai együttműködést?

Az utótálálkozók közül az utolsó 1990-ben volt Párizsban. Ekkor zajlottak azok a földrengésszerű változások, amiket valamennyien ismerünk, és amelyek a hidegháború végét jelentették. A párizsi utótálálkozón fogadtak el egy olyan dokumentumot, hogy Európa legyen egységes és erős. Nagyon érdekes hangulat- és szöveg váltás volt ez akkoriban. Több helyen már a kormányok is megváltoztak, és ilyen értelemben a Bem rakparton teljesen jogosan érezték azt, hogy ez az az út, amelyet folytatni kell. Ez volt az az időszak, amikor tényleg Magyarországon keresztül próbálták lemérni, hogy ez a fajta magatartás milyen módon tud elterjedni Kelet-Európában. Ez az

időszak volt az, amikor a Szovjetunió felbomlott, pár évvel később Csehszlovákia is kettészakadt, Jugoszlávia pedig a legvéresebb módon, háborúk következtében darabolódott szét. Németország pedig visszanyerte egységét. Volt egy várakozás 1990-ben mindenkinben, amikor elfogadtuk az egységes és erős Európáról szóló dokumentumot. Ez az időszak azonban nem tartott sokáig, mert bár annak idején azt gondoltuk, hogy egy új világrend következik, egy-két évvel később már megindultak azok az események, amelyek azt jelezték, hogy egy új világrendtelenségről beszélhetünk. Az EBEÉ ekkor nagyon fontos kapcsolattartást jelentett Kelet és Nyugat között, tényleg nagyon jó kezdetekkel bírt és a '90-es évek elejétől Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezetté (EBESZ) vált. Felállították azokat a szervezeti intézményeket, amelyek biztosították állandóan működő jellegét. Ennek ellenére, lássuk be, a világpolitikai változások következtében már nem olyan súlyos volt az EBESZ-nek, mint az EBEÉ-nek, a kelet-nyugati kapcsolat normalizálása helyett már különböző konkrét problémák, témák megvitatására és rendezésére kellett fordítania az energiát. Ezekben viszont szűkre szabott szerepet kezdett játszani az EBESZ. Az általános globális politikai atmoszférába már messze nem olyan szerepet játszik, mint annak idején, amikor Helsinki után a folyamat elindult.

Ebből a szempontból sikeres volt a Helsinki folyamat, hiszen megváltozott a globális tér is, amiben élünk, és hozzájárult, hogy egy olyan Európában éljünk, mint amiben most vagyunk.

Általában a múltat nem szabad elfelejteni, mert különben nehezen értjük, hogy jelenleg mi történik. Az is kétségtelen, hogy az európai biztonsági

és együttműködési folyamat folytatódása manapság már más jelleget öltött. De az, hogy ide elértünk, nagymértékben és vitathatatlanul köszönhető annak a folyamatnak, amit a '70-es évektől egészen '90-ig csináltunk Európában. Meg kell találnia az EBESZ-nek azt a szerepét, amit a mai világban betölthet, de az fellelhető. Annak idején két tömb élt egymás mellett, egymással szemben, ma viszont, ha megnézzük a „keleti tömböt”, annyi színt, szóhasználatot, politikai irányzatot találunk, ami már messze nem egy közös blokkot jelent, hanem egy sokkal sokrétűbb, bonyolultabb világot. Az biztos, hogy az EBEÉ beírta a nevét az európai történelembe. Életem nagyon nagy élményei voltak, hogy ott lehettem ez alatt az időszak alatt, amikor az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet soros elnökének, magyar külügyminiszternek képviselőként jártam különböző helyeken, az EBESZ politikáját érvényesítve, ideértve Közép-Ázsiát, a volt szovjet Közép-Ázsiát, a Kaukázust, a csecsen háborút, a karabahi háborút. Ez nyilván nagyon nagy szakmai tapasztalatokat adott, hogy miként tudjuk összehozni a szembenálló feleket egy országon belül, például a csecseneket és az orosz kormányt. Az ENSZ-közügyülés jelenlegi elnöke, a volt német külügyminiszter asszony nemrég úgy fogalmazott, hogy „világunk fájdalomban él”. Ebben a világban kell megtalálnia az EBESZ-nek is a maga feladatait: bezárkózni egy szobába, lehúzni a rolót a lehető legrosszabb lenne, amit tehetnénk, tudva azt, hogy az EBESZ térségében zajló háborúk, problémák csak egy részét fedik le az egész földkerekséget fenyegető veszélyeknek.

LÁZIN ÁRON

Erdős André (1941): Algírban született. 1965-től a Külügyminisztérium munkatársa. 1968 és 1972 között attaséi beosztásban a rabati magyar nagykövetségen dolgozott. 1973-tól az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia (EBESZ) Ügyek Osztályán dolgozott. Tagja volt az 1973-tól 1975-ig Genfben, 1975-ben Helsinkiben, 1977-től 1978-ig a belgrádi EBESZ-üléseken részt vevő magyar delegációknak. 1986-tól az EBESZ magyar képviselőjének vezetője. 1978–83 között a New York-i magyar ENSZ-képviselő munkatársa. 1990–1994 és 1997–2002 között az ENSZ-képviselő vezetője. 1992–1993 között az ENSZ Biztonsági Tanácsában Magyarország képviselője. 1994–1997 Külügyminisztérium multilaterális ügyek helyettes államtitkári tisztét töltötte be. A New York-i tartózkodása során az ENSZ-főtitkár több szakértői csoportjának tagja, ENSZ-fórumok vezető tisztségviselője, így a 2001-es New York-i terrortámadás után összehívott ENSZ-közügyülés nemzetközi biztonsággal és leszereléssel foglalkozó I. bizottságának elnöke. 2002–2006 között hazánk párizsi nagykövete. Jelenleg a Magyar ENSZ Társaság és a Magyar Atlanti Tanács alelnöki tisztét tölti be.

A Helsinkihez vezető út és ahogyan azt Washingtonból látták

Interjú Magyarics Tamással

Az 1970-es évek amerikai külpolitikájában szemmel láthatóan jelentős irányváltások következtek be. Összefüggésben a globális nemzetközi helyzet átalakulásával és azzal a korszakos amerikai külpolitikai vízióval, amelyet Henry Kissinger nevéhez kötünk. Ebben az új világpolitikai klímában indultak el azok a folyamatok, amelyek Helsinkihez vezettek. Magyarics Tamással Helsinki és az amerikai külpolitika fő irányelveit beszéljük át.

Helsinki kapcsán az Egyesült Államok vonatkozásában valamiféle enyhülési politika körvonalazódásáról beszélhetünk, amelyet felgyorsított Vietnam és a Watergate-botrány. Szovjet oldalról pedig mintha érzékelték volna az amerikai álláspont változását. A korabeli amerikai sajtó részéről megfogalmazódott az a kritika, hogy Washington a saját hitelességét játszotta el. Az amerikai *establishment* milyen lehetőséget látott abban a folyamatban, ami a Helsinki dekalóg aláírásához vezetett?

Elméleti síkon az Egyesült Államokban két komolyabb szellemi áramlat volt, az egyik egy liberális, a másik viszont – amit Henry Kissinger,¹ Helmuth Sonnenfeldt² és Richard Nixon elnök képviselt – egy sokkal pragmatikusabb megközelítés volt, hátrébb sorolva az ideológiát. Az egyik oldalon ott volt egy elméleti síkon mozgó kör, Henry Jackson,³ a Jackson-Vanik⁴ kiegészítés megalkotói, vagy akár Ronald Reagan, azaz a republikánusok

egyik szárnya. A másik viszont pragmatikusan ki kívánta vonni a külpolitikából az ideológiai kötöttségeket. Ilyen esemény volt például a '72-es kínai nyitás.⁵ A kissingeri-nixoni külpolitikai gondolkodásban a nagyhatalmi erő, az egyensúlyi politika számított. Ennek megfelelően, úgy gondolták, hogy a Szovjetunióval valamifajta *modus vivendi* kell kialakítani. Fontos tényező volt, hogy Vietnám után az Egyesült Államok külpolitikai aktivitása elég jelentősen csökkent. Kialakult az a bizonyos Vietnam-szindróma, amelynek következtében az amerikai gondolkozásmód vissza akart venni a külpolitikai kötöttségekből, amelyek egyik alapvető tényezője az volt, hogy a Szovjetunióval való konfrontáció komoly következményekkel járhat anyagi, katonai, stratégiai értelemben is. Ez többek között összefüggött azzal, hogy felismerték, hogy a „kölcsonösen biztosított megsemmisítés” nem igazán működőképes. A hatvanas évek végére, többé-kevésbé paritás állt be a szovjet és az amerikai nukleáris ütőerőben. Ez indokolta többek

¹ Kissinger, A. Henry (1923–2023): az Egyesült Államok 7. nemzetbiztonsági főtanácsadója és 56. külügyminisztere.

² Sonnenfeldt, Helmuth (1926–2012): német-zsidó családban született, 1944-ben emigrált az Egyesült Államokba. 1974 és 1977 között külügyminiszteri tanácsadó, emiatt Kissinger Kissingerének tartották, mivel tudott hatni rá.

³ Jackson, M. Harry (1912–1983): „Scoop”: amerikai ügyvéd és politikus. 1941 és 1953 között kongresszusi képviselő, majd 1953-tól haláláig szenátor.

⁴ 1974-es rendelkezés az Egyesült Államok szövetségi jogalkotásában. A kiegészítés kimondta, hogy a Szovjetunióval szemben alkalmazni szándékolt kereskedelem-liberalizálást nem lehet nem piacgazdaságként működő országokra – a Szovjetunióra és a közép-európai kommunista országokra – kiterjeszteni, ha azok nem engedélyezik a szabad kivándorlást. A kategória érvényes volt minden országra, amely korlátozta a kivándorlás szabadságát és más emberi jogokat.

⁵ Az 1972-es kínai nyitás: Richard Nixon amerikai elnök 1972 februárjában kínai látogatásával felgyorsult az Amerika Távol-Kelethez való viszonya, amely fordulópontot jelentett a Kína politikában. Ez a fordulat jelentősen befolyásolta a nemzetközi diplomáciai kapcsolatokat és a globális geopolitikát. Kína ekkor tudott elmozdulni a nemzetközi elszigetelődésből.

között a SALT-1-es⁶ meg az ABM-szerződés⁷ aláírását. Kissinger ennek kapcsán revideálta a saját álláspontját, mivel az 1950-es évek végén még el tudott képzelni egy olyan korlátozott nukleáris háborút, amely egy bizonyos eszkalációs szakaszban átléphet egy hagyományos háborúból nukleáris háborúba, úgy, hogy még kezelhető maradjon. Albert Wohlstetterék⁸ jutottak arra a következtetésre – amelyet a kissingeri- nixononi vonal is elfogadott –, hogy nem lehet a fegyverkezési versenyt elhúzni. Ennek eredményeként kapcsolódtak be az európai egyenlő erőkről szóló tárgyalásokba, amelyeken vita folyt arról, hogy a szovjeteket bevonják-e. Európán belül a szovjetek hagyományos fegyverzet tekintetében komoly előnnyel rendelkeztek, így az egész hidegháború alatt gyakorlatilag az amerikai nukleáris védőernyő és az orosz hagyományos ütőerő közötti verseny dominált Európában. Az amerikai politika alapvetően kísérleti léggömbként tekintett a különböző intézetekre, azaz ha egy olyan írás jelent meg, amelyet a kormányzat be tudott építeni a stratégiájába, mert átvette, ha nem, akkor egyszerűen nem vettek róla tudomást.

Az enyhülésnek volt egy európai ága, a Brandt-féle *Ostpolitik*,⁹ a lengyelekkel Varsóban kötött szerződés, ahol elismerték az Odera-Neisse¹⁰ határt, majd '72-ben az NSZK-NDK megállapodás során kölcsönösen elismerték a másik területi integritását. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a háború után legkényesebb területi kérdéseket megpróbálták lezárni.

Helsinkit később Reagan úgy értékelte, hogy az Egyesült Államok ezzel ráütötte a pecsétet a szovjet térhódításra Kelet-Közép-Európában.

A Nixon-féle vonal nagy vesztese ebben a folyamatban Ford elnök volt. Egyrészt Kissinger tanácsára nem fogadta Szolzenyicint¹¹ a Helsinki csúcstalálkozó előtt – nem akarta provokálni a Szovjetuniót –, ezt sokan elítélték.

A pragmatikus külpolitika annak megfogalmazásáig vezetett, hogy organikus kapcsolatot kell kialakítani a Szovjetunióval és közép-európai szatellit országokkal. 1976-ban Helsinki után egy évvel Fordnak volt egy híres elszólása a Carterrel folytatott televíziós vita során október 6-án, amikor azt mondta, hogy Kelet- és Közép-Európa nem áll szovjet dominancia alatt. A vita műsorvezetője, Pauline Frederick megkérdezte, hogy tényleg így gondolja-e, mire Ford válasza az volt, hogy a lengyelek is így gondolják. Ezzel mondanom sem kell, hogy még jobban megásta a saját sírját az etnikai csoportoknál, akik már a helsinki aláírást is második jaltaként értelmezték. Nagyon rossz volt a sajtója Fordnak az „értéksemleges” külpolitika miatt. Az európai nagyhatalmi politikához hasonlóan erkölcsstelennek és dekadensnek tartották az amerikai külpolitikát, úgy értékelve, hogy az gyakorlatilag elárulta azokat az értékeket – emberi és polgári jogok, vallásszabadság –, amelyeket hagyományosan képviselt Amerika.

Ford nem is tudott volna kilépni a Nixon-Kissinger külpolitika árnyékából. Szükségszerű volt, hogy azt tovább vigye.

Igen, Fordnak kezdettől fogva nagyon nehéz volt a helyzete, mert ő volt az egyetlen olyan elnök, akit alelnöknek sem választottak meg. A legitimációja így nagyon gyenge volt, inkább a keleti-parti, liberálisabb republikánusokhoz tartozott.

Ford ebből a szempontból nem tett eleget az általános republikánus elvárásoknak. Hogy állt ehhez hozzá maga a republikánus vezetés?

Az igazi keményvonalasok ezeket az embereket nem nagyon szerették, hamar el is tüntették őket. Fordnak nem volt igazán mozgástere.

Mégis úgy tűnt, mintha koherensen mozogna együtt az elnök a párttöbbséggel. Mi volt az, ami a helsinki tárgyalások során kiemelt

⁶ A *Strategic Arms Limitation Talks* (magyarul: Tárgyalások a hadászati fegyverek korlátozásáról), rövidítve SALT szerződést 1972. május 26-án, Moszkvában írta alá Richard Nixon és Leonid Brezsnyev, hatályba 1972. október 3-án lépett, határidő nélküli érvényességgel.

⁷ Az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti egyezmény a ballisztikusrakéta-elhárító rendszerek korlátozására, amely az amerikai és szovjet ABM-rendszerek telepítését korlátozta. 1972. május 26-án írták alá, október 3-án lépett hatályba.

⁸ Wohlstetter, Albert James (1913–1997): amerikai politológus. A hidegháború idején az Egyesült Államok nukleáris stratégiájának kidolgozásában vált ismertté.

⁹ Willy Brandt nyugatnémet kancellár nevéhez kötik az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején kialakított külpolitikai irányzatot, amelynek célja az volt, hogy enyhítse a feszültségeket a hidegháborús Európában, különösen a Kelet- és Nyugat-Németország, illetve a Varsói Szerződés és a NATO között.

¹⁰ A második világháború következményeként a szövetséges hatalmak által megállapított, az Odera és Neisse folyó mentén húzódó új NDK-lengyel határvonal elnevezése. 1970-ben az NSZK kormánya elismerte az Odera-Neisse határt a Szovjetunióval és a Lengyel Népköztársasággal kötött államközi szerződésekben.

¹¹ Szolzenyicin, Alekszandr Iszajevics (1918–2008): Nobel-díjas orosz író, a GULAG-irodalom meghatározó alakja, akit 1973-ban száműztek a Szovjetunióból. Emigrációban az Egyesült Államokban telepedett le, 1994-ben tért haza Oroszországba.

figyelmet kapott, akár a kongresszus, akár a republikánus vezetők részéről?

Itt főként a határok sérthetetlenségét érdemes kiemelni, de az emberi jogok bekerülését is sikerült elérni. Ugyanakkor mindenki csak az elejét olvasta el, ahogy ez általában egy szerződéssel történni szokott. A határok sérthetetlensége, a területi integritás kapcsán két dolgot hangsúlyoztak igazából. Az egyik az volt, hogy a határokat a nemzetközi joggal összhangban, békés, tárgyalásos úton meg lehet változtatni, másodsor, hogy mindez nem volt kötelező érvényű. Nem egy hivatalos szerződés volt, inkább egy politikai nyilatkozat, semmifajta eszköz nem állt rendelkezésre arra, hogy a benne foglaltakat kikényszerítsék. 1989-ben a határok kérdésében a nyugat-európaiak, Margaret Thatcher brit miniszterelnök és François Mitterrand francia elnök volt az, aki felszólalt azok sérthetetlensége mellett, mert attól féltek, hogy itt a németek túlzottan jól fognak járni. Másik oldalról úgy látták, hogy aláásnák Gorbacsov pozícióját.

A haderőcsökkentés mellett párhuzamosan jelen volt Berlin és Németország kérdésének a rendezése. Ez sokszor nem kerül előtérbe, annak ellenére, hogy Kissinger elég fontosnak tartotta, főleg a SALT egyezmény megfeneklését követően. Amerika felhasználta a német kérdést arra, hogy átfogóan tudja az európai pozícióit megerősíteni?

Németország kapcsán ekkor a NATO-ban korábban megfogalmazott elv működött: a németeket lent, az oroszokat kint, az amerikaiakat pedig bent tartani. Németország még mindig megszállt ország volt. A potenciális német egyesítésre korábban, nagyon rövid ideig létezett egy szovjet javaslat: Sztálin beleegyezett volna az egyesülésbe, de csak akkor, ha Németország semleges marad. Ez egy gazdasági kérdés is volt, mert egy nyugati világhoz nem tartozó Németország nem biztos, hogy komoly gazdasági motorja lehetett volna Nyugat-Európának. Az amerikaiaknak Nyugat-Európa finanszírozásához nagyon fontosnak látták a nyugat-német gazdaság helyreállítását. Emellett tartottak attól, hogy semlegesség esetén a nagy Németország inkább az oroszokhoz fog húzni. Az Egyesült Államok nem ambicionálta az egyesítést, ez hosszú ideig összhangban állt a nyugat-európaiak és az oroszok politikájával is. Sokatmondó, hogy 1961-ben, a fal felépítésekor az amerikaiak azt mondták, hogy a keletnémetek

a saját határainkon belül, saját jogon dönthetnek, hiszen a fal két méterrel a határvonal mögött van. Jól szemlélteti ezt a hatalmi logikát akár '56, ahol nem akarták felborítani az erőegyensúlyt, vagy '68, ami fölött nagyon gyorsan napirendre tértek. A megosztottság bizonyos szempontból nagyhatalmi, erőegyensúlyi szempontból megfelelt az amerikaiaknak, hiszen a világ egyik felét a szovjetek felügyelték, másik felét az amerikaiak. Egy politikailag és gazdaságilag terhelt Közép- és Kelet-Európát az amerikaiak nem nagyon szerettek volna átvállalni.

Szovjet oldalról kényszerítő erő lehetett az aláírás során, hogy érezték a szövetségi rendszeren belüli repedéseket? Nemcsak ideológiai alapon, hanem tisztán geopolitikai, hatalmi feszültségek mentén is. Távol-Keleten a kínai-szovjet határvitára gondolok, ami Helsinkitől időben távol áll, mégis meghatározó, vagy az időben közelebbi álló Románia kérdésére.

A Varsói Szerződésben is volt egy északi meg egy déli szárny. Az északi szárnynál a lengyelek, a csehek, a németek voltak a szovjetek fókuszában. Ők erre a területre koncentráltak műveleti szempontból. A déli szárny kevésbé volt érdekes, ott volt Bulgáriával, Romániával és Magyarországgal... A fő csapásirány azonban a német, illetve a lengyel síkság volt. Emiatt Moszkva nagyon ragaszkodott ehhez, itt nem tudott és nem akart engedni. A németek is föladták a Hallstein-doktrínát, ami szerint – a Szovjetunió kivételével – nem ismerik el azokat az államokat, amelyek elismerik az NDK-t.

Kelet-Európával kapcsolatban, hogyan látta az amerikai külpolitika a kelet-európai országokat, azon belül pedig Magyarországot? A háttérben nagyon jó mozgása volt a magyar diplomáciának.

Magyarország és Bulgária volt az utolsó két ország, amelyeket Amerika teljeskörűen elismert a '60-as években. 1958 után ügyvivő volt itt és Washingtonban is. Évtizedes tárgyalások zajlottak, amelyekben a vagyoni jogi viták visszamentek a két világháború közötti időszakig, de, többek közt, a Mindszenty-ügy is megnehezítette a meg egyezést. A magyar kommunista mítosz szerint a teljes körű diplomáciai kapcsolatok felvétele után a magyar vezetés az oroszok ellenében tárgyalásokat kezdett az IMF-fel meg a Világbankkal, ami természetesen nem igaz. A szovjetek mindent tudtak, és egyszerűen lehetővé tették

a csatlakozást az 1980-as évek legelején, mert egyre kevésbé tudták finanszírozni a csatlósállamokat, és ezt a „feladatot” inkább „áttolták” bizonyos szempontból a nyugati térfélre.

A szovjetekben mennyire kísértett '56 szelleme e döntések kapcsán, vagy ebben az esetben egyszerű pragmatizmusról beszélhetünk?

Olyan szempontból benne volt, hogy nem akartak még egy Rákosi-féle kemény diktatúrát. Tudták, ha nagyon rányomják a fedőt a fazéokra, akkor ott légnyomásproblémák lesznek. Hruscsovék megengedték az óvatos lazítást. Az amerikai-magyar kapcsolatokban egyfajta fordulópontot jelentett Mindszenty ügyének „rendezése” 1971-ben. Fokozatosan elkezdődtek a pénzügyi tárgyalások, valamint kulturális téren is történtek előrelépések. Magyarországon is engedélyezték az UNESCO működését és elérhetővé váltak magyar tudósoknak, kutatóknak, egyetemi oktatóknak és művészeknek a Ford-, Rockefeller- és Salgó-ösztöndíjak.

Milyen volt a többi állam helyzete a keleti szövetségi rendszeren belül?

Nixon idején Románia volt a kedvenc, mert nem vonult be '68-ban Csehszlovákiába, időnként keresztbe tett az oroszoknak, aminek az eredményeként 1972-ben az amerikai elnök Romániába látogatott.

Illetve a „hatnapos háborúval” kapcsolatos állásfoglalás is ebbe a sorba illik...

Az összes európai kommunista ország a palesztinokat támogatta, Románia kivételével. Románia közben „ügyesen” üzletelt Izraellel és az NSZK-val – kemény valutáért felszámolták az oktatási

költségeket a kivándorlók esetében. Ugyanakkor Magyarországra és Lengyelországra kezdtek koncentrálni az amerikaiak. Úgy tekintettek erre a két országra, mint a keleti blokk nyugati szárnyára, akik mások, mint a bolgárok, románok, az NDK vagy akár a csehek.

Helsinki jelentős változást hozott a szomszédságpolitikában is, magyar szempontból talán a kihatárátkelők meggyarapodása volt a legszembetűnőbb.

Helsinki szimbolikusan lezárt egy korszakot: a határokat, valamint a *status quót*, a másik oldalon pedig tartalmazta a „harmadik kosarat”, amelyet túl sokan és sokra nem becsültek kezdetben. Később kiderült, hogy ez eléggé kellemetlen volt a szocialista rendszerek számára, mert hivatkozási pontot jelentett az ellenzéknek, például az információhoz való hozzáférés vagy a családsegítés kérdéseinek rendezése tekintetében.

Többen úgy értelmezték, maga Kissinger is, hogy Amerika „alulpozicionálta” magát. Ezzel szemben hosszú- vagy közép-hosszútávon Helsinki ágyazott meg egyfajta enyhülési folyamatnak a keleti blokkban. Végülis Washington szempontjából sikeresnek tekinthető Helsinki?

Klasszikusan a fellazítás politikájának keretei közé illett. Kissingeréknek a stratégiáját nem nagyon akarták érteni az ideologikus keményvonalasok. Ez az úgynevezett *spillover stratégia*, tehát a „puha területről” kezdve átlépni egy komolyabbra, egy gazdaságira, majd a politikaira. Ennek szellemében bővült, például a kulturális-tudományos csereprogram, amelynek a „zászlóshajója” aztán a Fulbright-program lett. Érdekes módon, míg a magyarok a műszaki embereket akartak

Magyarics Tamás (Budapest, 1953): magyar történész, diplomata és egyetemi tanár, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Angol-Amerikai Intézetének *professor emeritusa*. 1981-ben az ELTE történelem-angol szakán végzett, majd posztgraduális tanulmányokat folytatott az Egyesült Államokban, a Louisiana State University-n. Több évtizedes oktatói pályafutása során az ELTE mellett tanított a kaliforniai University of California, Santa Barbara (UCSB) egyetemen, a bécsi International European Studies-ban (IES), a Corvinus Egyetemen és a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen is. Akadémiai munkássága mellett aktív szerepet vállalt a diplomáciában is. 2011 és 2015 között Magyarország írországi nagyköveteént szolgált, és a Külügyi és Külgazdasági Minisztérium Észak-Amerika Főosztályát is vezette. 2010 és 2011 között a Magyar Külügyi Intézet igazgatói posztját töltötte be. Kutatási területe az amerikai történelem és külpolitika, a transzatlanti kapcsolatok, valamint a brit történelem. Számos szakkönyv és publikáció szerzője, illetve szerkesztője.

kiküldeni, addig az amerikaiak meg társadalomtudományos embereket szerettek volna. Szintén ide tartozik a könyvküldő akció, aminek keretében nyugati kiadók névlegesen rezensálásra könyveket küldtek a vasfüggönyön túli – tehát szocialista táborhoz tartozó országokban élő – társadalomtudósoknak. Nyilvánvalóan a háttérben ezt a CIA finanszírozta. Léteztek ún. ingyenes könyvesboltok több európai nagyvárosban, amelyekben az ember az útlevele felmutatásával egy bizonyos összegért könyveket vihetett el – természetesen ebben az esetben is a CIA állt a háttérben. Fontos kulturális szerepet töltött be a budapesti brit és az amerikai nagykövetség is. Egy személyes példát említenék: én egyetemi hallgatóként (és később is) elsősorban a brit könyvtárat használtam, mivel az volt a legjobb angol nyelvű könyvtár, oda jártunk, többek közt, kötelező olvasmányokat olvasni. Az amerikaiak is elkezdtek kulturális vonalon mozogni, de ők inkább úgymond populárisabb síkon maradtak: filmvetítések szerveztek, főleg könnyűzenei lemezeket lehetett hallgatni a követség épületében, vagy magazinokat lehetett olvasni.

A korszakra vonatkozó monográfiák is egy eltérő fejlődési folyamatot vázolnak fel Magyarország és a szomszéd országok tekintetében. Ez tudatos építkezés volt magyar részről?

Igen, itt kísérleteztek például egy nagyon szerény magántulajdon engedélyezésével, vagy azzal, hogy a család ne csak három évenként adhasson be kérvényt útlevele, hanem évenként, vagy akár gyakrabban, ha van rá pénze. Lehetőséget biztosítottak tehát a „kék útlevelel”¹² való utazásra. Ezek alapvetően háttértárgyalások eredményei voltak. Így lehetett tárgyalni különböző hitelekéről az IMF-fel, de ennek fejében előírányoztak itt-ott különböző lazításokat. Egyszóval ez egy játszma volt. Ahogy Bismarck mondta: a politika olyan, mint a virslikészítés. Nem szabad nézni, hogy hogyan csinálják, mert ha ember látja, nem eszik többet.

LÁZIN ÁRON

¹² A pártállami időszakban úticél szerint két különböző útlevelel is létezett. A szocialista országokba szóló, „keleti” (piros) útlevelel könnyebben beszerezhető volt, kevesebb korlátozással járt, mint a világ többi részére szóló (kék) útlevelel.

„Azért szeretem ezt a pályát, mert minden nap tanulok valami újat.”

Interjú Martha Lamplanddel

Először két-három évvel ezelőtt jelentkezett be levéltárunkba kutatni a University of California San Diego szociológia-kulturális antropológia professzora, Martha Lampland, vagy ahogy ő írta alá érdeklődő levelét: Lampland Márta. Az á-val írt keresztnév és a rendkívül választékos magyar nyelvhasználat alapján azt feltételeztem, hogy kultúrájához ragaszkodó emigráns család leszármazottja kíván a RETÖRKI-ben kutatni, de a kutatónapok alkalmával élőszóban világossá vált, hogy nem erről van szó. Martha Lampland az egyetem után kutatóösztöndíjjal került Magyarországra és az első, 1973-as útja óta rendszeresen visszatér.

Kérem, meséljen röviden a családjáról, illetve hogy hogyan lépett tudományos pályára. Mi az, amit otthonról hozott?

Azt gondolom, középosztályinak nevezhető, vagy talán kicsit jobb anyagi körülmények között nőttem fel. Heten voltunk gyerekek, úgyhogy kicsit zsúfolt volt a ház. Édesapám repülőmérnök volt, a háború alatt mint tervező dolgozott. A családnak volt otthon, Minnesotában egy fafeldolgozó telepe, ahová hazahívta a bátyja, hogy segítsen. Onnantól kezdve annak tervezői-számítási feladataival foglalkozott. Édesanyám szociológiát végzett. A harmincas években mindketten egyetemre jártak, tehát alapvetően biztos háttérből érkeztek. Otthon, családi körben nem volt idegen az, hogy az ember utazik, körülnéz a világban. Édesanyám 1936-ban például egész Európát bejárta egy barátnőjével. Az egyik nővérem – aki politológus és szintén egyetemi tanár – egyetemi éve alatt Jugoszláviában volt ösztöndíjjal. Amikor nekem a középiskola utolsó éveiben volt egy kis megtakarított pénzem, és el akartam menni látogatóba egy nagyon jó barátnőmhöz Maine-be, az édesapám lebeszélte róla és azt mondta, hogy inkább Európába menjek. „Azért van ez a pénz, hogy utazzál, mert tanulni legjobban utazás közben lehet.” Ez igaz is volt.

A családi indíttatás másik oldala, hogy akkoriban nagyon sokan dolgoztak a polgári jog kérdésén. Édesanyám különösen sokat segített a környékbeli iskolákban, hogy a szegényebb gyerekek is jobb képésben részesülhessenek. Sőt, egy idő után kísérleti

iskolát is alapított, ahol differenciált oktatást vezettek be, vagyis aki nagyon gyorsan haladt, az ment feljebb, aki lassabban, az több figyelmet kapott. Az is fontos szempont, hogy én nem járhattam privát egyetemre, mert ahhoz nem volt elég pénzünk. 1970-ben, amikor befejeztem egy középiskolát, nyílt lehetősége először a női hallgatóknak felvételizni az elit egyetemekre: a Harvardra, a Princetonra és a Yale-re. Abban az évben mindenki oda szeretett volna bejutni, ezért a nagy versenyben én nem jutottam be. Így maradtam Minnesotában. Ez sem volt rossz egyetem, ráadásul kutatólehetőség is nyílt nyaranta, amelynek keretében minden évben három vagy négy országba pályázhattak a hallgatók. A kiküldetés előtt kilenc hónapos felkészítést kaptak, megtanulták a célország nyelvét, történelmét, és mire odamentek – legtöbbször Afrikába vagy Indiába – valamit tudtak az országról, képesek voltak kapcsolatba lépni a helyiekkel. A nővérem 1965-ben ezzel a lehetőséggel ment Jugoszláviába. 1973-ban, amikor pályázni akartam – a harmadik tanév után – három lehetőség volt: Peru (nem beszéltem spanyolul), Líbia (oda nem akartam menni) és Magyarország. Úgy gondoltam, semmi gond, már tanultam egy évig oroszul (ez nem sikerült, de ez egy másik kérdés), ez könnyű lesz. Ráadásul érdekelt is a térség, ahol két évvel azelőtt már tettem egy kisebb körutat a nővéremmel – elmentünk Jugoszláviába, Bulgáriába és Romániába.

Ez a pályázati lehetőség az egyetemi évek alatt volt, vagy ezt követően?

Még az egyetemi évek alatt pályáztam, de mivel gyorsan elvégeztem az egyetemi képzésemet, már majdnem befejeztem az összes tárgyat, mire hazajöttem, gyakorlatilag csak egy kurzusom maradt. Szerencsém is volt, mert a Minnesotai Egyetem abban az évben a Kulturális Kapcsolatok Intézetével [KKI] közösen alapított egy másik ösztöndíjat Magyarországon. Amikor pályáztam erre a lehetőségre, úgy utaztam el, hogy az egyetem támogatta a pályázatom, de a magyar fél még nem árulta el, hogy valóban megkaptam-e. Így amikor 1973 májusában Magyarországra érkeztem, még nem tudtam, hogy az eredeti tanulmányút keretében három hónapig leszek itt, vagy már az új lehetőséggel kibővítvé, egy egész évig. Az első időszakban falusi lakodalmakkal foglalkoztam a nyári kutatóegyetem keretében, majd július végén megkaptam a hosszabb ösztöndíjat, és maradhattam még egy évet. Nagyon jól éreztem magam, amikor letelt, még nem is akartam hazamenni. Szerencsére nem is kellett, mert megkaptam egy lektori állást a Corvina Kiadóban. Eljöttem három hónapra, és két évig maradtam.

Amikor a Minnesota Egyetemen szakot választott, már kezdetektől a szociológia és a kulturális antropológia iránt érdeklődött?

Nem. Eredetileg a nyelvészet érdekelt, mert franciát és németet tanultam középiskolában, majd amikor az egyetemre mentem, orosz is. Az első negyedév nagyon jól sikerült, de a másodikban tele volt a kurzusunk ukrán hallgatóval, akik sokkal jobban tudtak oroszul, és én nem tudtam lépést tartani velük. Amikor az első év vége felé elolvastam az egyetemi katalógust, rájöttem, hogy nem a nyelv érdekel, hanem a kulturális közösségek. Elolvastam az antropológiának is a tárgyleírását, és eszméltem: ez az, ami engem érdekel: az emberek hiedelmei, gondolkodása, kulturális szokásai.

Említette, hogy járt már a térségben, Bulgáriában, Jugoszláviában. Amikor adódott ez az ösztöndíj-lehetőség, végül Magyarországot választotta, mondván – ahogy egy korábbi interjújában olvastam – ez egy szláv ország, Jugoszlávia szomszédja, ráadásul túl volt már egy orosz tanfolyamon is, ami jó alapnak tűnt. Ehhez képest egy teljesen idegen környezetbe csöppent.

Igen. Ez mutatja, hogy mennyire nem tudtam, hogy hová is jövök. Szerencsére azonban mindig könnyen ment a nyelvtanulás – viccesen mondtam is Hofer Tamás professzornak,¹ hogy ha egy magyar gyerek kilenc hónap alatt meg tud tanulni magyarul, akkor nekem is fog. A másik, hogy nagyon-nagyon érdekelt az ország és a kultúra, mert annyira más volt. Bár tanultunk az utazás előtt a csoportban egy kicsit magyarul, de nekünk nagyon jó volt, hogy egyből „terepre” kerültünk. Nagyon sok amerikai egyetemről induló külföldi utazási program abból állt, hogy a hallgatók elmentek például Párizsba, egy szállodában laktak, és közben nem beszéltek francia emberekkel. Pedig mindenkinek volt egy témája, amelyhez elengedhetetlen a „bennszülöttekkel” beszélni. Én eredetileg a népmeséket akartam tanulmányozni, de a tanárunk azt mondta, hogy még nem beszélek hozzá elég jól magyarul; inkább lakodalmakkal foglalkozzak, mert azt „látni kell”, nem a nyelvet tökéletesen tudni.

Az első évben a palócföldi falusi lakodalmak jelentették a kutatási témát...

Igen, amikor először jöttem, Palócföldön töltöttem a nyarat, majd ősszel, amikor már az ösztöndíj elkezdődött, akkor a Műszaki Egyetemre jártunk magyar órára. Ez utóbbi viszont kimondottan az „elvtársaknak” szólt, azaz olyan szocialista országokból érkezett hallgatóknak, akik műszaki szakokra jártak, és nem beszéltek magyarul. Volt vietnámi és arab diák, tehát nem volt közös nyelv, és alapvetően példamondatok útján próbáltak tanítani, mint például „Elvtársak, menjünk el az olajgyárba!” Én inkább sokat jártam vidékre, és az nagyon sokat segített – az emberek akkor még Pesten sem beszéltek angolul –, mert kénytelen voltam magyarul megértetni magam. Meg akartam tanulni a nyelvet, és nagyon tetszett, hogy annyira más volt. Közben Tamással [Tom Bedard], a másik minnesotai ösztöndíjossal – aki egyébként Magyarországon nősült meg – megkértük a KKI-t, hogy engedjék, hogy irodalmat olvassunk, de azt nem lehetett, mert „azt kell csinálni, amit a tanár mond”. Ezért én inkább átmentem az egyetemre, a Néprajzi Tanszékre és beültem néhány előadásra. Sokat nem értettem abból, amit ott meséltek vagy mondtak, de valamennyire bekeverültem abba a világba. Hallgattam Ortutay² előadását a népmeséről, Dömötör Teklár³ kulturális kérdéseiről, ami nagy élmény volt. Amikor az ösztöndíj vége felé közeledett, még nem akartam hazamenni. Úgy voltam

¹ Hofer Tamás (1929–2016): Széchenyi-díjas és Herder-díjas néprajzkutató, muzeológus.

² Ortutay Gyula (1910–1978): néprajzkutató, 1947–1950 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1958-tól haláláig az Elnöki Tanács tagja volt. Tudományszervezői tevékenysége során irányította a néprajzi kutatások intézményesülését és néprajzi könyv- és lexikon-sorozatok szerkesztését. Tudományos kutatásainak középpontjában a folklórműfajok (magyar népmese, népballada, népdal) álltak.

³ Dömötör Tekla (1914–1987): néprajzkutató, egyetemi tanár, 1973–1984 között az ELTE BTK Néprajzi Tanszékének vezetője. Főbb kutatási területe a magyar néphit, népszokások, népköltészet, népi színjátszás volt.

vele: „Végre valamennyit tudok magyarul, akkor most menjek haza?” Akkor tudtam meg, hogy a Corvina Kiadónál van egy lektori állás, amit sikerrel megpályáztam. Kaptam vele tartózkodási engedélyt is, meg egy kis pénzt és fizették a szállást is. Így maradtam ’75 márciusáig.

Milyen volt fiatal egyetemistaként az Egyesült Államokból megérkezni a kádári Magyarországra? Mennyire volt megdöbbenő? Vagy a jugoszlávai, bulgáriai élmények után fel volt készülve arra, hogy milyen körülmények közé csöppen?

Számomra alapvetően minden új volt. De meg kell mondani, hogy ez nem egyedi, hisz az antropológus akkoriban általában Afrikába vagy Új-Guineába ment, tehát fel volt készülve arra, hogy új dolgokkal találkozni. Épp azért megy oda, hogy lásson valami „másfajta életet”. És én ezt nagyon szerettem, mert minden nap tanultam valamit. Az, hogy szegényebbek voltak az emberek, nem volt olyan életszínvonal, mint Amerikában, nem jelentett tényezőt számomra. Elég szép ösztöndíjat kaptam, azt hiszem négy-ötezer forintom volt, ami nagyon sok volt akkoriban. Amit nem tudtam megszokni az, hogy beszélgetés közben valaki egyszer csak legyint és azt mondja: „az nem érdekes”. Nálunk ez sértő megjegyzésnek számít. Mi az, hogy nem érdekes? Szokatlan volt, hogy itt kicsit egyenesebben, nyersebben fogalmaznak, mert angolul az ember azt mondja: „esetleg meg lehetne fontolni ezt és ezt...”, míg Magyarországon: „ez nem így van!”, vagy egyszerűen: „ez hülyeség!” Akkor rájöttem, ez is egy formája a vitának, csak más hangnemben megy, tehát meg kellett hallani ezeket a közelítési módokat is. Élveztem az egészséget. Velem nagyon kedvesek voltak az emberek, amikor megtudták, hogy próbálok magyarul tanulni. Amikor két év után hazamentem, kicsit szomorú is voltam, hogy most angolul fogok beszélni és nem kell mindig előre kigondolni, hogy mit is akarok mondani.

Az elmondottak mellett jött egy talán kevésbé ismert feladat is, hiszen ott a neve Bódy Gábor diplomafilmjének, az Amerikai anizs stáblistáján mint „történész szakértő”. Hogy történt ez?

Ez egy érdekes történet volt. 1974 májusában a tihanyi pártüdülőben volt egy nemzetközi szemiotika konferencia,⁴ ami tulajdonképpen a Milánóban rendezett szemiotikai világkonferencia előkonferenciája volt, és Voigt Vilmos,⁵ akit a Néprajzi Tanszékről ismertem, megkért, hogy menjek el, és tolmácsoljak. Ugyan egész jól tudtam már magyarul is, de a szinkrontolmácsolás nem igazán ment, ennek ellenére azért elvállaltam. Nagyon elegáns volt ez a hely: Herendi étkezéssel tálaltak és málnát kaptunk, ami májusban nagy szó volt. Ott volt a konferencián Bódy Gábor⁶, mert foglalkozott szemiotikai kérdésekkel is. Amikor megtudta, hogy van itt egy amerikai nő, találkozni akart vele. Megkért, hogy segítsék neki a készülő filmjében. Tulajdonképpen abból állt a feladatom, hogy be kellett mennem a budapesti követségre – az emberek akkoriban nem mentek csak úgy be az amerikai követségre –, és kikölcsönözni néhány amerikai polgárháborúról szóló könyvet, hogy pontosabban el tudják képzelni például azt, hogy milyen ruhát hordtak akkoriban. Én ezt megtettem és közben szereztem két született amerikait a filmbe, Ed Hewittot és Keith Craine-t. Ed Hewitt gazdasági kutatásokat folytatott Magyarországon, Keith pedig egy hozzám hasonló ösztöndíjas fiú volt Minnesotából. Eredetileg egy tiszt az amerikai követségről vállalta volna a szerepet, de ez nyilván nem tetszett az főiskolának. Akkor Bódy átvitte a forgatást a Balázs Béla Filmstúdióba,⁷ ahol a film el is készült. Segítettem a magyar szereplőknek a szövegtanulásban is; volt olyan, hogy felolvastam angolul a szöveget és leírták fonetikusán, magyar betűkkel ugyanazt. A szinkronban is igyekeztem segíteni, javítani a kiejtést, de Latinovits Zoltán nehezen fogadta ezt. Huszárik Zolival⁸ is találkoztam a forgatás során. Bódy nagyon tehetséges és okos volt, sokat

⁴ „Kultúra és szemiotika címmel 1974. május 26–29. között nemzetközi konferenciát rendezett az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya szemiotikai munkabizottsága a Nemzetközi Szemiotikai Társasággal és a Népművelési Intézettel közösen.” Vö: Az Akadémia Központi Hivatalának hírei. *Magyar Tudomány*, 1974/9, 591. A magyar szemiotikai kutatók már-már legendás konferenciaként hivatkoznak az akkor induló tudományág Tihanyban rendezett, első jelentősebb konferenciájára. Az akkor 95 éves matematikus-filozófus Dienes Valéria előadásának sikere mellett Hoppál Mihály Széchenyi-díjas néprajztudós a magyar szemiotikai kutatások elindulásának negyvenedik évfordulójára emlékező ünnepi ülésen arra is emlékezni vélte, hogy a szakmai kapcsolatokon túl is jelentős esemény volt a konferencia: „A tihanyi pártüdülőt is sikerült egy alkalommal megszerezniünk, Hankiss [Elemér] tanár úr, mondjuk, ott tett szert Hankiss Ágnesre, emlékeim szerint. Egész pontosan emlékszem, hogy erre a szintre is lemenjünk, de mindenesetre hozzájárult egy ifjú gondolkodó hölgy gondolkodásának egyfajta irányba való terelésére.” Vö.: A társadalmi tudat formáinak modelljei. 40 éves szemiotikai emlékülés. *Szemiotikai Tájékoztató*, 2011/1, [19–51] 21.

⁵ Voigt Vilmos (1940–2025) néprajzkutató, folklorista. Haláláig az ELTE BTK Folklore Tanszékének professzor emeritusa, a Magyar Szemiotikai Társaság alapító elnöke.

⁶ Bódy Gábor (1946–1985) filmrendező.

⁷ A Balázs Béla Stúdió a magyar film megújításán dolgozó fiatal filmesek alulról jövő kezdeményezéseként jött létre 1959-ben egyfajta kísérleti műhelyként, majd 1961-ben intézményesült. Az 1970-es években már nem csak főiskolát végzett pályakezdő filmesek műhelye, hanem elméleti viták terepe is volt. A rendszerváltás után hátrébe szorult, majd 2010-ben megszűnt. Bővebben: <https://nfi.hu/alapfilmek-1/alapfilmek---fogalmak/balazs-bela-studio.html> (Utolsó letöltés: 2025. 08. 04.)

⁸ Huszárik Zoltán (1931–1981): Balázs Béla-díjas és posztumusz Kossuth-díjas magyar filmrendező, forgatókönyvíró.

beszélgettünk a szünetekben, például a szemiotikáról. Ez nagyon izgalmas és mozgalmas időszak volt számomra, nagy szerencse és különleges élmény volt részt venni ebben.

Ezt követően visszatért az Államokba? Hogy jött újra Magyarországra?

Első alkalommal huszonkét hónapig tartózkodtam Magyarországon. Mikor elkezdtem az egyetemet, már a kezdettől tudtam, hogy egyetemi tanár szeretnék lenni. Tisztában voltam azzal is, hogy ehhez a PhD fokozatot is meg kell szereznem. A nővérem ebben is előttem járt, ő már letette akkora, tehát láttam, hogy hogyan tudom én is megszerezni. Mire hazamentem, már megvolt a törzs, amely egy kezdő antropológus PhD hallgató számára kellett: egy nyelv, világ, kultúra, amit ismertem. Tehát a fő cél a doktori értekezés megírása volt, amelyhez szintén jó alapot biztosított a két éves magyarországi ösztöndíjas időszak.

Mindezen nyelvi és kulturális ismeretekkel a birtokában milyen témák és problémakörök foglalkoztatták leginkább?

Eredetileg paraszt-munkás kérdésekkel akartam foglalkozni, például, hogy mit is jelent az, hogy valaki a faluban lakik és a városba jár dolgozni. Politikai szimbólumokkal akartam foglalkozni, ehhez legszívesebben egy gyárban dolgoztam-kutattam volna, mert az ipari munkás volt az elsődleges „jelkép” a politikai rendszer számára. Persze nem engedték egy amerikai állampolgárnak, hogy bejusson egy magyarországi gyárba. A falu könnyebbnek ígérkezett. A végén beláttam, hogy nagyon jól alakult, mert Magyarország története alapvetően egy mezőgazdasági történet, hisz a második világháború előtt alig volt ipar, a mezőgazdaság volt a domináns szektor.

És amikor másodjára Magyarországra jött...

1978-ban kezdtem a Chicago-i egyetemre járni, és 1982 decemberében ismét ösztöndíjjal jöttem Magyarországra, majd maradtam egészen 1984 márciusáig. A kutatásom alapkérdése az volt, hogy a téjeszesítés miképpen változtatta az emberek munkáról való gondolkodását, felfogását és társadalmi viszonyait. Egy olyan falut kerestem, ahol a saját földön gazdálkodó parasztság mellett kimondottan uradalmi cselédek is voltak, hiszen a II. világháború előtt a mezőgazdasági lakosságnak

közel kétharmada nincstelen volt, vagy alig egy hold földdel rendelkezett. Össze akartam hasonlítani az olyan emberek lehetőségeit és hozzáállását a munkához, akiknek saját földje volt, és akinek nem. Fejér megye jött szóba, mert ott volt a legnagyobb az uradalmi földek aránya, azt hiszem, 61 százaléka az összes földnek, részben azért, mert nagyon jó, 25 koronás földek voltak. Sárkány Mihállyal,⁹ aki az MTA Néprajzi Kutató Csoportjában dolgozott, együtt mentünk megnézni több falut, amelyeket a Székesfehérvári Múzeum egyik ismerős munkatársa ajánlott. Nem volt egyszerű megtalálni az ideális kutatási terepet: az egyikhez közel volt egy szovjet laktanya – ez nem jöhetett szóba. Volt, ahol a tanácsházán sem akartak fogadni, máshol a falu vegyes volt etnikailag, ami nagyon bonyolulttá tette volna a kutatást. Amikor megérkeztünk Sárodra, kedvesen fogadtak, kedves volt a téjesvezető is. Volt egy család, aki sokat segített a múzeumnak, mert a családapá gátőr volt, és a munka során nagyon sok római leletet találtak. Nekik tehát már volt tapasztalatuk magamfajta kutatókkal. Az első hat hónapban náluk laktam. Számomra az volt a fontos, hogy megtudjam, hogy az emberek hogyan viszonyulnak a munkához, úgyhogy rögtön mondtam a TSZ vezetőségének, hogy szeretnék dolgozni a TSZ-ben, amit ők nem értettek. Mondtam, hogy én nem kérek érte pénzt. Így elfogadtak és megengedték, hogy egy kis munkát vállaljak a téjesznél. Amikor elmentem a gépállomásra, persze nem tudtam semmit sem csinálni, mert nem értettem hozzá, így alapvetően az asszonyokkal, a kertészeti brigáddal dolgoztam. Otthon is felkerestem az embereket, ott is próbáltam valamit segíteni és kapcsolatot létesíteni. Az egyik professzorom figyelmeztetett, hogy az embereknek szokatlan lesz, ha fizikai munkát végzek, de úgy véltem, hogy inkább jobb, ha a mindennapi munkában is részt veszek. Nekem lett igazam. Így sokkal inkább megbecsültek a falusiak. Csak hogy egy példát említsek, az utca végén lakó Bözsi néni, amikor kint kapáltunk, egyszer azt mondta: „Mártikának sok újság jár... mikor van ideje újságot olvasni?” Mire én: „Ön nem olvas újságot?” – „Nincs időm, mert mindig dolgozok!” – „Na és a tv?” – „Az nem úgy van, a tv az művelődés!” – mondta nekem. A falusi könyvtáros mesélte, hogyha egy nő kivesz egy könyvet, be kell csomagolnia újságpapírba, mert ha valaki látta, hogy egy könyvet visz haza, meg voltak győződve arról, hogy nem takarítja rendesen a házat. Nagyon fontos volt tehát így is közeledni feléjük, mert a faluban az emberek nem igazán becsülték az értelmiségi, csak a fizikai munkát.

⁹ Sárkány Mihály (1944): néprajzkutató, szociálintropológus, etnológus.

Ez a második, kétéves ösztöndíjas tartózkodása is egy amerikai-magyar államközi ösztöndíj keretében valósult meg?

Két ösztöndíjam is volt: először egy Fulbright, majd egy IREX (International Research and Exchanges Board – Dissertation Fellowship) ösztöndíjat kaptam, és ez Magyarországon elég jónak számított. Egzotikus helyen – például Új-Guineában – nem lett volna olyan könnyű támogatást kapni, de a hidegháború miatt több pénz volt a magamfajta kutatásra. Sárosdon a második albérletben húsz dollárnak megfelelő forint volt a lakbér, így elég sokáig tudtam maradni, mert nem volt olyan drága az élet. Áprilisban költöztem oda és vettem bele magamat a munkába. Először csak figyeltem és tanultam, és már ősz volt, mire eljutottam odáig, hogy össze kellene állítani egy kérdőívet. Ebben a politikai és a falun belüli viszonyokra is rá szerettem volna kérdezni. Ami engem nagyon érdekelt, hogy például miért keresnek a traktorosok sokkal többet, mint a kertészeti brigád, vagy a tervet összeállító vezető a térszében, aki a terv teljesítéséért plusz jutást is kapott (nyilván a tervet is ehhez igazítottan állította össze). A kérdőív első részében inkább a családon belüli munkamegosztásra kérdeztem rá, a munkanapok ritmusára (ki mit csinál a házban, ki kel föl korábban, hogy foglalkozzon az állatokkal stb.), míg a másik részben inkább kulturális kérdésekre próbáltam fókuszálni, direkt felvetésekkel (például: magyarázza meg nekem, mi a különbség a munkás és a paraszt között). Az egyik legtanulságosabb az volt, amikor megkérdeztem az emberektől, hogy mi a munka. Persze erre a legnehezebb válaszolni, az emberek sokszor nem tudtak mit mondani. Az egyik interjúalanyom, Szarka Feri bácsi, aki egy egyszerű, de nagyon okos ember volt, azt mondta, hogy „a társadalmi státuszomat fölépítem valahogy”, azaz az ő felfogásában „ez a becsület kérdése, hogy az ember dolgos ember legyen”.

Volt egy játékom is: mondtam egy szólást, közmondást, az interjúalanyomnak pedig meg kellett magyaráznia, hogy mit jelent, és igaz-e ma. Például: „Nem parancsol a juhász (vagy kanász) a bírónak.” A válaszok alapján a politikai vetületekre is sokat lehetett következtetni. Amikor belekezdtem az interjúzásba, elkövettem egy alapvető hibát: a minnesotai fejemmel azt gondoltam, hogy április elején kezdődik a mezőgazdasági munka, mert nálunk márciusban esik a legtöbb hó. Tehát nagyon hideg van január-februárban (-20-25 fok), és lassan jön a tavasz. Itt február közepén kezdtek dolgozni, kimentek a földekre, és attól kezdve senki nem ért rá kérdőívet csinálni. Úgyhogy majdnem egy egész mezőgazdasági szezont kellett várnom, hogy újra leülhessek

a sárosdiakkal interjút készíteni. Sokat nem tanultam ezekből a kérdőívekből, mert számomra sokkal fontosabb volt, hogy a mindennapi életben hogyan beszéltek, reagáltak az emberek. Például, amikor jött az állatorvos a sertéstelepre, hogy a hízóknak kijelölt állatokat kiherélje, akkor jó néhány disznóról „megállapították” a dolgozók, hogy sérve van és minél előbb le kell vágni. Persze akkor hazavitték az emberek a húst. Az állatorvos – aki már ismerte ezt a „játékomat” a szövegekkel – meg is kérdezte a jelenlévőktől, hogy erre a helyzetre milyen szólás-mondás illik. „Hogy a cséplő lónak nem lehet bekötni a száját” – mondta az állatorvos, míg Feri bácsi pedig egy másikat talált rá: „Minden ember a saját mesteriségében gazember”. Ezekből a nyelvi finomságokból és leleményekből is sokat tudtam tanulni.

A „terepmunka” során Ön Sárosdon élt, kutatott és dolgozott. De közben a levéltárakban is kutatott, mert ugyan Ön alapvetően kulturális antropológus, mindezt történelmi kutatással alapozta meg.

A fehérvári levéltárba jártam minden pénteken. Nagyon fontos volt megértenem, hogy milyenek voltak a gazdasági viszonyok a háború előtt, hisz óriási különbségek voltak a tulajdonos és a dolgozók között. Sokan nem a saját földjükön dolgoztak, és ez más viszonyokat eredményezett, mert ez a munka nem tulajdonviszonyon alapult, hanem termelési viszony volt. Sárosd amúgy is szegény vidék volt, és ha csak azt néztem volna, hogy kinek van földje, akkor nem tudom megérteni a különös társadalmi berendezkedést. Én azt állítottam, hogy az emberek fő célja az volt, hogy a maguk urai lehessenek. Tehát akinek földje volt és aki meg tudta termelni a családjának valót, az egész más helyzetben volt, mint akinek nem volt elég földje és esetleg szívésséget kellett kérnie valakitől, akár a kis föld megművelésében is. Kirajzolódott egy skála az alapján, hogy kinek mennyire volt hatalma a saját munkája fölött. A történelmi kutatásokkal azt akartam valahogy megmutatni, hogy a háború előtti viszonyok hogyan változtak idővel, és miképp lehet megérteni a szocializmusban a falu viszonyait.

Ahogy korábban már kitért rá, már az első itt tartózkodása és ösztöndíjas időszaka alatt kapcsolatba került különböző értelmiségi körökkel. A '80-as években volt-e valamilyen közelebbi kapcsolata a rendszerkritikus értelmiségiekkel, akár az úgynevezett demokratikus ellenzék képviselőivel vagy másokkal?

Kezdetektől tartottam a kapcsolatokat a néprajzos kutatókkal, de találkoztam például Juhász Palival¹⁰ és a Magyar Bálinttal¹¹ is. Palival már '73-ban találkoztunk, mert ő szintén Palócföldön, Varsányban kutatott és egy vasárnap este ugyanazzal a busszal jöttünk vissza Budapestre. Juhász Pál és Magyar Bálint akkor a szövetkezeti kutatóban dolgoztak és együtt csináltak egy háromkötetes munkát a faluról.¹² A vicc az volt, hogy akkor a néprajzosok úgy beszéltek faluról és a falusi emberekről, hogy egy-egy hétvégére odaautaztak, és nem laktak ott. Amikor én azt állítottam egy előadásomban az Akadémia Néprajzi Kutatóintézetében, hogy nagyon megváltozott az élet a faluban a téészesítéssel, akkor nem akarták elhinni, vitatkoztak velem, mert valójában a háború előtti leírások éltek bennük. Mondtam nekik, hogy nem lehet ezekkel a módszerekkel kutatni. Találkoztam Donáth Feri¹³ bácsival is, aminek nagyon örültem, mert az ő könyvét nagyon szerettem, szerintem az egyik legjobb volt. És persze találkoztam a szabadegyetemről ismert barátokkal, akik nagyon sokat olvastak például Bibótól. De miután beköltöztem a faluba, nem nagyon jöttem vissza Pestre. Persze ismertem többeket is a másként gondolkodó körökből, olvastam a Medvetáncot¹⁴ is, de inkább a szociológusokkal tartottam a kapcsolatot, például Váradi Lászlóval.¹⁵

Amikor 1984-ben ismét hazatért, a Chicagói Egyetemre ment vissza vagy Kaliforniába?

1984-ben mentem vissza a Chicagói Egyetemre, ott írtam meg a doktori disszertációm. 1987-ben szereztem meg a PhD-t, majd kaptam egy

posztdoktori ösztöndíjat a Michigan-i Egyetemen (Mellon Postdoctoral Fellow, University of Michigan), a következő évben pedig Kaliforniába kerültem egyetemre [University of California, San Diego]. Gyakorlatilag azóta ott vagyok. De 1987-ben is visszajöttem Magyarországra tovább fejleszteni a kutatást abból, amiből kisdoktorit szereztem Chicagóban. Ez a magyar történelmi öntudatról szólt. Ebben elemeztem az 1956-os forradalmat az 1848-as eseményekkel összehasonlítva. Amikor Magyarországon voltam és hallottam, illetve olvastam az '56-os eseményekről, akkor nem értettem, hogy miért mennek a Petőfi térre.¹⁶ Ha jól emlékszem, épp Bódy, vagy valaki más mondta, hogy ez teljesen természetes dolog. Ha én egy antropológusnak azt mondom, hogy ez természetes, az azt jelenti, hogy ez egy alapvető kulturális felfogás. Amerikai fejjel próbáltam meg utánajárni és az amerikai olvasóknak elmagyarázni ezeket az összefüggéseket: 1848, a márciusi forradalom és a tavasz mint a forradalom jelképe, a 12 pont. Tehát, hogy a történelmi tudat hogyan épült fel. Ehhez Petőfit, Adyt és József Attilát elemeztem, és azt vizsgáltam, hogy ők hogyan gondolkodtak a nemzetről. A téma érdekelt volna mélyebben is, de a magyarországi kollégák elmagyarázták, hogy akkor vallási és felekezeti kérdésekkel, az egész Kossuth-problémával is foglalkozni kellett volna, de kívülállóként ez túl nagy munkának tűnt, hiszen sok esetben borzasztóan bonyolult kapcsolatok és nagyon nagy érzelmek kötődnek hozzá. Azt mondtam akkor magamnak, hogy ebbe belemenni és kutatni már nem lehet... Ráadásul 1989 előtt túl sokat nem is írhattam 1956-ról, mert akkor nem jöhettem volna vissza kutatni.¹⁷

¹⁰ Juhász Pál (1944): közgazdász, agrárszociológus. 1969–1987 között a Szövetkezeti Kutató Intézetben, majd 1988–1990 között a Pénzügykutató Rt.-nél dolgozott. Részt vett a Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd az SZDSZ megalapításában. 1990–1998 között országgyűlési képviselő volt.

¹¹ Magyar Bálint (1952): szociológus, politikus. Dolgozott a Világgazdasági Kutató Intézetnél, majd 1982-től 1987-ig a Szövetkezeti Kutató Intézetben, illetve 1988–1990 között a Pénzügykutató Rt.-nél tudományos munkatársként dolgozott. A Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd az SZDSZ egyik alapító tagja, 1998-tól 2000-ig a párt elnöke volt. 1990–2010 között országgyűlési képviselő, 2002–2006 között oktatási miniszter.

¹² Magyar Bálint: *Dunaapáti I–III*. Budapest, Művelődéskutató Intézet–Szövetkezeti Kutató Intézet, 1986.

¹³ Donáth Ferenc (1913–1986): politikus, agrártörténész, publicista. 1937-ben részt vett a Márciusi Front szervezésében, majd 1939-ben a Nemzeti Parasztpárt megalapításában. 1944 őszén a Magyar Kommunista Párt újjászervezésében is szerepet játszott. Ettől kezdve számos magas rangú politikai állást töltött be. 1951-ben letartóztatták és 15 év börtönbüntetésre ítélték, azonban 1954-ben egy perújítási tárgyaláson felmentették, majd párttagságát is visszakapta. A politikai életbe 1956-ban tért vissza a Petőfi Kör és a Hazafias Népfront tagjaként. Az 1956-os forradalom alatt Nagy Imre munkatársi környezetéhez tartozott. 1956-os szerepvállalása miatt a szovjet hatóságok Snagovba internálták, majd 1958-ban a Nagy Imre-per másodrendű vádlottjaként 12 év fegyházra ítélték, végül az 1960-as amnesztiával szabadult. Az 1970-es évektől a rendszerkritikus ellenzéki körök résztvevője volt, egyik ötletadó szervezője az 1985-os monori találkozónak. Bővebben: <https://kronologia-archivum.retorki.hu/tudastar/szemelyek/donath-ferenc> (Utolsó letöltés: 2025. 08. 04.)

¹⁴ A *Medvetánc* társadalomelméleti folyóiratot az ELTE frissen végzett hallgatói és fiatal tanárai alapították 1981-ben. Az ELTE KISZ bizottsága kiadásában megjelent negyedéves periodika az egyik első cenzúrázatlan, de legális folyóirat volt a '80-as években és egy sor téma megvitatásának adott teret. A *Medvetánc* mellékleteként jelent meg több önálló, és a rendszerváltás folyamatára is hatást gyakorló kiadvány, így 1987-ben a *Fordulat és reform* vagy 1988-ban a *Jelentések a határon túli magyar kisebbségekről* című munka.

¹⁵ Váradi László (1946–2024) szociológus. 1969-től a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának munkatársa, majd haláláig a Budapesti Corvinus Egyetem (és jogelődjeinek) oktatója.

¹⁶ Helyesen Bem térre, vagy a Március 15. térre, a Petőfi szoborhoz.

¹⁷ Ez a tanulmány végül cikk formájában 1990-ben az Akadémiai Kiadó folyóiratában, a *Hungarian Studies*-ban jelent meg. Vö. Lampland, Martha: The politics of History: Historical consciousness and the Hungarian revolutions of 1848/49. *Hungarian Studies*, 1990/2, 185–194.

Később több cikket írtam Magyarország történetéről; például az egyikben azt fontolgattam, hogy vajon a modern állam felépítése milyen értékeken alapul.¹⁸ Azt állítottam – Mária Terézia Urbáriumától vizsgálva a történetet –, hogy kezdetben az érték forrása valójában a szolgálati viszony, majd – a kataszteri rendszer és a földek aranykorona alapú besorolása után – a földtulajdon az érték, a 19. század végén pedig már a munka. Ekkor született meg többek között a cseléd törvény, és ekkor indultak az agrárszocialista mozgalmak is. A földbirtokok teljesen elaprózódtak, az emberek elszegényedtek és megjelentek a sztrájkok. A szakirodalomban ugyan voltak ekkor nagyon jó szövegek, de ideológiailag mindegyik elfogult volt. Hiába próbáltam magyarázni a kollégáknak, hogy a modern állam nem a szocializmussal kezdődik, hanem sokkal korábban, és hogy az én értelmezésemben ez a fejlődés összefonódik a termelőérték forrásával, ami annyit jelent, hogy a gazdaság minek alapján épül fel, termel értéket. A századfordulón ez az értékforrás már a munka volt, akkoriban az emberek nem úgy beszéltek róla, mint pénzkeresési lehetőségről, hanem mint saját testük egy részéről. Ekkor születtek olyan dalok, ahol a gép vagy a munka megeszi az embereket, mint például A cséplőgépbe esett lány, ami különböző változatokban is létezett.¹⁹ Tehát amikor dolgozni kell valakinek, tulajdonképpen odaadja az egész testét. Később persze másképpen értelmezték ezt, de mindenképp tanulságos.

Egy korábbi interjújában azt említette, hogy amint megír egy témát, rögtön el is felejt és mindig jön egy új. De úgy látszik, hogy Magyarország, mint téma, nem ereszti Önt, mert vissza-visszatér...

Hát igen... Emlékszem, amikor befejeztem az első magyarországi kutatást, váltani akartam és arra gondoltam, hogy szívesen elmennék Mongóliába. De Michael Burawoy²⁰ – egy nagyon híres szociológus barátom, aki korábban Magyarországon is kutatott – azt mondta: „Martha, ne menjél! Hisz annyi mindent tudsz Magyarországról, maradj ennél a témánál!” Igaza is volt, mert ha elmegyek Mongóliába, akkor a mongol mellett először kínaiul

és oroszul kellett volna tanulni. Ráadásul egy nagyon kedves barátom, Róna-Tas András²¹ – aki 1956 és 1958 között Mongóliában kutatott – azt mondta, hogy kibírhatalanul rossz az ottani étel. Idővel rájöttem, hogy tényleg elég sokat tudok már erről az országról – persze most is mindig tanulok valamit –, hogy ez egy nagyon gazdag kincs, és mindig lehet belőle valami újat kiásni. Most például egy egészségügyi kutatáson dolgozom és részben azért csinálom, mert már megismertem az ötvenes évekbeli párt- és kormányanyagokat, tehát elég jól ismerem a teret. Ekkor jött az a kutatási kérdés, hogy hogyan beszéltek rá az embereket, hogy menjenek el orvoshoz és oltassák be magukat. Valójában hogyan sikerült a TBC elleni kampányt levezényelni? Hisz ez nem lehetett egyszerű. Csak egy személyes példa: 1983-ban egy házaspárnál laktam, akik mesélték, hogy a férfi 1960-ban TBC-s lett a tehenektől, ezután évekig nem tudott dolgozni. És amikor már nagyon beteg volt, azt mondta a felesége, hogy ő elmegy az orvosért. De a férje azt mondta, hogyha elmész az orvoshoz, akkor felkötöm magam! Akkoriban, ha valaki orvosért ment, az azt jelentette, hogy meg fog halni. Tehát akkor vége van, nincs értelme, hogy tovább éljen. Ekkor merült fel bennem először a kérdés: a közegészségügyben hogyan tudták rábeszélni az embereket, hogy menjenek el orvoshoz, vegyék fel az oltást, használjanak antibiotikumot. Ez tehát egy nagyon nagy változás volt. Vissza akarom valahogy idézni azt az időszakot, amikor az emberek nem jutottak el az orvoshoz a tüdőgyulladással, illetve nem biztos, hogy vállalták volna azt, hogy pihenjenek egy ideig. Hisz úgy érezték, hogy ha csak négykézláb is, de akkor is kimennek a kertbe dolgozni, mert ha valaki nem dolgozik, akkor semmiféle becsülete sincs. Valójában ugyanezért nem becsülték a rossz párttitkárt sem, hisz ő soha nem tartott disznót, azaz: nem dolgozott. „Dologtalannak” nevezték ezért, ami számomra nagyon érdekes kifejezés.

Tehát a témák valahogy mindig megtaláltak, illetve megtalálom az új témát. 1991-ben, amikor újra Sárosdon jártam – mostanában már nem jutok el mindig, de van két-három család, akivel időnként

¹⁸ Lampland, Martha: Corvée, Maps and Contracts: Agricultural policy and the rise of the modern state in Hungary during the 19th century. *Irish Journal of Anthropology*, 1998/3, 7–40.

¹⁹ Kríza Ildikó néprajztudós egy tanulmányában részletesen írt erről: „A cséplőgépbe esett lány epikus dalnak társadalmi alapját a múlt században hazánkban is felgyorsuló kapitalista fejlődésben kereshetjük. Ebben a korban létrejött népköltészeti alkotások a társadalmi változást csak igen kis mértékben és igen közvetetten tükrözik. A nagyarányú társadalmi átalakulás konfliktusait – amely két társadalmi formáció átmeneti fokán mindig megtalálható – a népköltészet már nem képes olyan esztétikai értékű alkotásokban megfogalmazni, mint ahogyan a feudalizálódás nyomán létrejött balladákban erre lehetőség volt.” Vö: Kríza Ildikó: A mezőgazdaság kapitalizálódásának visszhangja népköltészetünkben. In: *A parasztdaltól a munkásdalig*. Szerk. Katona Imre – Maróthy János – Szatmári Antal. Budapest, Akadémiai, 1968, 229–250.

²⁰ Burawoy, Michael (1947–2025): brit szociológus, a munkaszociológia egyik kiemelkedő kutatója. 1982 és 1989 között hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon dolgozott és kutatott.

²¹ Róna-Tas András (1931): Széchenyi-díjas magyar nyelvész, orientalista. 1957-ben és 1958-ban két mongóliai expedícióban vett részt.

tartom a kapcsolatot –, azt kérdezte tőlem az egyik családfő, hogy „Márta, hát miért nem vizsgálod a mostani helyzetet?” Mire én: „Jóska, ez a kapitalizmus, én ismerem a kapitalizmust. Néhány ember nagyon gazdag lesz, a többi szegény.” Számomra ez nem egy kutatási kérdés, de az, hogy hogyan próbálták meg az embereket szocialistává tenni, úgy, hogy közben elvesztették a földjüket, az egy igazi társadalmi kérdés. Persze, ahogy elnézem, így is lett: attól tartok, hogy nagyon sok pesti ember nem tudja, hogy mennyire szegények a falvakban. Sokan oda sem figyelnek. Ha ezt nézzük, akkor nagyon rosszul sikerült a rendszerváltás. Azt gondolom, hogy a termelőszövetkezet mint fogalom, egy teljesen normális gazdasági forma lehetett volna. A tsz-alkalmazottak egy részével el lehetett volna indulni, de inkább szétszedték az egészet. Egyszer meghívtak az Országházba egy konferenciára vagy egyeztetésre, már nem emlékszem pontosan, ott találkoztam Palival [Juhász Pál] és Bálinttal [Magyar Bálint] és az akkori mezőgazdasági miniszter azt mondta, hogy nem lesz baj az átalakítással, mert vidéken mindenki háztájzik. Nem tudták, hogy miről beszélnek. Nagyon magabiztosan beszéltek a kérdésről, pedig semmi közük nem volt hozzá korábban. És mi történt? Végül az történt, hogy a volt vezetők rábeszéltek az öregeket, hogy adják el nekik a kárpótlásul kapott földet olcsón.

Ennyi kutatás után nem merült fel, hogy valamilyen Magyarországgal foglalkozó nagyobb kötete megjelenjen magyarul?

A kilencvenes évek elején felmerült és talán lett is volna rá egy kis ösztöndíj, de végül azt mondták, hogy aki el akarja olvasni a könyvemet, az el tudja olvasni angolul is. Vajon Sárosdon, a faluban is így van ez? Úgyhogy én nagyon örülnék neki, de nincs pénz,

részben azért, mert kicsi az ország. Van egy barát-nőm, aki Lengyelországban kutatott, ott 40 millió ember van; lefordították a könyvét és még híres is lett. Itt jóformán senki sem ismeri a munkámat, igaz, megjelent egy-két cikkem magyarul is. Lehet, hogy nagyon sok ember számára unalmasak ezek a kérdések. Még évtizedekkel ezelőtt beszélgettem egy házibuliban Kornai Jánossal²² a kutatásaimról, aki akkor azt mondta, hogy a munkaegység fogalma és kérdése már nem érdekes. Ami persze nem biztos, hogy teljesen igaz, mert mondjuk a második könyvem nagydíjat kapott, ami éppen a munkaegység keletkezéséről szólt.

Nagyon sokat változott a világ 1989 után, a viccek is eltűntek – korábban erről is írtam egy cikket, hogy miért is tűntek el a viccek. Azt elemeztem, hogy mennyit változott a társadalmi helyzet: a nyolcvanas években nem volt telefon, az értelmiségiek összejártak esténként és egy üveg bor mellett órákig beszélgettek; többek között vicceket meséltek. De '89 után kinek volt ideje ezt csinálni? Amikor ezt a kutatásomat előadtam a Budapesti Corvinus Egyetemen, az volt az érdekes, hogy a hallgatóság egyszerűen nem értette a vicceket. Pedig viccek nélkül a szocializmus sem érthető meg. Hadd mondjak el egyet: „Azt mondja a tanító néni, hogy: Gyerekek, mondjatok folyóneveket. – Dnyeper, Volga, Elba... – Hát gyerekek, miért nem magyar folyókat? – Móricka, halkan: Duna. – Móricka, mondd hangosabban: Duna! Miért nem mondd ki? – Mert azt mondja édesapám, hogy ami itt folyik, arról jobb nem beszélni!” Ez a szóvicc a politikai helyzetről is sokat elmond. Én nagyon szeretem a vicceket. És a viccekre is igaz, amit Magyarországról mondtam: az ember mindig tanul valamit. Különösen kedvelem, ha a magyar nyelven, a nyelvi játékokon keresztül lehet megérteni valamit.

Martha Lampland (1952): szociológus, kulturális antropológus. Saint Paulban (Minnesota, USA) született. Egyetemi tanulmányait a Minnesotai Egyetemen (University of Minnesota) végezte, majd 1987-ben a Chicagói Egyetemen (University of Chicago) szerzett doktori fokozatot kulturális antropológiából. 1988 óta a San Diego-i Kaliforniai Egyetem oktatója (University of California, San Diego). Érdeklődési körébe a politikai gazdaságtan, a munka árucikké válásának története és a társadalomtörténet tartozik. Az 1970-es évektől rendszeresen végez terepmunkát Magyarországon, így kutatásainak középpontjában Magyarország és Közép-Európa áll. Foglalkozott feminista kutatásokkal, illetve viccek tanulmányozásával is, különös tekintettel a humor szerepére a politikában. Magyarországi kutatásaiból és a munka árucikké válásáról két könyvet is publikált: *The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary* [A munka tárgya. Áruvá válás a szocialista Magyarországon] (University of Chicago Press, 1995) és *The Value of Labor. The Science of Commodification in Hungary, 1920–1956* [A munka értéke. Az áruvá válás tudománya Magyarországon, 1920–1956] (University of Chicago Press, 2016).

²² Kornai János (1928–2021): Széchenyi-díjas magyar közgazdász, egyetemi tanár.

„Bibó nem besorolható”

Aki a tízparancsolata szerint élt. Bibó István emlékezete. Szerk. Kukorelli István – Szoboszlai-Kiss Katalin. Méry Ratio Kiadó, 2024.

A bibói tízparancsolat, vagyis *A szabadságszerető ember politikai tízparancsolata* a kötet címadásának egyértelmű ihletője. A cím azt a jellegadó legfőbb nézőpontot és értékelést fogalmazza meg egyszerre, amelyet a szerzők az életmű kutatóiként és közvetítőiként Bibóval kapcsolatban képviselnek, és tanár egyéniségekként kijelentő módon és befejezett múltidővel parabolát állítanak. A többletjelentést hordozó rétegekig eljutva tehát, talán nem túlzó, ha azt feltételezzük, a szerzők üzennek: mai rohanó világunkban fontos, hogy az embernek legyen belső iránytűje, „tízparancsolata”, kiváltképp, ha közügyekkel foglalkozik. A cím joggal sugallja az elsősorban gondolkodóként és elméleti emberként ismert Bibó nagyon is gyakorlati mivoltát. Nem elsősorban politikusi szerepében (a Nemzeti Parasztpárt tagja, majd az utolsó Nagy Imre-kormány államminisztere), hanem mint *homo moralis*, aki nemcsak másoknak, hanem éppúgy önmagának is fogalmazta – „betartásra” – a káténak szánt alkotást. A *Bibó István szabadságmegvallásának alaptételeiről* című tanulmány nemcsak időben, de tartalmában is a népiek talán legkorábbi szervezetéhez, a Márciusi Fronthoz köti a művet, mondván: egy politikai mozgalom nem működhet erkölcsi parancsolatok és azok követése nélkül. Az „emberi magatartást” szabályozó tíz pont Bibó elképzelése szerint jól kiegészítette volna a politikai programnyilatkozatot. Az erkölcsi magasság tárgyalásakor – akár Bibóra, akár az egész nemzetre vonatkoztatjuk – elengedhetetlenül kerül elő 1956 és Illyés Gyula legendás, *Egy mondat a zsarnokságról* című verse is, amit Bibó elsőként ismert meg Tihanyban. A szerzők a tízparancsolatot ennek nyomdokain – találóan – *Egy mondat a szabadságról* címmel is illetik [25–46.].

A könyv alcíme – *Bibó István emlékezete* – műfaji kereteket vetít előre különleges módon, ahogy erre Stumpf István, a Bibó István Szakkollégium alapító igazgatója is utal előszavában [7.]. A könyv – ha nem lenne történelmileg foglalt a cím, mondhatnánk: „emlékkönyv” – Bibó percepciójának, munkáinak és életútjának ismerete mellett megfejtésre késztet. Előbbiek híján azok alaposabb megismerésére ösztönöz. Sulyok

Tamás köztársasági elnök jegyzi a kötet ajánlását, aki gondolataiban osztozik azon értékeléssel, miszerint Bibó István munkássága „a magyar demokrácia aranytartáléka” [5.]. Az igényes, impozáns, komoly megjelenésű kötet borítójának színe erre a gondolatra emlékeztet, az örök értelmiségi Bibó István egy frappáns ábrázolásával Szerényi Gábortól (*Mennyből az angyal*, 2023).

Szinte művészeti albumokra emlékeztető élmény a könyv lapozása. A tartalomjegyzék világos és egyértelmű tagolásának ígéretéhez képest a könyv egyes részeinek szerkesztése eklektikus, ami a rendszerező szándék és szemelvényes-gyűjteményes válogatás módszeréből fakad. Egyedi, de korántsem egyedülálló jelenség ez a Kukorelli István által írott, szerkesztett munkák esetében. A közölt írások és tanulmányok stílus- és módszertani jegyeiben Szoboszlai-Kiss Katalin minden esetben autentikus és egyenrangú. Nehéz egyértelműen meghatározni, hogy a könyv életre hívói társszerzők vagy szerzőtársak, talán mégis inkább az utóbbi.

A könyvről tavalyi megjelenését követően több értő ismertető, recenzió látott napvilágot, és különböző műhelybeszélgetések keretében is értelmezték a szinte kifogyhatatlanul gazdag életművet, annak részeit. A *Rendszerváltó Szemle* jelen lapszámának ismeretében is a közelgő október 23-ába, az 1956-os forradalom és szabadságharcra való emlékezés lehetőségébe kapaszkodnánk, amelyre emlékezésben vitathatatlanul helyet kell, hogy kapjon Bibó István is.

Egymást igazoló visszaemlékezésekből tudható, hogy 1956. november 2-án Budapesten a Dorottya utcában a Parasztpárt vezetése a Nagy Imre-kormányba Farkas Ferenc mellé delegálandó második kormánytag, pontosabban a második kormánytag személyének kérdését egyeztetette. „[...] a második miniszternek először hosszasan kapacitálták Illyés Gyulát, majd Keresztury Dezsőt. Mind a kettő kereken visszautasította, és akkor vetette fel Farkas Ferenc azt, hogy én legyek. És én akkor elkezdtem egy két és fél órás keserves vitát, mert nem akartam miniszter lenni. És végül azt mondta Illyés Gyula, hogy igenis nekem kell

lennem, mert ő azt várja tőlem, előállt Keresztury Dezső, azt mondta, hogy nekem kell ezt csinálni, mert bennem van civil kurázsi, most [értsd: 1956. október 23-a után – R. A. L. – N. Z.] leginkább az kell [...]” – öröközte meg államminiszterré válásának egy fontos előzményéül szolgáló mozzanatát Bibó István [179.]. Az idézetben szereplő „most” értelmezhetőségéhez a pontosító szándékkal a szögletes zárójelben megfogalmazott időtartam megjelölés pontatlannak tekinthető. Igen, de meddig tartott az a *most*?

Szintézis. E szó többször is előkerül, és biztos mondhatjuk, hogy hangsúlyos is a Bibó-kötetben. A szerzők idézik Bibó népi mozgalmról fogalmazott véleményét: „túlnő a magyar viszonylatokon, az ti., hogy olyan radikális mozgalmat testesít meg, amelyik egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok [...] intézményszerű teljességének követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdáló ellentétes világnézetek” [27.]. Nem tudunk szabadulni attól a gondolattól, hogy amikor Bibó megfogalmazta az '56 utáni kibontakozási terveket, pontosan e szintézis megalkotására törekedett. Az általa alkotott rendszer nem a diktatórikus szocializmus „reformálásának” vágyából bontakozott ki, sokkal inkább a népi mozgalom által már a két világháború között lefektetett elvekből. A kötetben közölt tanulmányában Kukorelli István ezt érintve így fogalmaz: „Bibó István [...] tervezetet készít az alkotmányos kibontakozás útjáról. Valójában alkotmánytervezetet ír, amelyben ott van a történelmi helyzet lenyomata, a kompromisszumkérés, de ott van az alkotmányosság mint tartalmi értelemben vett alkotmány örök értékeinek tisztelete is. [...] Az alkotmányos rendszer védelmét a jövőbeni többpártrendszer viszonylatában fogalmazta meg, amely gondolatrendszerében nem kizárt, hogy korlátozott lett volna...”. Bibó ugyanis a „szocializmus” alapeszméinek elfogadását tette volna a pártok indulásának követelményeként. Ez a fogalom esetünkben persze nem egy évtized alatt kialakult diktatórikus államrendet, hanem egy barikádokon kivívott, „saját útra” és igazságosságra alapuló, közösen elfogadott kiindulási alapot jelent [Bibó István *láthatatlan alkotmánya*, 67–72.]. E program kompromisszumos ugyan, de megalkuvást nem tűrő – értékel a szerző egy másik '56-os írásban [1956 *alkotmányjogi relevanciái*, Bibó '56-os szemüvege, 80–85.]. Legitimációjá

pedig nem valamiféle leírt, szavakba foglalt programból vagy gyakorlatból fakad, hanem az 1956. október 23-án kezdődő forradalom és szabadságharc tulajdonképpen törvényképző erejéből [Bibó István, *az 1956-os forradalom és szabadságharc örökös államminisztere*, 86–92.].

Stephen Kotkin – a kelet-európai családi gyökerekkel rendelkező – neves amerikai történész, többek között a Stanfordi Hoover Intézet egyik vezető szakértője egy, a napjainkban zajló világpolitikai léptékű változásokról tartott előadása gondolatmenetében külön kiemelte – azt az elsőre talán magától értetődőnek tűnő körülményt –, hogy a Jaltával előálló két nagy világfél vezető hatalmainak (érdekszféráinak) határai háborús győzelmük, vagyis a „győzelem határai” voltak. Kevés olyan nyugati szakértője létezik a 20. (és 21.) századi szovjet-orosz, orosz történetnek, mint Kotkin, aki egyebek mellett Sztálin egyik jelentős életrajzírója is.¹ Jalta és Helsinki összefüggéseinek feltérképezése napjainkban is fontos terepe az elemzésnek. Idén idehaza a Habsburg Ottó Alapítvány kezdeményezője volt a *Jalta vagy Helsinki?* című konferenciának: „Míg Jalta Európa megosztottságának és a hidegháborús politika kezdetének szimbólumává vált, Helsinki – legalábbis elméleti és koncepcionális szinten – alternatív megközelítést kínált, amely a párbeszéd, az emberi jogok és a kollektív biztonság elvein alapult, még a megosztott Európában is.” Kotkin fent említett okfejtésében úgy vélte, hogy a Szovjetunió számára az 1975-ös helsinki zárónyilatkozat aláírása elsősorban a *status quo*, tehát az egykori európai győzelem határainak megerősítését jelentette. Az emberi szabadságjogokkal kapcsolatos helsinki záróokmányt egyszerűen nem tartották fontosnak, lévén az 1948-as *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatával* összevetve jelentős tartalmi eltérések nem mutatkoztak. Moszkva nem tartott a „civil kurázstól”. (Gondoljunk a Nyugat viszonyulása tükrében a következőkre, mint tapasztalat: 1953. Kelet-Berlin; 1956. Poznań, Budapest; 1968. Prága. Nekünk, magyar embereknek természetesen az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése a legfájdalmasabb és legkeserűbb történelmi tapasztalat nemzeti önrendelkezésünket, szabadságunkat érintően.) Kukorelli István és Szoboszlai-Kiss Katalin megállapítása szerint a bibói tízparancsolat, amelynek eredetije 1938–1940 körül kelt, „egy morális emberi jogi deklaráció, amely az

¹ Magyarul most megjelent életrajzát lásd: Kotkin, Stephen: *Sztálin. A hatalom paradoxonai, 1878–1928*. Budapest, Századvég, 2025.

egyén és a közösség, az egyén és a közhatalom viszonyáról szól. Műfaját tekintve nagyban hasonlít az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatához...* [43.] Bibó üzenete legalább annyira nemzetközi és egyetemes, mint amennyire nekünk, magyaroknak szóló – a szabadságszerető ember programja ugyanis univerzális. Szoboszlai-Kiss Katalin Bibó egy korai, 1938-as tanulmányát elemezve nem véletlenül jutott arra a következtetésre, hogy az „erőszakmentesség” kezdettől meghatározta gondolkodását. Egyéni és a kormány tagjai közül egyedül vállalt példamutatása a szovjet csapatok második intervenciója idején azt igazolja, hogy „kivételes morális érzékkel rendelkezett, sem elnyomni, sem negligálni nem hagyta a parancsra emelkedett erkölcsi törvényt, hanem cselekedett, nem individuális célt, hanem univerzalist valószínűsített meg” [*Nem csupán marginális kommentárok Bibó István Etika és büntetőjog című írásához*, 105–110.].

„A szabadságszerető ember [...] bízik a közösség erejében, az emberek többségének a tisztességében és abban, hogy ezt elegendő bátorsággal és igyekezettel érvényre is lehet juttatni, ezért a maga példájával, minden rosszhiszeműség elleni együttes és eredményes fellépéssel és minden jóhiszeműség számára a bizalom előlegezésével erősíti maga körül a közösségben és a tisztességes szándékok győzelemre vihetőségében való hitet” – szól a tízparancsolat utolsó pontja. Bibó nemcsak a civil kurázsiban, de az adott közösség összefogásában is mélységesen hitt. A szerzők Bibó tanítványát, Dénes Iván Zoltánt idézik, aki szerint Bibó érezhetően hitt „az egyéni cselekedetek, erőfeszítések” következményeként létrejövő „közösségi bizalom” kialakulásában, amely „antropológiai optimizmusát” bizonyítja [31–38.].

Végezetül elérkeztünk a legkényesebb kérdéshez: mit mond számunkra ma Bibó? „Bibó-hallgatás”, „Bibó-csend” van ma, írja több helyütt némi korholással Kukorelli István, és nehezen tudnánk vitatkozni vele [72.] Életművét mára egy félbe-, így valós értelmétől is elvágott mondatra redukálták. Szemantikailag értelmezve a „Bibó-hallgatás” – szemben Csurka István *Bibó-felejtés*ként 1979-ben meghatározott fogalomhasználatával² – tudatos és jól irányított folyamat. Míg a „felejtés” esetén kevésbé kárhóztatható a „cselekvő” résztvevő – leginkább a társadalom –, a „hallgatás” már magában foglalja a felelősségre

vonhatóságot. De kit vonhat felelősségre az egy-szeri szemlélő? Vajon a szintézisre törekvő – és ne feledjük: határozottan *semlegesség* mellett érvelő Bibó – milyen helyre számíthatott volna a rendszerváltó Magyarországon gondolatai teljességével? Ezen a helyen némiképp vitatkozunk a szerzővel, aki szerint „Bibó ma is időszerű: egy autokratikus közigazgatási államban különösen” [72.]. Nem az időszerűségében, inkább a szóhasználat kapcsán. Vajon nem lett volna-e „autokratikus” a közbeszédben maga Bibó is, aki közös elvek elfogadásához kötötte volna társadalmi erők választáson való indulását? Vállalták volna-e elődnék e gondolatait is azok, akik a következő évtizedekben mindent megtettek azért, hogy a magyar társadalom semmilyen, még a leghűsbavágóbb érdekeit érintő kérdésekben se nyilváníthasson egységes véleményt? Lám, némileg csapongó fejtegetéseinkben a demokrácia vizsgálatához, a számonkérhetőség és értékelés szükségességének és az éppen ezért hosszútávon való gondolkodás ellehetetlenülésének szinte feloldhatatlan dilemmájához jutottunk. De talán pontosan itt ragadható meg Bibó István máig ható jelentősége. Egy autoriter, korlátozott parlamentarizmus idején éppúgy mert gondolkodni, mint a „fenyegetett demokráciában” (M. Kiss Sándor), a nyílt kommunista diktatúrában és a magyar történelem legújabb kori legnagyobb sorsfordulója idején. Ha szinte példátlan morális bátorságát nem is örököltük, vitára ingerlő gondolatait magunkkal vihetnénk. Mindenki a maga helyén.

Kukorelli Istvánnak és Szoboszlai-Kiss Katalinnak köszönjük, hogy kötetükkel gondolkodásra serkentettek bennünket. Értelmiségi ember számára kevés nagyobb siker létezik napjainkban.

RIBA ANDRÁS LÁSZLÓ – NAGYMIHÁLY ZOLTÁN

² Csurka István: *Bibó-felejtés*. In: *Bibó emlékkönyv. II.* Szerk. Réz Pál – Kenedi János. Budapest–Bern, Századvég–EPMSZ, 1991, 416–421.

Folytatása következzen

Csurka-összes. Életmű-bibliográfia. Szerk. Vasvári Erika. Budapest, Kairosz, 2025.

Az első köszön(t)ő szó a bibliográfust illeti. Nehéz kenyér ez: hatalmas, aprólékos munka, majd az ilyen-olyan kimaradó írások számonkérése után – mert hiányosság értelemszerűen mindig akad – a reflektorfény sem őt éri, hanem a „tárgyat”. Nem az általa adott címek, sokszor hosszú és keserves munkával előállított publikációk, szellemi tartalmak sorjáznak egymás után, logikusan csoportosított rendben, hanem másé. Komoly elszántságot és odaadást igénylő munka ez. Vasvári Erika mindennek példásan tett eleget. Az összeállított jegyzék tárgya – inkább mégis: *alanya* – iránti megkülönböztetett tisztelete magából a vállalkozásból is érezhető, a szerző szavai ezt csak megerősítik.¹ A „mellészegődés” pillanatától – azaz 1993 januárjától, a *Havi Magyar Fórum* megalapításától² – csaknem haláláig [557.] követte közvetlen közléről Csurka István politikai-publicisztikai munkásságát.

Mintegy három és félezer felvett tétel, több mint négy év munka [5.].³ A kiindulópontot Hartyányi István és Kovács Zoltán munkája jelentette.⁴ A népi mozgalom e két elfelejtett „szürke eminenciása” közösen készítette el Németh László írásainak kataszterét is,⁵ ahogy előbbi megtette Szabó Dezső és Erdélyi József munkáival is. Mindez aligha véletlen. Németh László tudottan Csurka István egyik szellemi példaképe, akire többször hivatkozik is: a *Kisebbségben*-re, illetve a *minőség forradalmára* és természetesen a második szárszói beszédre, amelyet – a tőle megszokott merész képzet-társítással – „a legjobb országértékelésnek” nevezett, hiszen minden tételét igazolta az idő [354.]. Németh gondolata már az első annotált tételben, *Az első vezércikk* című *Magyar Fórum*-írásban megjelenik, a rendszerváltáskor ugyanis a csurkai tételmondat, célkitűzés és vízió így hangzott: „a mindenből kiszorított magyar millióból végre valahára emelkedő nemzetet” kell

teremteni [31.]. A leghangsúlyosabb példaadó elődnek ugyanakkor én is Szabó Dezsőt érzem. Csurka egy jóval a rendszerváltás előtt megjelent írásában, mely egy általa szintén rajongásig szeretett költőről, Nagy Lászlóról szól, csak úgy „marginálisan” vetette oda: „Ekkora identitásélménye, ekkora identitáslátomása [*mint Nagy Lászlónak* – N. Z.] Ady óta legfeljebb Szabó Dezsőnek volt. Kár, hogy ő egy kicsit túlharsogta, és ezzel némileg érvénytelenítette is a magáét.”⁶ A rendszerváltás folyamatában már sokkal inkább felfedezhető Szabó Dezső gondolatai Csurka megszólalásaiban (leghatározottabban Lakiteleken),⁷ a kilencvenes évekre pedig eljut a teljes azonosulásig. 1993-ban – Németh és Mórícz Zsigmond mellé helyezve – így fogalmazott a Szabó Dezső Emléktársaság előtt tartott előadásában: „Szabó Dezső aktuális. Pontosabban egy pillanatra sem szűnt meg aktuálisnak lenni, ezért idestova ötven év óta elhallgatják. Hol egész életműve, hol csak egyes darabjai kivételével volt tilalmi listán. [...] Még mindig titkos élvezet, a keveseké. Dehát Szabó Dezső vulkán és nincs esélye vele szemben a mai görény-kurzusnak, mint ahogy az eredetinek sem volt.”⁸

Csurka „társasága” is azonosítható a gyűjteményből. Azok, akik előtt nekrológgal tisztelt: Szabó István író, Kormos István, Nagy László, Réz Ádám, Gáli József, Kardos György (aki a Magvető Kiadó egykori katpolos vezetőjeként mindenképpen kakukktójtás!),⁹ Csengey Dénes [39.], Kiss Ferenc [232.], Sinkovits Imre [260.], az ’56-os Pataki István [299.], a „színészherceg” Bubik István [387–388.], II. János Pál pápa [396.], Hajdú Demeter Dénes [412.], Tábori Nóra [413.], Fekete Gyula [518–519.], Mádl Ferenc [553.], Regényrészlettel tisztelt Angyal István [584–585.], költészetéről szóló portréval Sinka István előtt [602–603.]. A gyakran idézett szerzők, gondolkodók közé

¹ Lásd például: Vasvári Erika: Csurka-biblia. A Csurka-életmű bibliográfiai megközelítésből. In: *Csurka. Néhány tanulmány egy életpálya megértéséhez*. Szerk. Zárug Péter Farkas. Budapest, L'Harmattan, 2023, [53–87.] 87.

² Uo. 53–54.

³ Az elkészülés körülményeiről és a bibliográfiáról magáról lásd többek között: Mező Gábor: Mindvégig a hadak útján – Csurka István története. Beszélgetés Vasvári Erikával. *Polip*, 2025. 08. 31. <https://www.youtube.com/watch?v=IXKPmbGtKgQ&t=183s> (Utolsó letöltés: 2025. 09. 22.)

⁴ Hartyányi István – Kovács Zoltán: *Csurka István írásainak bibliográfiája. Az 1954 és 1996 között megjelent művek*. Budapest, Magyar Út Alapítvány, 1997.

⁵ Uők: *Németh László bibliográfia*. Budapest, PIM, 1992.

⁶ Csurka István: Indulatos identitás. Reflexiók Nagy László korszerűsége kapcsán. *Alföld*, 1986/2, [84–87.] 86.

⁷ Ezekről a párhuzamokról bővebben lásd: Nagymihály Zoltán–Szekér Nóra: Eszme a magasban. A nemzeti ellenzék példaadó elődei. In: *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében, 1956–1987*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 26., 2017, [81–126.] 87–89.

⁸ Csurka István: Túlzó volt-e Szabó Dezső? *Havi Magyar Fórum*, 1993/11, [3–5.] 4.

⁹ A Kardossal való kapcsolatot bővebben lásd: Borvendég Zsuzsanna: Raszkolnyikovtól Zsokéig. Csurka István állambiztonsági anyagai elemzése. In: *Csurka i. m.* 2023, [11–52.] 29–30.

sorolhatjuk – a fentebb már említett Szabó Dezsőn és Németh Lászlón kívül – a legnagyobb kortárs magyar filozófusnak tartott Molnár Tamást, Szoltsenyicint, a 19–20. század fordulójának „korai” szociográfusát, Bartha Miklóst, illetve az emigráns Padányi Viktort. Több írásán – és így az egész köteten – végighúzódik a kultúra sokak által el nem fogadott és nem értett kiemelkedő szerepének hangsúlyozása: Szervátiusz Tibor kiállításmegnyitójával a nemzeti hagyományok továbbadását méltatja [62–63.], éppúgy, mint Vitézy László móríci ihletettséggű Hortobágy-filmjének értékelésével [473.], Andrzej Wajda *Katynját* pedig egy sok évtizedes hazugság és titok értő és művészi leleplezéseként ünnepli [475–476.]. Csurka azonban a kultúra területén nemcsak a szavak, de a tettek embere is kívánt lenni – ezért „bábáskodott” a Bocskai István Szabadegyetem [612–613.], a Szabó Dezső Katakombaszínház létrehozásakor [330–331.], és álmodta a nemzeti kultúra egyik őrhelyének a Dörner György által igazgatott Újszínházat (a valódi munkában való részvételében halála akadályozta meg) [563–564.].

Vasvári Erika – mint interjúiból és írásaiból kivehető – kétségkívül Csurka politikai publicisztikáját értékeli magasabbra, vagy legalábbis a mai kor embere számára inkább üzenőnek és fogyaszthatónak, maradandónak [6.].¹⁰ E vitát természetesen nem célunk itt, e hasábkon eldönteni – már csak „illetékességi” okokból sem –, azt ugyanakkor rögzíthetjük, hogy a – néhány *Ausztráliai Magyar Életbeli* levélén kívül [721–722.] – kizárólag a *Magyar Fórumra* [31–576.] és a *Havi Magyar Fórumra* [577–717.] fókuszáló rövid kivonatolás/idézés kissé önkényesnek hat. A politikai publicisztika fontos darabjainak tartjuk az 1988 és 1990 közötti, rendszerváltó időszak *Hitel*-ben megjelent termését, amely írások az aktuális eseményeken kívül az olyan időtálló gondolatok újrafogalmazását is tartalmazzák, mint például a harmadik út a változó világ-rendben.¹¹ E kritika mellett is kétségtelen, hogy a kötet meghozza azt a „Csurka-élményt”, amelyet – a száraz címjegyzék helyett – Vasvári Erika közvetíteni akart.¹²

E „Csurka-élmény” persze más és más minden olvasónak. A válogatás ezt tekintve is sikeres: aki akarja, a nemzeti sorskérdéseink iránt mélyen elkötelezett író-politikust, a másik cégéres antiszemitát, a harmadik a jövő problémáinak korai megvilágítóját (lásd csak említés szintjén, a teljesség igénye nélkül:

a Soros Alapítvány sajátos működési mechanizmusa, az európai közélet lejtmenete, a privatizáció visszasságainak feltárása, a környezetvédelem jövőbeli kiemelkedő fontossága, Kína felemelkedése stb.) látja. De előkerülnek olyan, a napi közéleten túlmutató, aktualitást is hordozó témák, amelyeken a (párt)politikát mellőzve is érdemes elgondolkodnunk: az árvízvédelem és az özönlő víz megfelelő eltávolításának lehetőségei [223.], a különböző események aktuális időben és a később, már többlettudással való értékelésének természetesen különböző különbségei (a „láva” és a „bazalt”, ahogy az író fogalmaz) [643.], a tejfogyasztást kizáró üdítőital-dömping fiatalokra gyakorolt hatásai [331.], vagy éppen a magyar klasszikus irodalom „rövidített” változatainak szókincs-, gondolkodás- és képzeletpusztító következményei [648.].

Egy könyv sikere az eladott példányszám mellett az utánnnyomások számával is mérhető. Persze ez csupán a siker egyik, megfoghatóbb mérőszáma, a továbbvitt szellemi tartalom legalább ennyire fontos a minőség hívei számára. Mégis: ha adhatunk tanácsot egy remélhető „utánnnyomás” előtt, csak azzal biztathatjuk Vasvári Erikát, hogy – ha az így is vaskos, több mint hétszázötven oldalt megtöltő könyvet részekre is kell „darabolni” – az itt látott alapossággal mégis vágjon neki a rendszerváltás előtti, döntőrészt szépirodalmi vagy tárcaszerű Csurka-szövegek hasonló jellegű kivonatolásához. Azt gyanítjuk ugyanis, hogy bizonyos kérdésekben nagyobb a folytonosság, mint amennyire gondolnánk. Csak két kérdést emelnénk itt ki, amelyek szintén végighúzódnak az író-politikus életén és gondolkodásán. Az egyik a határon túli magyarsággal való sorsközösség vállalása, a másik pedig 1956 emlékeztetének őrzése.

Előbbi kapcsán egy tanulmányában maga Vasvári is megemlékezik az 1956-ban előbb a Színművészeti Főiskola belső közlönyében (*Sirály*), majd az *Új Hangban* közölt *A mélység vándora* jelentőségéről.¹³ A novella ugyanakkor 1956-ban volt képes relevánsat mondani földkérdésről és „kitántorgókról”, azon túl, hogy – ahogy maga Csurka fogalmazott róla – először jutott el „gondolatban, képben és utalásban a szét-szabdalt és elveszett, emléteni sem szabad hazába, és a gondolatig, hogy Magyarország nem annyi, amennyit szögesdróttal körülvettek, hanem több”.¹⁴ Talán azt is megkockáztathatjuk: ami a forradalom előtt néhány

¹⁰ Mező i. m. 2025.

¹¹ Lásd például: Csurka István: Miért a „harmadik út”? A csizma meg itt van rajtunk. *Hitel*, 1988. 11. 16. 46–48.

¹² Mező i. m. 2025.

¹³ Vasvári i. m. 2023, 63–64.

¹⁴ Csurka István: *Az esztéta*. Budapest, Magyar Fórum, 2006, 104.

hónappal még gondolatmorzsaként volt jelen az író számára, az juttatta el Duray Miklós tárgyalására¹⁵ és indította a Csoóri Sándor előszava melletti kiállításra a rendszerváltás felé haladó értelmiségi embert,¹⁶ majd ugyanez láttatott lehetőséget egy délszláv háború lezárását követő nemzetközi újratárgyalás során a kisebb délvidéki határrendezésre a politikussal [205., 217–218.]. A tenger-allegória így zárul: „Mihály pedig gyalogolt, vándorolt a víz alatt a végtelen tenger fenekén. Végigtapogatta Afrika s Európa partjait, megkóstolta mindenütt a beömlő folyók levét s halait, s nem találta magyar ízűnek egyiket sem. Szomorú volt ilyenkor, de nem vesztette el a bizodalmát. Nagy nehézségek közepette felmászott a Gibraltár-szoros nyergére, s máris bent volt a Földköziben. Örült, hogy melegebb a víz. Erre már gyakrabban találkozott hazai ízekkel, s végül átlábolva a Feketébe, megtalálta a Duna torkolatát. Ekkor pihent meg először. Leült, élvezte a hazai illatokat. Jól megvacsorázott, s puha, édesvízi hínárt tett a feje alá, mikor elaludt. Csak másnap indult el, mikor a Nap lekacsintott a fenékre. Alig tett azonban pár lépést a kisnyomású édesvízben, le kellett ülnie. Nem bírta szusszal. Pedig még a szalontai földek szagát is érezte egyszer-egyszer. Szokatlan volt neki az édesvíz, s kicsi a nyomás, mégis elindult megint. Megdagadt a bokája, mint a szívbetegeknek, zizenyős lett. A Vaskapunál kérdezősködött a halaktól. *Csodálkozott, hogy milyen kevés beszéli a magyar nyelvet.* Egyik aztán megmondta neki, hogy *menjen csak odább, beljebb kezdődik most Magyarország.* Ment is. Lassan, lihegve, fuldokolva. A tarisznya is nehéz lett neki, pedig soha életében nem érezte a súlyát. Előbb csak a haja kezdett hullani, majd a körmei is meglazultak. Szempillái, szemöldöke. Kereste a Tiszát, sehogy sem bírt ráakadni, sem az ízéről, sem a sodrásáról. »Hiába, régen volt az, mikor én eljöttem« – gondolta. – »Lehet, megint szabályozták a Tiszát.« Hanem, mikor jó idő múltán megbotlott egy hídroncsban, már nagyon gyenge volt. Kinézett, látta, hogy Buda és Pest áll a folyó két partján. Túljöttem a Tiszán – gondolta, s lefeküdt, mert nagyon fáradtnak érezte magát. Fuldokolt, nehezen kapkodott a víz után. A szíve is alig vert már. Arcra fordult, belefúrta magát az iszapba, széttárta a karját s kezével belevájta a sárba. Magához akarta ölelni a földet, s zokogott, pedig életében nem sírt még soha... *Éppen harangoztak Szalontán, mikor elszenderült...* [Kiemelés általam – N. Z.]”¹⁷

Az '56-os allegória még egyértelműbb. Csurka életének legmeghatározóbb élménye kétségtelenül 1956 volt – nemcsak az évfordulók idején idézte fel, de egész gondolkodásában: majd' minden kérdés tárgyalása során visszatért rá. Ahogy az 1985-ös monori tanácskozáson tette,¹⁸ úgy élete végéig a magyarság modern kori történelmének legfontosabb fordulópontjaként azonosította a forradalmat. „Minden abból lett, amit levertek. Minden abból lett, ami egyszer akarat volt. Minden abból lett, ami a legmélyebbről tört fel, ami nem mérlegelt, nem számolt a realitással, csak felsorakozott a zászló alá, amellyel aztán leterítették a kövezeten. Minden abból lett, amit elárultak. Minden abból lett, ami fölött nagyhatalmak megegyeztek, hogy örökre megbénítsák, de nem tudták megbénítani” – írta 2010-ben [540.]. Harmincnégy évvel korábban, a huszadik évfordulón, 1976-ban – a *Magyar Nemzet* október 24-ei számában – szokásos heti tárcájában „dióbarna őszi asszony” képében jelenítette meg a szabadságharcot, egy hivatalosan engedélyezett lapban olyan nyíltsággal, ami alighanem akkor példátlan volt. „Különös lény vagy. Amikor más zihál és fuldokolva sikong, te hallgatsz. Extázisunkban, gyönyörünk csúcán pedig, amikor az elcsukló félszavakra számít az ember, te tagoltan, távolban, mintha egy megafonból jött volna a hang, ezt mondtad: »rendületlenül«. A Hazám vagy tehát, Dióbarna Asszony? Ha akarod, elhiszem. Igen, a hazámnak egy pillanata vagy, nászi pillanata, sohasem-volt-nászi pillanata, kultúránk, történelmünk egyik egyetlen gyönyörkicsordulása – és örök figyelmeztetés. [...] Ez az asszony nemcsak az enyém, mindnyájunké. Lehet, hogy másnak nem is asszony képében áll a háta mögött ugyanez a jelenés, lehet, hogy éppenséggel lobogó hajú ifjú férfi képében, vagy öregemberében, netán egy sírkereszt képében, vagy éppen a születés pillanata, a kisdéd felsírása kíséri. Egy őszi utca, egy csonka ház, egy pohár az asztalon, egy távoli puska lövés, avagy talán mindössze egy szó, egy felcserélhetően szórendű, soha meg nem kopó mondat.”¹⁹

Vasvári Erika bibliográfiája korábban nem látott mélységében mutatja be Csurka István politikai, publicisztikai munkásságát. A szerző iránti legnagyobb tiszteletünket úgy fejezzük ki, hogy arra kérjük: folytassa. Ezáltal segíthet egy ellentmondásaiban is nagyszerű, vitatkozva is méltatott nagy magyar író életművének egészében láttatásához.

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN

¹⁵ E pillanat meghatározó jelentőségéről maga Duray számolt be a legmegrendítőbben, Csurkáról írt nekrológiájában: Duray Miklós: Csurka István halálára. *Magyar Fórum*, 2012. 02. 09. 1.

¹⁶ Csurka i. m. 2006, 55–57.

¹⁷ Csurka István: A mélység vándora. *Új Hang*, 1956/9, [34–37.] 37.

¹⁸ Uő: Új magyar önépítés. In: *A monori tanácskozás, 1985. június 14–16.* Szerk. Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2005, [28–42.] 29.

¹⁹ Uő: Modern szüreti ima. *Magyar Nemzet*, 1976. 10. 24. 5. [Köszönöm Szilcz Eszternek, hogy anno felhívta a figyelmemet az írásra.]

Az elmúlt negyedév fontosabb eseményei

LEVÉLTÁR-PEDAGÓGIAI FOGLALKOZÁS A LAKITELEKI ISKOLÁBAN

A *Nyitott Levéltárak* ezévi programsorozatának és a lakiteleki általános iskolával fennálló kapcsolat keretein belül 2025. június 13-án a helyi iskola két végzős osztálya vett részt levéltár-pedagógiai foglalkozáson és rendhagyó történelemórán. Ezúttal a RETÖRKI levéltár-pedagógusa kereste fel az iskolát, ahol egy digitális eszközökkel jól felszerelt tanteremben tartott két duplaórát. Az iskola pedagógiai programjához igazodva a foglalkozás témája a határon túli magyarság 20. századi története lett, melynek során a diákok mind az elcsatolt területeken, mind az emigrációban élő magyarok sorsával megismerkedhettek: Milyen történelmi okok miatt kerültek idegenbe; hogyan éltek ott / hogyan élték meg ott magyarságukat az elnyomás, illetve a honvágy terhe alatt; hogyan köszöntött rájuk a közép-európai rendszerváltás, illetve milyen jelentős szerepet játszottak a hazai eseményekben? A rendhagyó történelemóra interaktív és foglalkoztató didaktikai módszereket alkalmazott úgy virtuális, mint papíralapú forráshasználattal.

BEMUTATTÁK A RONGYOS GÁRDA TÖRTÉNETÉRŐL SZÓLÓ TANULMÁNYKÖTETET

Július 3-án került sor a Rongyos Gárda történetét feldolgozó kötet ünnepélyes bemutatójára Izsákon, a református templom kertjében található Lajtabánság emlékműnél. A kötet az Antológia Kiadó gondozásában jelent meg, és a Lakitelek Népfőiskolán 2024. március 6–8. között megrendezett konferencia tanulmányaiból válogat.

A rendezvényt Lakatos Tamás, Izsák város polgármestere nyitotta meg. Beszédében a lajtabánsági eseményeket ezeréves történelmünk száz évvel ezelőtti szeleteként értelmezte, hangsúlyozva, hogy a Rongyos Gárda példát mutatott hazaszeretetből, alázatból és tenni akarásból.

Lezsák Sándor, az Országgyűlés alelnöke beszédében felidézte: először a nagypjától hallott a Rongyos Gárdáról, majd évekkel később az Országos Széchényi Könyvtár elzárt gyűjteményében bukkant a témához kapcsolódó dokumentumokra, melyek nagy hatással voltak rá, és melyeknek következtében azóta is azon dolgozik, hogy minél szélesebb körben váljék ismertté a Rongyos Gárda emlékezete. – Különösen fontos, hogy emlékezzünk azokra, akik hittek a nemzet jövőjében, és akik bátorságukkal, áldozatvállalásukkal és kitartásukkal a hazáért cselekedtek. Történetük nemcsak múltunk része, hanem közös felelősségünk is, hogy ne merüljön feledésbe – zárta gondolatait a honatya.

Nyári Gábor, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár ügyvezető igazgatója arról beszélt, hogy a rendszerváltás teremtette meg a lehetőség arra, hogy a Rongyos Gárda történetéről nyilvánosan lehessen vitázni és gondolkodni. A Rongyos Gárda konferencia és a kötet éppen ezt a célt szolgálta. A történelmi háttér felidézéseként elhangzott: a Rongyos Gárda két alkalommal játszott meghatározó szerepet a magyar

történelemben. Először a trianoni döntést követően, amikor a nyugat-magyarországi felkelés során fegyverrel küzdöttek a Lajtabánság megtartásáért, ami végül a soproni népszavazáshoz és Sopron „a hűség városa” cím elnyeréséhez vezetett. Másodszor 1938–1939-ben Kárpátalja visszacsatolásával összefüggésben léptek újra színre, amikor tevékenységük a magyar csapatok bevonulásának előkészítését szolgálta. A II. világháború után a tagokat meghurcolták, történetük pedig sokáig elhallgatás tárgya lett.

Kenyeres Tibor, az Izsák és Környéke Erdélyi Magyarok Egyesülete elnöke beszédében bemutatta az egyesület tevékenységét. A szervezet rangos irodalmi és történelmi programokat szervez, és kezdeményezője volt a 2011-ben felavatott Lajtabánság emlékmű létrehozásának is. Az alkotás Szűcs Tamás szobrászművész munkája, aki részletesen ismertette az emlékmű szimbolikáját. Az emlékmű egy földdombon áll, amely azon települések rögeiből épült, amelyek lakosai részt vettek a nyugat-magyarországi felkelésben. Az emlékmű előlapján a Lajtabánság címere látható.

A 2024. márciusi lakiteleki konferencián egyetemi hallgatók és doktoranduszok kutatásai hangzottak el. A tanulmányokból 12 került be a kötetbe, amelyek a Rongyos Gárda történelmi szerepét dolgozzák fel tudományos igényrel, több nézőpontból.

ELHUNYT M. KISS SÁNDOR

2025. július 8-án, életének 83. évében elhunyt M. Kiss Sándor Széchenyi-díjas magyar történész, professor emeritus, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár tudományos főigazgató-helyettese, később tudományos igazgatója, majd a RETÖRKI Tudományos Tanácsának elnöke, a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság tagja, az 1944–1945-ös nemzeti ellenállás és az 1956-os forradalom és szabadságharc történetének ismert kutatója.

M. Kiss Sándor Budapesten született 1943. június 25-én. 1967-ben magyar-történelem szakos diplomát szerzett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. 1996-ban megszerezte a történettudomány kandidátusa fokozatot, 2004-ben habilitált. 1990 előtt a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, valamint a Művelődéskutató Intézet tudományos munkatársaként, történész kutatóként és egyetemi oktatóként dolgozott. 1990–1991-ben a Művelődésügyi Minisztérium kabinetirodájának osztályvezetője, 1991 és 1994 között a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület kormányfőtanácsosa volt. 1993–1994-ben részt vett az 1956-os forradalom és szabadságharc alatti sortűzek történetét kutató Történelmi Tényfeltáró Bizottság munkájában. 1997 és 2013 között a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézetének intézetvezetője volt.

2013. július 1-jétől, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum megalakulásától kezdve tudományos főigazgató-helyettesként, 2021-től tudományos igazgatóként, majd 2022-től a RETÖRKI Tudományos Tanácsának elnökeként támogatta Intézetünk tudományos munkáját, vett részt előadóként konferenciáinkon és rendezvényeinken, tanácsaival és útmutatásával segítette kutatóink tudományos tevékenységét. A Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány felügyelőbizottságának tagja, a Szabadságharcosokért Közalapítvány felügyelőbizottsági elnöke, majd 2021-től a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság tagja volt.

2000-ben a Magyar Érdemrend Tisztikereszt (Polgári Tagozat) kitüntetéssel, 2013-ban a Magyar Érdemrend Középkereszt (Polgári Tagozat) kitüntetéssel, 2022-ben pedig Széchenyi-díjjal ismerték el kiemelkedő tudományos munkásságát, sokrétű életművét.

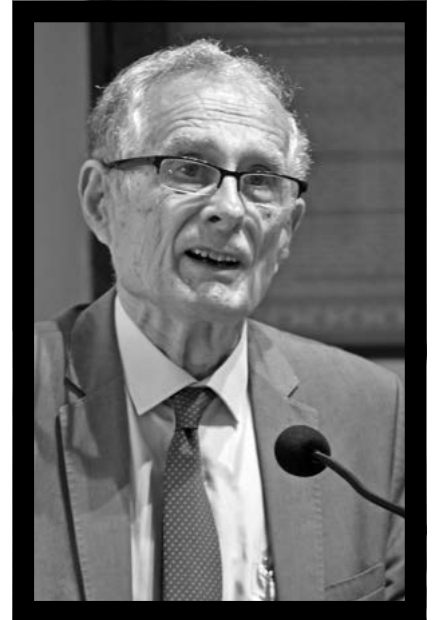
M. Kiss Sándor elkötelezett volt a nemzeti ügyek iránt, nem volt azonban elfogult. Meglátta az emberi méltóságot azokban is, akik tőle eltérően gondolkodtak. Radikálisan, de nem szélsőségesen tudta képviselni azt, amit igaznak tartott. Tudományos tevékenységében, munkájában a tárgyilagosság és megfontoltság, valamint az igazságra való törekvés minden szempontból meghatározó volt. Több mint fél évszázados munkássága során tudományos és ismeretterjesztő írásai és előadásai mellett tanárként egyetemi hallgatók százainak pályáját egyengette.

ELHUNYT KISS GY. CSABA

Életének 81. évében elhunyt Kiss Gy. Csaba, Széchenyi-díjas irodalom- és művelődéstörténész, címzetes egyetemi tanár, az MTA doktora aki a magyar közéletben és tudományos életben egyaránt meghatározó szerepet játszott.

Kiss Gy. Csaba az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett diplomát 1968-ban, A Magyar Demokrata Fórum egyik alapítójaként 1987-ben a rendszerváltás idején aktív szerepet vállalt a politikában. Művelődéstörténészként és a *Nagyvilág*, valamint a *Hitel* című lapok munkatársaként kiemelt figyelmet fordított a közép-európai irodalomra és kulturális kapcsolatokra. Ennek köszönhetően öt nyelven beszélt, köztük lengyelül és szlovákul. Számos jelentős tanulmány és könyv fűződik a nevéhez, munkásságával és közéleti tevékenységével maradandó nyomot hagyott a magyar irodalomtörténetben és politikában.

Főbb munkái között van a *Lengyel napló* (1997), a *Magyarország itt marad* (1993), *A szabadság kísértése* (1999), a *Nyugaton innen, Keleten túl* (2000), valamint a rendszerváltás korszakáról írt visszaemlékezései (*Harminc év után*).

KECSKEMÉTI PIARISTA DIÁKOK A RETÖRKI-BEN

A *Nyitott Levéltárak* programsorozat zárásaként 2025. július 25-én a RETÖRKI lakiteleki levéltára a kecskeméti piarista gimnázium egy immár „visszajáró” diákcsoportját fogadta, akik a Tiszánál táborozva látogattak el egy egész napos programra a Hungarikum Ligetbe.

A *Kritikus gondolkodás. Mi az?* című levéltár-pedagógiai foglalkozáson a 20. század ideológiáinak vélt és valós szándékait kutathatták. Szövegértési és lényegkiemelési képességeket fejlesztő feladatok segítségével elemezhették, mit rejtettek e szélsőbal, ill. -jobboldali eszmék a felszín alatt; korabeli forrásokon gyakorolhatták a „nagybetűs életben” fontos kritikus gondolkodást. A foglalkozásnak ugyanis kiemelt célja volt a diákok motiválása e nélkülözhetetlen személyes beállítottságra. Feladataikat csoportban, levéltári iratmácsolatokon és digitális platformok segítségével (Wordwall, Mentimeter) oldották meg.

A Magyar Levéltárosok Egyesülete által meghirdetett 2024/2025. évi Nyitott Levéltárak programsorozat keretében a RETÖRKI öt alkalommal fogadott csoportot. A levéltár-pedagógiai foglalkozásokon összesen 20 fő pedagógus, illetve tanár szakos egyetemi hallgató és 72 fő általános- és középiskolás diák vett részt.

ELHUNYT KÁSLER MIKLÓS

Hetvenöt éves korában elhunyt Kásler Miklós onkológus, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, tanszékvezető egyetemi tanár és volt miniszter, aki évtizedeken át a magyar orvostudomány kiemelkedő alakja volt.

Onkológusként gyógyított és tudományos munkájával hozzájárult a rákkutatás fejlődéséhez is. Vezetése alatt az Országos Onkológiai Intézet a magyar onkológia zászlóshajója lett. 2018 és 2022 között az Emberi Erőforrások Minisztériumát vezette, ahol az egészségügy, oktatás, kultúra és sport területéért felelt, kulcsszerepet játszva a Covid-járvány kezelésében is. Pályája során több mint 250 tudományos közleményt és 16 szakkönyvet publikált. Munkásságáért több nemzetközi és hazai elismerést, köztük Széchenyi-díjat is kapott. Halálával az orvostudomány és a közélet is egy kiemelkedő személyiséget veszített el.

A RETÖRKI MUNKATÁRSAI A IV. ORSZÁGOS JELENKOR-TÖRTÉNETI KONFERENCIÁN

Munkatársaink önálló szekcióban vettek részt a IV. Országos Jelenkor-történeti Konferencián, Pécsen. A konferencia harmadik napján az *Egységes sokszínűség? Adalékok az 1945–1989 közötti időszak kultúr- és tudománytörténetéhez* című szekcióban intézetünk tudományos igazgatója, Strausz Péter volt a vitaindító és a levezető elnök. Elsőként Kovács Balázs tartott előadást a történettudomány és a párt ötvenes évek-

beli viszonyáról, hangsúlyosan utóbbi tudományos testületéről, a Központi Előadói Iroda Történelmi Munkaközösségéről. Szénási Dorottya az aczéli kultúrpolitika egyik meghatározó személyét, Szabolcsi Miklós pályaképét vázolta fel, valamint helyezte el őt az irodalomtörténet korabeli tudományos közegében. Endrédi Tamás előadása fókuszában az 1972-es művészetkritikai határozat, valamint a filmes szaklapokban megjelent kritikák elemzése állt, értelmezve ezzel a párt filmpolitikai iránymutatásait. Zárásként Lázin Áron a román kommunista párt XII. kongresszusa kapcsán elemezte a magyar-román kulturális kapcsolatokat, a két ország közötti ezirányú transzfert, valamint a romániai cenzúra hatását a magyar nyelvű kiadványokra.

A konferencia két másik szekciójában további két munkatársunk is előadást tartott. Pálinkás Barnabás *Az emigrációkutatás kihívásai Szilágyi József újságíró hagyatékának tükrében* címmel, míg Marschal Adrienn *Börtönálmok és következményeik. Politikai elítéltek az állambiztonság célkeresztjében* címmel.

RETÖRKI A XVI. KÖNYVTÁRI NAPON

A tizenhatodik alkalommal megrendezett könyvtári napon intézetünk negyedik alkalommal vett részt önálló standdal. Az eseményen intézetünk tevékenysége mellett kiadványainkat és HistoriApp alkalmazásunkat népszerűsítettük, valamint ismertettük levéltárunk tevékenységét. Az érdeklődőkkel munkatársaink beszélgettek több történelmi kérdésről és a rendszerváltásról. Az általunk készített kvízt helyesen kitöltők kiadványaink közül választhattak.

HOGYAN VÁLHAT TÖRTÉNELEM TANANYAGGÁ EGY IRAT? - LEVÉLTÁR-PEDAGÓGIA FOGLALKOZÁS A RETÖRKI-BEN

2025. szeptember 11-én a levéltárunk egy újabb diákcsoportot fogadhatott a Kecskeméti Piarista Gimnáziumból. Marton József kollégánk vezette levéltár-pedagógiai foglalkozáson a levéltáros és a történész szakma kulisszatitkaiba nyerhettek betekintést: Hogyan válhat történelem tananyaggá egy irat, hogyan dolgozik a forrásokon előbb a levéltáros, aztán a történész? A kézírások tanulmányozásától a képanyagok analizálásáig, illetve az iratokban szereplő rendszer-váltó politikusok életrajzától az ugyanott olvasható információk tematizálásáig bolyonghattak a diákok e szakmák útvesztőiben.

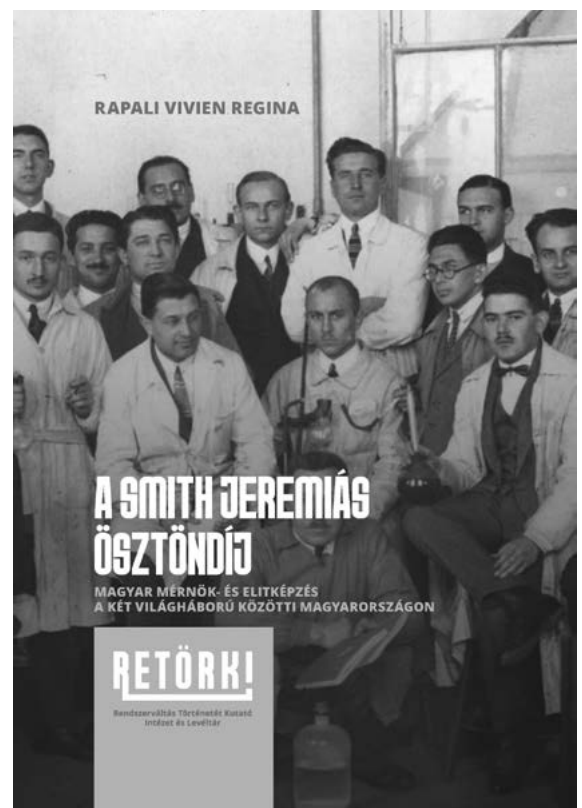
DÉL-KOREAI DELEGÁCIÓ LÁTOGATOTT A RETÖRKI-BE

A dél-koreai Újraegyesítés Minisztériuma rendszeres időközönként tanulmányutakat szervez magas rangú kormányzati, állam- és közigazgatási vezetők számára, akik így tapasztalatokat szerezhhetnek arról, hogy más országokban hogyan zajlott le az átmenet a kommunista diktatúrából a demokráciába. Szeptember 22-én a RETÖRKI-be látogattak a dél-koreai delegáció tagjai, akik számára Dr. Nyári Gábor ügyvezető igazgató és Dr. habil. Strausz Péter tudományos igazgató tartott előadást a XX. századi magyar történelem, illetve az 1989–1990-es rendszerváltás folyamatairól.

MEGJELENT RAPALI VIVIEN KÖTETE

Megjelent munkatársunk, Rapali Vivien új kötete. A *Smith Jeremiás Ösztöndíj – Magyar mérnök- és elítképzés a két világháború közötti Magyarországon* címet viselő kiadvány a szerző első, önálló monográfiája (RETÖRKI, 2025). A kötet a 20. századi magyar műszaki értelmiség és elítképzés történetének egy eddig feltáratlan területét tárja fel. A részletes történeti elemzést gazdag adattár egészíti ki, így a munka forrásul szolgálhat mindazoknak, akik a magyar felsőoktatástörténet, a műszaki értelmiség története vagy a társadalmi mobilitás kérdései iránt érdeklődnek. A mű ugyanakkor nem csupán a szakmai közönségnek szól: azok számára is értékes olvasmány lehet, akik családi emlékeik révén kötődnek a Műegyetemhez és a magyar mérnöki hagyományokhoz.

TÁVOL AZ OTTHONTÓL – KUTATÓK ÉJSZAKÁJA A RETÖRKI-BEN

A Kutatók éjszakája programsorozat részeként 2025. szeptember 26-án, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltárban *Távol az otthontól – XX. századi magyar emigráció és külföldi lét különböző aspektusai* című kerekasztal-beszélgetésre került sor. A kerekasztal-beszélgetés résztvevői Nyári Gábor, ügyvezető igazgató, Strausz Péter, tudományos igazgató, Rapali Vivien, levéltári főmunkatárs és Nagymihály Zoltán, tudományos segédmunkatárs voltak. A beszélgetést Kovács Balázs munkatársunk moderálta. Az emigráció fogalmi definiálását követően a 20. századi magyar emigráció történetének fajsúlyosabb kérdései kerültek bemutatásra. A Horthy-kori tudós-értelmiségi külföldi ösztöndíjprogramok, a második világháború alatti titkos magyar diplomácia és külföldi magyar szervezetek, a háború alatti és az 1956-os menekülthullámok, továbbá a „fenyegetett demokrácia” időszakában külföldre kényszerült politikai emigráció mind fontos és érdekes fejezetét adták a témának. A beszélgetésből kiderült, hogy a szocializmus időszakában mindinkább relevánssá vált a magyar emigráció kulturális hatása (irodalmi-művészeti), a határon túli magyarság érdekében tett emberi-jogi akciók, valamint a diaszpóra-identitás kialakulása.

A Rendszerváltó Szemle 2025/3. számának szerzői

Bognár Zoltán (Pincehely, 1981)

2004-ben történelem, majd 2005-ben magyar nyelv és irodalom szakon végzett a Pécsi Tudományegyetemen. Fő kutatási területe Siófok története, de tágabb körben balatoni témákkal és egyéb területekkel is foglalkozik. Önálló kutatásai mellett két Siófokról szóló tanulmánykötet szerkesztője és részben írója (Siófok – XX. századi történetek [2022] és Siófoki századok [2024] címmel), valamint egy irodalmi gyűjtemény összeállítója (Siófoki emlékek [2024]). 2024 óta a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának hallgatója. Publikációi a *Baranya Történeti Közleményekben* és a *Somogy Megye Múltjából Levéltári évkönyvekben*, a *SiópArt* kulturális folyóirat több számában és a *Klíóban* jelentek meg.

Kahler Frigyes (Mátészalka, 1942)

Jogász, történész. Jogi diplomáját a JATE-n szerezte 1965-ben. Az egyetem befejezése után fogalmazóként, bíróként és jogtanácsosként dolgozott, 1987-től a Heves Megyei Bíróság elnökhelyettese volt. Jogász tevékenysége mellett a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen 1974-ben történelemtanári diplomát, 1978-ban doktori címet szerzett. A rendszerváltást követően, 1991 és 1994 között az Igazságügyi Minisztérium főosztályvezetője, részt vett a második és harmadik semmisségi törvény, valamint a kárpótlási törvény előkészítésében. 1993–1994-ben a kommunizmus bűneit vizsgáló Történelmi Tényfeltáró Bizottság elnöke. 1981 óta folytat egyetemi oktatói tevékenységet. Kutatási területe a kommunista diktatúra jogrendszerének története, különös tekintettel az 1956-os forradalom és szabadságharcot követő megtorlásokra. 2023-ban Széchenyi-díjjal ismerték el munkásságát.

Lázin Áron (Szatmárnémeti, 1998)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem történelem szakán végzi tanulmányait. 2022-től a RETÖRKI történész kutató gyakornoka. Kutatási területe a Magyar Írók Szövetsége és a Kádár-korszak magyar kulturális kapcsolatai.

Nagymihály Zoltán (Budapest, 1988)

2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol elsősorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta, szakdolgozata a *Látóhatár* c. müncheni lap történetét mutatta be. 2014-től a RETÖRKI munkatársa. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola doktorjelöltje, a Bethlen Gábor Alapítvány kurátora.

Pálinkás Barnabás (Budapest, 1987)

Történész. A PPKE Bölcsészettudományi Karán szerezte meg alap- és mesterszakos diplomáját. 2013–2019 között a Rákóczi Szövetség szervezeti munkatársaként, majd rendezvényekért felelős igazgatójaként tevékenykedett. Jelenleg a RETÖRKI levéltár és szakmafejlesztési igazgatóhelyettese, a PPKE Történelemtudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőségének tagja.

Riba András László (Marcali, 1987)

Történész. Egyetemi tanulmányait a PPKE BTK-n végezte, majd 2021-ben ugyanitt védte meg doktori disszertációját. 2014-től a RETÖRKI munkatársa, 2017-től az Intézet Archívumának osztályvezetője, 2022-től levéltár- és szakmafejlesztési igazgató. Fő kutatási területe a pártállam politikatörténete. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának elnöke.

Vajda Barnabás (Dunaszerdahely 1970)

Történész, egyetemitanár. Szakterületei a hidegháború korszaka és a történelemdidaktika. Az észak-komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Kar Történelem Tanszékének kutatója és oktatója, a Történelemdidaktika Doktori Program alapítója és vezetője.

A FŐSZERKESZTŐ ÉLETRAJZA**Strausz Péter (Budapest, 1977)**

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen történelem és magyar nyelv és irodalom szakos diplomát, majd 2008-ban ugyanitt PhD fokozatot szerzett. 2018-ban habilitált, 2019-től a Budapesti Corvinus Egyetem Vezetéstudományi Intézet egyetemi docense. 2020-tól a RETÖRKI munkatársa, a történész munkacsoport vezetője, 2022-től tudományos igazgatója. A *Rendszerváltó Szemle* főszerkesztője.